

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Sahibi

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Adına

Hakan Yılmaz

Editörler

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov

Prof. Dr. Yusuf Kılıç

Doç. Dr. Seadet Shikhiyeva

Ayşegül Demir Yılmaz

Yrd.Doç. Dr.Emin Kırkı

Yrd.Doç. Dr.Tekin Tuncer

Yrd.Doç.Hilal Şahin

Hakan Yılmaz

Tasarım ve Prova-Okuyucu

Canan Yılmaz

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Hakemli, bilimsel bir e-dergidir. Dergide yayınlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek koşuluyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına-yazarlarına aittir.

Yayın Kurulu

Prof. Dr.Kenan Ziyas Taş

Prof. Dr.Juliboy Eltazarov

Prof. Dr.Yusuf Kılıç

Doç. Dr. İrade Memmedova

Yrd. Doç. Dr.Emin Kırkıl

Yrd. Doç. Dr.Abdurrahim Tufantoz

Hakan Yılmaz

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Sadettin Yağmur Gömeç

Prof. Dr.Alfina Sibgatullina

Doç.Dr. İrade Memmedova

Doç.Dr.Sevinç Qasımova

Doç.Dr.Xatire Quliyeva

Doç.Dr.Metanet Memmedova

Doç.Dr.Elnur Ağayev

Doç.Dr.Ozan Yılmaz

Yrd.Doç. Dr. Emin Kırkıl

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Yrd.Doç.Dr. Halide Aslan

Hintçe Danışmanı

Yrd. Doç Dr. Hilal Şahin

İtalyanca ve Fransızca Danışman

Yrd. Doç. Dr. Eric Juc Jean

Farsça Danışman

Dr. Ahmad Jabbari

Rusça Danışmanı

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov

İngilizce Danışmanı

Büşra Kırkı

Almanca Danışmanı

Alaz Serdengeçti

Arnavutca Danışmanı

Prof Dr. Lindita Khanari Latifi

12. Sayı Hakem Heyeti

Prof. Dr. Fatma ACUN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova

Prof. Dr. Salim CÖHCE, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Senem KURTAR, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Terane Turan REHİMLİ, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Minara ALİYEVA, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ozan YILMAZ, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Faiq ELEKBEROV, AMEA, Azerbaycan

Yrd. Doç. Dr. Hilal ŞAHİN, Giresun Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ömer KUL, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim TUFANTOZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

İçindekiler

Sunus

1-Hacali Neceföğlu,

Rusyanin Yeni Jeostratejisi ve Uluslararası Güvenlik (The New Geostrategy of Russia and International Security).....1-14

2-Berna Karagözoğlu,

Babürlü Sarayında Farsça Çalışmaları(Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib Dönemleri)Persian Studies at Baburian Palace (Periods of Akbar, Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb).....15-25

3-Merve Üner,

Rusya'da Esir Bir Yedek SubayHalil Ataman (A Captive Reserve Officer In Russia Halil Ataman).....26-36

4- Xuraman Hummatova,

Hacı Bayram Vəli Şeirlərində Özünüdərkin Struktur Troyektoriyası (Structural Trajectory of Self-Understanding in Hadji Bayram Velis Verses).....37-53

5- Vurghun Hasanlı,

Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan 'ın Bağımsızlığı(1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)/ Independence of Azerbaijan In Public Opinion of Turkey(On the Example of the Cumhuriyet, Hurriyet ve Tercuman Newspapers, Published in 1991).....54-72

6- İrşad Sami Yuca,

Demokrat Parti Döneminde Sivil Bir Muhalif Örgüt Örneği: İleri Jön Türkler Birliği (An Example of Civilian Opposition Organization During the Democratic Party Era: The Union of Progressive Young).....73-95

7- Mehmet Pınar,

Tek Parti Döneminde Gagauzlar (Gökoğuzlar)/(Gagauzlar In The Single Party Period)96-119

8- Gencer Gençoğlu,

Dede Korkut'ta Aile Kavramının Sosyal Genetiği Üzerine (Family Concept and Social Genetics in Dede Korkut).....120-145

9- Fayrat Раҳимқулов,

Ўзбекистондаги Тоғжик Тилидаги Газеталар Тарихидан (Özbekistandaki Tacikçe Gazetelerin Tarihi).....146-155

10- Kamil Veli Nerimanoğlu,

Dil ve Estetik (Language and Aesthetics).....156-184

11- Çiğdem Yıldızdöken,

Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi (The Importance And Place Of The Sophists In The Epistemology).....185-203

12- Aygün Yusubova,

“Şahnamə” Qəhrəmanlarının Nədim Divanı”nda Təsviri (The description of the heroes of “Shahnameh” in the “Divan” of Nadim).....204-228

13- Mazlum Sahin Demir,

*Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Kösedag Savaşı (3 Temmuz 1243)
(The Seljuks Who Are Greeks Have Forgotten The Crescent Tactic: Kösedag War)(July 3, 1243)
.....229-246*

14- Tahir Aşirov,

Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele (1918-1919)/ (The Power Struggle In Turkmenistan After The October Revolution: Struggle Against the Counterrevolution (1918-1919).....247-273

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

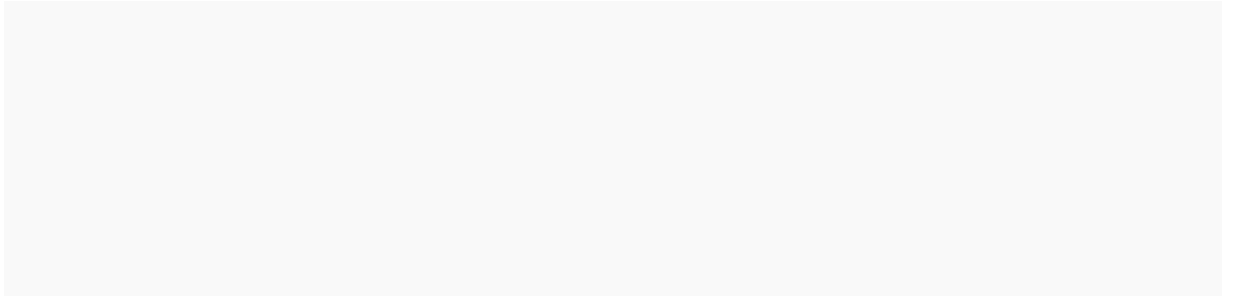
Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

ATDD

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

DergiPark
AKADEMİK
ev sahipliğinde

ISSN:2148-2292

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

ACADEMIC JOURNAL OF HISTORY AND IDEA

مجله آکادمیک تاریخ و اندیشه

Web

<http://www.akademiktarihvedusunce.org/>

ISSN:2148-2292

e.MAIL: akademiktarihvedusunce@gmail.com

+90 0533 310 27 73

Aralık, Mayıs ve Ağustos aylarında Yayımlanan Uluslararası Hakemli Dergi

International Refereed E- Journal Published in May, August and December

Tarandıği İndeksler ve Veri Tabanları Indexes & Databases

Turkish
JournalPark
ACADEMIC

SOBIAD

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

DRJI
Directory of Research Journals Indexing

International
Innovative Journal
Impact Factor (IIJIF)

Türkiye Kaynakçası
kaynakça.info

asos
academia social science index

türk eğitim indeksi

Scientific Indexing Services

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Sahibi

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Adına

Hakan Yılmaz

Editörler

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov

Prof. Dr. Yusuf Kılıç

Doç. Dr. Seadet Shikhiyeva

Ayşegül Demir Yılmaz

Yrd.Doç. Dr.Emin Kırkıl

Yrd.Doç. Dr.Tekin Tuncer

Hakan Yılmaz

Tasarım ve Prova-Okuyucu

Canan Yılmaz

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Hakemli, bilimsel bir e-dergidir. Dergide yayınlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek koşuluyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına-yazarlarına aittir.

Yayın Kurulu

Prof. Dr.Kenan Ziyas Taş

Prof. Dr.Juliboy Eltazarov

Prof. Dr.Yusuf Kılıç

Doç. Dr. İrade Memmedova

Yrd. Doç. Dr.Emin Kırkıl

Yrd. Doç. Dr.Abdurrahim Tufantoz

Hakan Yılmaz

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Sadettin Yağmur Gömeç

Prof. Dr.Alfina Sibgatullina

Doç.Dr. İrade Memmedova

Doç.Dr.Sevinç Qasımova

Doç.Dr.Metanet Memmedova

Doç.Dr.Elnur Ağayev

Doç.Dr.Ozan Yılmaz

Yrd.Doç. Dr. Emin Kırkıl

Yrd.Doç.Dr. Halide Aslan

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hintce Danışmanı

Yrd. Doç Dr. Hilal Şahin

İtalyanca ve Fransızca Danışman

Yrd. Doç. Dr. Eric Juc Jean

Farsca Danışman

Dr. Ahmad Jabbari

Rusca Danışmanı

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov

İngilizce Danışmanı

Büşra Kırkı

Almanca Danışmanı

Alaz Serdengeçti

Arnavutca Danışmanı

Prof Dr. Lindita Khanari Latifi

12. Sayı Hakem Heyeti

Prof. Dr.Fatma ACUN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova

Prof. Dr. Salim CÖHCE, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Senem KURTAR, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Terane Turan REHİMLİ, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Minara ALİYEVA, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ozan YILMAZ, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr.Ercan HAYTOĞLU, Pamukkale Ünversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Faiq ELEKBEROV, AMEA, Azerbaycan

Yrd.Doç.Dr. Hilal ŞAHİN, Giresun Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç.Dr. Abdurrahim TUFANTOZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

İçindekiler

Sunus

1-Hacali Neceföglü,

Rusyanin Yeni Jeostratejisi ve Uluslararası Güvenlik (The New Geostrategy of Russia and International Security).....1-14

2-Berna Karagözoğlu,

Babürlü Sarayında Farsça Çalışmaları(Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib Dönemleri)Persian Studies at Baburian Palace (Periods of Akbar, Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb).....15-25

3-Merve Üner,

Rusya'da Esir Bir Yedek SubayHalil Ataman (A Captive Reserve Officer In Russia Halil Ataman).....26-36

4- Xuraman Hummatova,

Hacı Bayram Vəli Şeirlərində Özünüdərkın Struktur Troyektoriyası (Structural Trajectory of Self-Understanding in Hadji Bayram Velis Verses).....37-53

5- Vurghun Hasanlı,

Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı(1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)/ Independence of Azerbaijan In Public Opinion of Turkey(On the Example of the Cumhuriyet, Hurriyet ve Tercuman Newspapers, Published in 1991).....54-72

6- İrsad Sami Yuca,

Demokrat Parti Döneminde Sivil Bir Muhalif Örgüt Örneği: İleri Jön Türkler Birliği (An Example of Civilian Opposition Organization During the Democratic Party Era: The Union of Progressive Young).....73-95

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

7- Mehmet Pınar,

Tek Parti Döneminde Hamdullah Suphi'nin Gözüyle Gagauzlar (Gökoğuzlar)/Gagauz (Gökoğuzlar) (in the Approach of Hamdullah Suphi in One- Party State).....96-116

8- Gencer Gençoğlu,

Dede Korkut'ta Aile Kavramının Sosyal Genetiği Üzerine (Family Concept and Social Genetics in Dede Korkut).....120-145

9- Fayram Раҳимқулов,

Ўзбекистондаги Тожиқ Тилидаги Газеталар Тарихидан (Özbekistandaki Tacikçe Gazetelerin Tarihi).....146-155

10- Kamil Veli Nerimanoğlu,

Dil ve Estetik (Language and Aesthetics).....156-184

11- Cigdem Yıldızdöken,

Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi (The Importance And Place Of The Sophists In The Epistemology).....185-203

12- Aygün Yusubova,

“Şahnamə” Qəhrəmanlarının Nədim Divanı”nda Təsviri (The description of the heroes of “Shahnameh” in the “Divan” of Nadim).....204-228

13- Mazlum Şahin Demir,

Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Kösedag Savaşı (3 Temmuz 1243) (The Seljuks Who Are Greeks Have Forgotten The Crescent Tactic: Kösedag War)(July 3, 1243).....229-246

14- Tahir Aşirov,

Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele (1918-1919)/ (The Power Struggle In Turkmenistan After The October Revolution: Struggle Against the Counterrevolution (1918-1919).....247-273

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

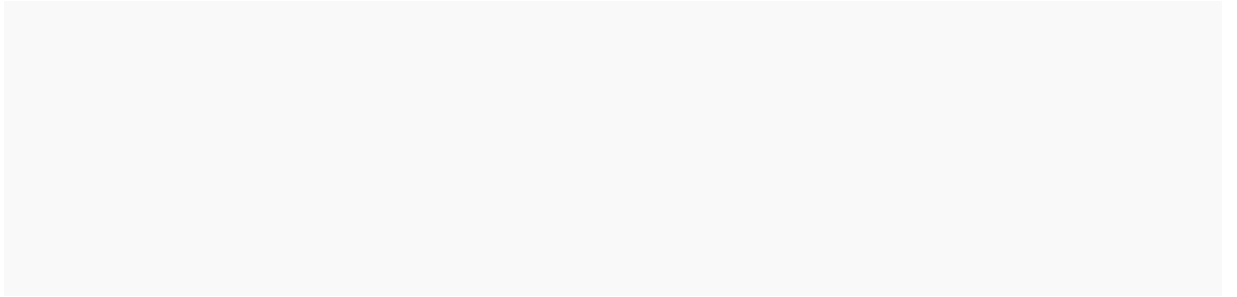
Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Sunuş

Yeni bir sayının sunumunu yapmak ve bu bağlamda duygu ve düşüncelerini ortaya koymak oldukça heyecan verici bir durumdur. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*'nin değerli okurları sizleri öncelikle saygıyla selamlarım. Tarih, insan ve düşünce ekseninde akademik bir yayın yapan dergimize sunuş yazısı yazmak, bana hayatımıza mana katan tarihe dair düşüncelerimi ortaya koymak fırsatı verdi. Tarih insanın ürünüdür. İnsan ise kendi tarihselliğinde var olmuştur.

Tarihi, hikaye, rivayet gibi takdim edenler olduğu gibi, onu ciddi bir bilim olarak kabul edenler de vardır. Ben tarihe ciddi bir ilim olarak bakıyorum. Çevremizde bizi ihata eden her bir şeyin bir tarihi olduğunu düşünüyorum. Tarih insanla var olmuş olup, tüm insanlığın ortak ürünüdür. İnsanların meşgul olduğu en ciddi ilimler bile tarihle ilgilidir Nereye baksanız tarih karşınızda öylece durmaktadır.

Milli kimliğin oluşması, millet olarak kimliğin derk edilmesi tarih olmadan, tarihini bilmeden mümkün değildir. Kendi tarihini ve başka milletlerin tarihini bilmek bu veya diğer durumlarda nasıl davranıldığı, siyasi olayların içtimaî ve siyasî hadiselerine etkisi, geçmişteki tarihî yanlışlıklardan ders almak, geçmişteki hataları tekrar yapmamak insani bilinç açısından çok önemlidir. Tarihini bilmeyen bir topluluk, bir millet temelsiz inşa edilen bina gibidir.

Tarih parça-parça bilgilerin toplanıp bütünleştirilmesi aynı zamanda bütün olanların da içinden ayrı-ayrı birimlerin alınarak netleştirilmesidir. Bu bağlamda tarih, hayatın dinamizmi, sonucu ve değerlendirilmesidir. İşte bu sonuc ve değerlendirmeye dayalı perspektiflere göre, gelecek planlanabilir. Bu cümleden olarak tarih geçmiş, bugün ve gelecek arasında irtibatı sağlayan tümel bir bütünlüktür.

Tarih insan tarafından yazılır. Ve onu yazan bir şahıs her ne kadar gerçekleri veya olayları yansıtmaya çalışsa da bu yazılanlar onun yorumuna göre, bilincinden

geçerek yazılır, dolayısıyla da mutlaka onun düşüncesini yansıtmış olur. Bu açıdan bakıldığında farklı tarihler ve bakış açıları vardır ki tarihte objektiflik sorunsalı bu noktada başlar. İşte bu sorunsalın en etkili çıkış yolu ise subjektif bilgi ve verilerin doğru metodoloji ile incelenerek, objektif sonuçlara ulaşmak ile olacaktır. Bu sayede gerçeğe en yakın tarih bilgisi inşa edilmiş olacaktır. Tarihin doğru ve objektif yazılmasında tarih araştırmalarının; tarih araştırmalarında ise yöntem ve yaklaşımların rolü büyüktür.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nin adını ilk duyduğumda, tarihin oluşumunda düşüncenin rolüne dair yaklaşımlar zihnimden geçmişti. Öyle ki tarihi kurgularken ilk hareket noktasının analitik ve doğru bir düşünceden geçtiği yadsınamaz bir gerçektir. Zaten tarihin konu birimi olan olayları kıyaslamadan, kaynağın verdiği bilgileri diğer kaynaklara dayalı olarak doğrulamadan akademik bir tarih yazmak da mümkün değildir. İşte akademik tarih kavramıyla düşünce sözcüğünün birlikte kullanılarak bir dergiye ad olması oldukça etkileyici idi.

Bilimsel dergiler çok önemlidir. Çünkü akademik tarihi, gerek bilim adamlarına gerekse de insanlara ulaştırmanın en kolay ve en etkili yolu bu dergiler sayesinde olmaktadır. İşte bu bağlamda üzerine aldığı sorumluluğu titizlikle yerine getiren *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*'ne bu zor görevinde başarılar diliyorum. Ayrıca *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*'nin hadefinin Atatürk'ün düşünceleri ile örtüştüğü kanaatindeyim. Öyle ki günümüzde Türk uluslarının ortak bir tarih bilinci geliştirmeye çok ihtiyacı vardır. Bunun için önce Azerbaycan ve Türkiye tarihçileri arasında birliğin kurulması ve işbirliğinin kuvvetlendirilmesi, sonra ise tüm Türk ulusları ile aynı şekilde devam etmek gerektiği düşüncesi kanaati taşımaktayım. Azerbaycan ve Türkiye tarihçileri arasında ilmi birliğin kurulması ve işbirliğinin kuvvetlendirilmesi için bazı önerilerimi sunmak istiyorum:

- 1) İlk Azerbaycan-Türkiye tarihçilerinin, ardından Türk dünyası tarihçilerinin ilmi birliğinin kurulması;

- 2) Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak tarihinin yazılması;
- 3) Her iki devletin tarihçileri arasında işbirliğinin güçlendirilmesi için uluslararası bilim dergisinin basılması;
- 4) Ermeni iddialarına karşı, Karabağ sorununa, Ermeni Soykırımına ait ortak çalışmaların yapılması;
- 5) Azerbaycan bilim adamlarının Rusçayı bilmeleri ve arşivdeki elyazmaları okuyabilmeleri nedeniyle bu sayede Azerbaycan tarihçilerinin Rusya'nın arşivlerinde bulunan Türkiye'yle ilgili belgeleri incelemesinin sağlanması;
- 6) Azerbaycan'da basılan önemli tarih kitaplarının Türkiye Türkçesine çevrilmesi ve basılması, ayrıca Türkiye'de basılan tarihi eserlerin de Azerbaycan Türkçesine çevrilmesi ve neşr edilmesi;
- 7) Tarih alanında ortak projelerin gerçekleştirilmesi;
- 8) Türkiye lise tarih müfredatlarında Azerbaycan tarihine daha çok yer verilmesi ve yazılması;

Bu bağlamda, bazı bilim adamlarının özel girişimiyle Azerbaycan tarihine ait olan kitapların Türkçeye aktarılması ve Türkiye'de basılması olguları da vardır. Örneğin, Balıkesir Üniversitesinden Doç. Dr. Sebahattin Şimşir'in bu alandaki çalışmaları çok başarılıdır. 2012 yılından başlayarak Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezinin ortak gayretleri ve çalışmaları tarih alanında daimi ilmi işbirliğinin kurulması için gerekli adımların atılmasına neden olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilmi temasların daimi hâle getirilmesi amacıyla Türkiye - Azerbaycan İlişkileri I. Çalıştayı Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 24-25 Mayıs 2012 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda Atatürk Araştırma Merkezi ve Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün ilmi işbirliği yapmasının önemi ortaya konmuş oldu. Dilde, fikirde ve işte birlik formülünden yola çıkarak tüm Türk dünyasını birleştirmek düşüncesi uğruna çalışmalar yapmak için karar verilmiştir. Bu gelişmeler çok

olumlu adımlardır. Çalıştayın devamı olarak 4 Nisan 2013 yılında Bakü şehrinde Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü arasında 18 maddeden ibaret Bilimsel İşbirliği Protokolü imzalanmıştır. Bu protokolün maddelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 1-2 Ekim 2013 yılında Azerbaycanın eski şehri Şeki’de “Ortak Türk Tarihinin Araştırılması Sorunu” konulu 1. Uluslararası Kongre düzenlenmiş, şimdiye kadar da ortak kongreler düzenlenmekte ve ortak çalışmalar yapılmaktadır.

Bu çalışmaların koordinatörlüğünü yapan ve projede yer alan maddelerin gerçekleştirilmesi için çaba harcayan bir bilim adamı olarak yapılan ortak işbirliğinin Türk Dünyası’nda ortak tarih bilincinin geliştirilmesine çok yardımcı olacağı kanaatindeyim. Umarım ki, Türk dünyası’nın tarihçileri, bu bağlamda *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* gibi diğer akademik dergiler de sesimize kulak verip Türk dünyası tarihçileri birliğinin kurulması ve ortak tarih bilincinin geliştirilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır.

Değerli okurlarımız! Bu düşünce ile amacı gerçek tarihinin okurlara aktarılması olan *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*’ne çalışmalarında başarılar ve esenlikler diliyorum.

Saygı ve hürmetlerimle,

06.09.2017

Doç. Dr. İrade Memmedova

Bakü / Azerbaycan

Rusya'nın Yeni Jeostratejisi ve Uluslararası Güvenlik*

Hacali Necefoğlu*

ORCID / 0000-0003-2901-3748

Öz

1991'den sonra Moskova Sovyetler döneminde artırdığı statü, imkan ve etkinlik alanını ciddi boyutta kaybetmişti. Vladimir Putin'in iktidarıyla birlikte, bu durumun telafi edilmesi ve Moskova'nın eski gücünü kazanması için yeni jeostrateji oluşturulmaya başlandı. Bu makalede Rusya Federasyonu'nun yeni jeostratejisi, dört coğrafi yöne göre değerlendirilmiştir. Batı'da ABD ve Avrupa ülkeleriyle, Doğu Avrupa üzerindeki ilişkileri incelenirken; Doğu'da Asya-Pasifik Bölgesi ülkeleriyle olan ilişkilerin gelişimine değinilmiştir. Buna ek olarak Güney'de, Merkezi Asya ve Kafkasya'da artan etkinliği anlatılmıştır. Kuzey'de, Arktik bölgesinden gerek savunma, gerekse ekonomik anlamda faydalanılması için hedeflenen amaçlardan bahsedilmiştir.

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi, Kars / Türkiye,
alinecef@hotmail.com

Sonuç olarak, Rusya Federasyonu'nun yeni jeostratejisi şöyle özetlenmiştir: Eski Sovyet coğrafyasındaki etkinliğini yeniden sağlama, sahip olunan hidrokarbon rezervlerini yüksek fiyattan satmak için küresel politik gerilimlerin şiddetlenmesine sebep olma, Batı bloğu ülkelerinin diğer ülkelerle ilişkilerinin bozulmasına yardım ederek üzerindeki baskıyı azaltma.

Anahtar kelimeler: Rusya Federasyonu, Vladimir Putin, Jeostrateji, Dış Politika, Güvenlik

The New Geostrategy of Russia and International Security

Hacali Necefoğlu**

ORCID / 0000-0003-2901-3748

Abstract

After 1991, Moscow has seriously lost its status, possibilities and effectiveness that increased in the Soviet era. With Vladimir Putin's coming to power, a new geostrategy has begun to form in order to compensate for this situation and to gain Moscow's old strength. In this article, the new geostrategy of the Russian Federation was evaluated according to four cardinal directions. While examining the relations between the US and European countries over Eastern Europe for West; The development of relations with the Asia-Pacific region countries has been addressed for East. In addition, the

** Prof. Dr., alinecef@hotmail.com

increasing effectiveness of Russian Federation in Central Asia and the Caucasus has been explained for South. The Arctic region has been mentioned in terms of its objectives, both for defense and for economic interests for North. As a result, the new geostrategy of the Russian Federation is summarized as: restoring the effectiveness on the former Soviet geography, causing global political tensions in order to sell its hydrocarbon reserves at a high price, and deteriorating relations between Western bloc countries and other countries in order to reduce oppression on itself.

Keywords: Russian Federation, Vladimir Putin, Geostrategy, Foreign Policy, Security.

Giriş

İki yüz yıllık Rusya İmparatorluğu'nun ve dünyanın iki süper gücünden biri olmuş SSCB'nin varisi sayılan bugünkü Rusya Federasyonu, süper devlet fonksiyonunu kaybetse de halen çağdaş dünyanın kendi kendine yetinebilen sosyopolitik ve ekonomik birimi olup, modern âlemin önemli mali, ekonomik bölgeleri (Atlantik, Pasifik ve Hint Okyanusu bölgeleri) arasında bağlayıcı rol oynamaya imkân veren müstesna jeopolitik duruma sahiptir.¹

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle onun sahip olduğu statü, imkân ve siyasi ağırlığı kaybeden Rusya Federasyonu'nun dış politika açısından amacı eski siyasi

azametini geri getirmektir. Dolayısıyla, 1993 yılında kabul edilmiş ilk Dış Politika Konsepti'nde devletin uzun vadeli hedefinin “demokratik ve özgür devlet olarak Rusya'nın yeniden canlanması” olmuştur.²

31 Aralık 1999'da Vladimir Putin iktidara geldikten sonra Rusya Federasyonu Dış Politika Konsepti üç kere güncellenmiştir. 10 Ocak 2000 tarihinde V. Putin'in onayladığı Konsept'te “büyük güç” olarak tanımlanan Rusya, 2008 Konseptinde “çağdaş dünyanın etkin merkezlerinden biri”, “en büyük Avrasya gücü” olarak tanımlanmıştır. 2012 yılında seçim öncesi yayınladığı makalesinde “dış politikamız anlık değil, stratejik olup, Rusya'nın dünya siyasi haritasındaki benzersiz konumu, onun tarihte ve medeniyetin gelişiminde rolünü yansıtmaktadır”³ yazan V. Putin'in, onayladığı Rusya Federasyonu'nun son güncellenmiş 2013 Dış Politika Konseptinde, Rus dış politikasının “uluslararası işlerde ve dünya medeniyetinin gelişiminde dengeleyici etken olan, asırlar boyu oluşmuş, benzersiz rolünü yansıttığı” beyan edilmiştir.⁴

a- Rusya Jeostratejisinin Hedefleri

Rusya Federasyonunun Milli Güvenlik Konsepti'nde çok milletli Rusya halkının

²O. N. Şkapyak, , “Kontseptsii vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii 1993, 2000 i 2008 godov: sravnitelnyy analiz”. – Vestnik KazNU Seriya mejdunarodnikh otnoşeniy i mejdunarodnoye pravoı Almatı 2011.№5(55), c.9-13.

³V. Putin, 27.02.2012, “Rossiya i menyayuşşiyasya mir”. – Moskovskiyevostı.

⁴A. İ. Smirnov, , Kontseptsii vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii: sravnitelnyy analiz; Vneşnaya politika Rossii: teoriya i praktika. Uçebnoe posobie. M. Kniga i biznes 2013, 543 s.

¹Ya. Plyays, “Aktualniye problemı rossiyskoy geopolitiki”. – Obozrevatel-Observer, No 4. , 2003.

güvenliği ve refahının temini, iç ve dış politığın önemli meselesi ve tüm milli çıkarlar sisteminin nüvesi olarak belirlenmiştir. Tüm diğer stratejik ve taktik amaç ve hedeflerin buna hizmet etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu açıdan Rusya jeostratejisinin önünde aşağıdaki önemli hedefler görünmektedir⁵:

- Rusya Federasyonu devlet sınırları dâhilinde siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel, enformasyonel vb. tam işlevsel alanların oluşturulması;
- Rusya Federasyonu topraklarının kaynak, nüfus, iletişim vb. özelliklerinin etkin kullanımı için gereken jeopolitik, ekonomik gibi koşulların yaratılması;
- “Yakın” ve “uzak” dış çevrede dostane jeopolitik kabukların ve oralardaki ülkelerle ortak iktisadi, enformasyonel, kültürel vs. alanların oluşturulması;
- Tüm yeryüzü halklarının gelişim çıkarlarını gözetken ve herhangi ülkenin hegemonyasını istisna eden dünya düzeninin yaratılması işinde menfaati olan tüm devletlerin çabalarının koordinasyonu.

Rusya jeostratejisinin oluşturulması için farklı konseptler ileri sürülmektedir. Bunlardan biri rövanş konsepti adlanıyor. Bu konseptin taraftarları Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin bir zamanlar bulunduğu mevkie dönmesini ileri sürüyor ve Rusya Federasyonu'nun hem eski Sovyet cumhuriyetleri, hem de SSCB himayesinde bulunmuş ülkelerde etkinliğini yeniden kurmasının ve de bunun için askeri gücünü

artırarak Batı karşıtı ülkeleri desteklemesinin zaruri olduğunu savunuyorlar. Bir kısım siyasiler dış siyaset de dâhil tüm alanlarda otoriter yönetim rejiminin kurulmasını, Rusya'ya yakınlaşmaya zorlamak amacıyla BDT ülkelerine baskı yapılmasını, devletlerin müttefik veya rakip olarak ikiye ayrılmasını ve rakiplere karşı sert tutum sergilenmesini istiyorlar. “Gönüllü teslimiyet” ekolünden olan liberallere göre Rusya geçen asrın doksanlı yıllarında olduğu gibi Batı'nın talimatlarını kayıtsız şartsız yerine getirmeli, güvenlik alanındaki siyasetinde açıkça NATO'ya odaklanmalıdır. Bir kısım siyasi analistler Rusya'nın jeostratejini “dengeli” konseptle oluşturmasını öneriyorlar. Rusya'nın Post-Sovyet mekânında, Yakın Doğu'da, Asya ve diğer bölgelerde Amerika etkisine karşı mücadele ederek tek kutuplu dünya modelinin kırılmasına yönelik jeostrateji konsepti de mevcuttur. Resmi olarak ise, Rusya'nın uluslararası münasebetlerin çok kutuplu sisteminin oluşturulmasını amaçlayan stratejiye sadık olduğu söylenilmektedir.⁶

b- Rusya Jeopolitiğinin Coğrafi Yönleri

Rusya'nın coğrafi konumuna dikkat getirdiğimizde klasik jeopolitikçilerden Halford John Mackinder'in tasnifine göre tarihin coğrafi mihrinde⁷ veya dünyanın

⁵A. A. Prokhojeva (Pod obş. Red.), , Obşşaya teoriya natsionalnoy bezopasnosti: Uçebnik. İzd. 2. M.: İzdğvo RAGS 2005, 344 s.

⁶A. Maruyev, “Geostrategiya Rossii: prioritet natsionalnikh interesov”. – Krasnaya Zvezda. 12.12.2007.

⁷H. J. Mackinder, “The Geographical Pivot of History”. – The Geographical Society, Vol. 23, No.4, (April 1904), pp. 421-437.

Kalpgah (Heartland)'ında⁸ yerleştiğini görüyoruz. Zbigniew Brzezinski'nin jeostratejik sınıflandırdığı “Avrasya Satranç Tahtası”ndaki Rusya'nın mevkiisi “Orta Alan”dadır.⁹ Bu nedenle Rus strateji uzmanları Rusya'nın jeopolitik çıkarlarının yapılandırılmasında vektörel yaklaşımın uygun olacağını düşünerek, Rusya'nın milli çıkarlarını aşağıdaki dört jeopolitik istikametlerde¹⁰ gruplandırıyorlar:

Batı'da:

- İstikrarlı Avrupa güvenlik sisteminin oluşturulmasında Rusya'nın iştiraki;
- Rusya ile Beyaz Rusya Birliğinin sağlanması;
- Başlıca Batı ülkeleri – ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya – ile çeşitli alanlarda münasebetlerin faal olarak geliştirilmesi;
- SSCB'nin Merkezi ve Doğu Avrupa'daki eski müttefikleri ile ikili ilişkilerin yeniden kurularak geliştirilmesi, bu ülkelerle Batı ile Rusya arasında tampon bölge oluşturulmasına imkân verilmemesi;
- Baltık ülkeleri ile münasebetlerin normalleştirilmesi ile birlikte bu ülkelerdeki Rus dilli ahalinin desteklenmesi;

- Kaliningrad vilayetinin sosyo-ekonomik durumunun iyileştirilmesi için tedbirlerin alınması ve bu bölgenin RF terkiibinden koparılması gayretlerinin önlenmesi;
- NATO ile ortaklık ve işbirliğinin geliştirilmesi;

Doğu'da:

- Asya-Pasifik Bölgesi(APB)'ndeki esas entegrasyon yapılarında, öncelikle “Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği” Forumu ve Şanghay İşbirliği Örgütü'nde Rusya'nın katılımı;
- Merkezi Asya'daki BDT ülkeleri ile askeri-siyasi ve ekonomik işbirliğinin sağlanması;
- APB'deki ekonomik ilişkiler sistemine de dâhil edilmekle Rusya Uzak Doğusu'nun kalkınması;
- Bölge ülkeleri ile askeri-teknik işbirliğinin sağlanması, Rusya askeri-sanayi kompleksi ürünlerinin APB piyasasına sürülmesi için şartların oluşturulması;
- APB'nin başlıca ülkeleri (Çin, Japonya, Hindistan) ile iki taraflı işbirliğinin geliştirilmesi;
- APB'de nükleer silahların yayılmasını önleme meselelerinin çözümü de dahil, güvenliğin temini amacıyla ABD ile işbirliği;
- Güney Kuril adalarının Rusya'da kalması şartıyla Japonya ile toprak anlaşmazlıklarının çözülmesi;

⁸H. J. Mackinder, Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction, National Defense University Press 1996,pp. 175–193.

⁹Zb. Bjezinskiy, Velikaya şakhmatnaya doska. Amerkanskiye prevoskhodstvo i ego geostratejiçeskie impertivi. – M.: Mejdunarodniye otnoşeniya, 2010 s. 49.

¹⁰A. Maruyev, “Geopolitiçeskiye interesi Rossii: vektorniy printsip obespeçeniya”. – Krasnaya Zvezda. 13.02.2008.

Güney’de:

- Kafkas bölgesinde barış ve istikrarın sağlanması, çıkarların karşılıklı olarak gözetilmesi koşuluyla Rusya ve Kafkas devletleri arasında işbirliğinin sürdürülmesi;
- Kafkas bölgesinde Rusya’nın müttefiki olarak kalan Ermenistan ile siyasi, iktisadi ve askeri münasebetlerin pekiştirilmesi;
- “Üçüncü” ülkelerin Kafkas devletlerine, Rusya’nın bu bölgeden sıkıştırılması ile sonuçlanacak, siyasi, iktisadi ve askeri etkilerinin kuvvetlenmesini önlemek;
- Hazar denizinin hidrokarbon kaynaklarının işletilmesi ve naklinde Rusya’nın azami katılımının temini;
- İslam faktörünün Rusya’daki duruma muhtemel istikrarsızlaştırıcı etkisini önlemek için “Müslüman uygarlığı” ülkeleri ile normal dostluk münasebetlerinin sağlanması;
- Suriye’de geleneksel güçlü mevkilerini ve İsrail ile normalleşmiş ilişkilerini kullanarak Yakın Doğu barış sürecinde Rusya’nın katılımı;
- Irak’ta durumun normalleşmesi ve İran’ın nükleer programı ile ilgili sorunların çözümü amacıyla dünyanın başlıca güçleri ile karşılıklı işbirliği ve BM mekanizmalarının faal kullanılması;

Kuzey’de:

- Avrupa ile APB arasında en kısa su yolu olan Kuzey Deniz Yolu’nun geliştirilmesi;
- Siyasi, iktisadi ve stratejik öneme sahip Şpitsbergen takımadalarında Rus varlığının sağlanması;
- Kuzeyde, denizde konuşlandırılan nükleer füze kompleksi de dahil, Rus askeri potansiyelinin, gereken seviyede tutulması;
- Arktik bölgesinin doğal zenginliklerinin devlet kontrolünde işletilmesi, Rusya’nın kuzeyinin altyapısında yabancı devletlerin öncü mevki elde etmelerine imkân verilmemesi;
- Rusya’nın kuzey sınırlarının kesin belirlenmesi, sınır devletleri tarafından toprak talepleri meselesinin etkisizleştirilmesi;
- Arktik bölgesi nüfusunun sosyo-ekonomik sorunlarının çözümüne Rusya devlet yapılarının dikkatinin artırılması.

c- Rusya Jeostratejisini Etkileyen Faktörler

Herhangi bir devletin jeostratejisinin hazırlanması için çağdaş jeopolitik süreçlerin analizi çok önemlidir. Böyle bir analiz sayesinde o devletin milli güvenliğinin temini sistemini etkileyen esas eğilimlerini ortaya çıkarmak mümkündür. Başlıca jeopolitik güçlerin Rusya Federasyonu’nun en faal üyesi olduğu uluslararası yapıların (başta Birleşmiş Milletler olmak üzere) rolünün azaltarak,

Rusya'nın dünya jeopolitik süreçlerine etkisini zayıflatmak niyetleri; Rusya'ya karşı toprak taleplerinin mevcudluğu; mevcut sınırların değiştirilmesinin mümkünlüğünün ileri sürülmesi; Sovyet sonrası mekânda çözülme süreçlerinin etkin olması ve bu mekânın Batının stratejik çıkarları alanına çevrilmesi; Rusya sınırları boyunca mevcut ve potansiyel münakaşa bölgelerinin varlığı Rusya jeostratejisinin oluşum sürecini etkileyen ve onun açısından olumsuz sanılan eğilimlerdirler. Bunlardan başka, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra ABD liderliğimde tek kutuplu dünya düzeninin oluşumu, jeopolitik süreçler sisteminde küreselleşmenin merkeze oturması, uluslararası terörizmin küresel özellik kazanması, Avrupa'da, Asya-Pasifik ve diğer dünya merkezlerinde bölgesel ve alt-bölgesel entegrasyonun gelişmesi, dünyada jeopolitik hareketliliğin yüksek düzeye çıkması gibi eğilimler de dikkate alınmakla birlikte Rusya'nın jeostratejik imkânları belirlenerek, Rusya Federasyonu'nun jeopolitik çıkarlarının gerçekleştirilmesinin yöntemleri oluşturuluyor. Jeostratejinin oluşturulmasında milli güvenliği tehdit eden faktörler de dikkate alınmıyor. Uluslararası terörizmin artması ve din-mezhep çatışmalarının şiddetlenmesini, başlıca dünya güçlerinin uluslararası çapta Rusya'nın etkisini zayıflatma çabalarını, RF'ye karşı toprak talepleri ve Rusya topraklarının parçalanma planlarını, BDT ülkelerinde Rusya etkisinin zayıflamasını, Batılı gizli servislerin Rusya aleyhine istihbarat ve tahribat faaliyetlerini, Çin'in zamanla APB'de Rusya'nın başlıca jeopolitik rakibine çevrilmesini, NATO askeri yapılarının Rusya sınırlarına yaklaşmasını, Batı'nın Rusya'ya istisnasız olarak hammadde kaynağı rolünü biçmek istemesini Rus stratejistler Rusya'nın milli

güvenliğine tehdit olarak algılamaktadırlar. Nüfus durumunun kötüleşmesi, silahlı kuvvetlerin zayıflaması, bilim kapasiteli sanayi alanlarının gelişmemesi, Rusya ekonomisinin dünya petrol ve gaz piyasasına bağımlı olması, yolsuzluk, kültürde ve maneviyatta gerileme gibi iç faktörlerin de milli güvenliği tehdit ettikleri anlaşılmaktadır.¹¹

Son birkaç yüzyılda defalarca askeri tehditlere maruz kaldığı Batı istikametinde, Rusya milli güvenliğine en büyük tehdit olarak NATO'yu görüyor. Bu bloğa dâhil olan güçlü askeri ve ekonomik potansiyele sahip ülkelerin siyasi, iktisadi ve askeri bütünleşme eğilimleri ve onlar üzerinde ABD'nin dünya lideri rolü oynama iddiasının devam etmesi, Rusya ile ABD arasında münasebetlerin "iyileşmesine" rağmen Amerikan yönetiminin Rusya'yı halen eskisi gibi başlıca rakip olarak görmesi, Rusya'nın yeniden güçlü devlet statüsüne ulaşmasını engellemeye yönelik ABD çabaları, ABD'nin dış politikasında uluslararası sorunların çözümünde öncelikle askeri güce başvurması Rusya'yı kuşkulandırıyor ve Rusya, Doğu Avrupa ile Baltık devletlerinin NATO'ya katılımını, Ukrayna ile Gürcistan'ın da bu birliğe dahil edilme ihtimalini kendilerine yönelik en büyük tehlike olarak algılıyor. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra RF ile NATO arasında oluşan neredeyse 1000 kilometrelik mesafenin yirmi yılda kısalarak kapanmasını ve Rusya'nın Avrupa'daki askeri gücünün NATO'nun kara ve hava gücünden zayıf olduğunu dikkate alan Rusya; Ukrayna'nın NATO'ya dâhil edilmesini, Beyaz Rusya'da iktidar değişikliği çabalarını, Batı'nın Kaliningrad

¹¹A. Maruyev, "Geostrategiya Rossii". – Obozrevatel-Observers, 200, No 1., s.5-13.

vilayetinin Rusya'dan koparılması gibi gizli niyetlerinin olmasını milli güvenliğine yönelik tehdit olarak görüyor.¹²

Fakat Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesini sadece Batı'dan beklenen askeri tehditlerle ilgili olduğunu düşünmüyorum. Rusya'nın Batı istikametinde algıladığı askeri tehditlere karşı en büyük güvencesi nükleer potansiyelini unutmamalı. Ukrayna'nın sahip olduğu kaya gazı, diğer deyişle şeyl gazı rezervlerinin ve bu devletin pahalı Rus gazına bağımlılıktan kurtulmak için Batı'nın yardımıyla alternatif yakıt üretimine yönelmek arzusunun bu müdahalede esas faktör olduğu daha inandırıcıdır. Ukrayna'da kimi kaynaklara göre 1,2 trilyon metreküp¹³, kimi kaynaklara göre ise 7 trilyon metreküp¹⁴ kaya gazı rezervi var. Bu ülkede kaya gazı arama lisansı alan Exxon Mobil ve Shell 2010 yılında çalışmalarına başlamışlardı¹⁵. 15 Şubat 2011'de Washington'da Ukrayna ile ABD arasında kaya gazı arama alanında işbirliği memorandumu, iki devletin dış işleri Bakanlar iştirakinde imzalanmıştı^{16,17}. 2012

yılında Donetsk vilayetindeki Yuzovsk yataklarının işletme ihalesini Shell, Lvov vilayetinin Olesko yataklarının işletme ihalesini ise Chevron kazandı¹⁸. Aynı yılda Shell Harkov vilayetinde ilk arama kuyusunu kazmaya başladı¹⁹. Yakın gelecekte Ukrayna'nın Rusya gazına ihtiyacı olmayacağı ve hatta gaz ihraç edebilecek ülke olabileceği anlaşıldı. Tabii ki, Rusya buna seyirci kalamazdı. 24 Ocak 2013'te Davos'ta (İsviçre) dönemin Ukrayna Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç katılımıyla Shell ve "Nadra Yuzovskiy" şirketleri arasında Harkov ve Donetsk vilayetlerinin Yuzov alanında çıkarılacak gazın paylaşımı anlaşmasını imzalanması,^{20,21} Rusya'nın sabrını taşıran son damla oldu. Bu anlaşmadan milyarlarca şahsi gelir elde edeceği anlaşılan V. Yanukoviç'in 2013 yılının Kasım ayında Avrupa Birliği ile anlaşma imzalanmasından imtina etmesine ve bir ay sonra Rusya Federasyonu ile sıkı entegrasyona girmeye hazır olduğunu beyan etmesine rağmen, ülkesinde istikrarın yeniden sağlanması için Rusya tarafından hiçbir destek alamamasının nedeni de bu olmalıdır. Zaten Ukrayna'da "Rusya karşıtı", radikal milliyetçi yapıların

¹²A. Maruyev, "Geopolitiçeskiye interesı Rossii: vektornıy printsip obespeçeniya". – Krasnaya Zvezda, 2008, Erişim:13.02.2008.

¹³Ukraine picks Shell, Chevron to develop shale gas fields. Reuters (11 May 2012), <http://www.reuters.com/article/shell-chevron-ukraine-idUSL5E8GBAE020120511> Erişim: 01/03/2016.

¹⁴Marocchi T. and Fedirko T. Shale gas in Poland and Ukraine: a great potential and an uncertain future. <http://www.pecob.eu/shale-gas-pl-ua> Erişim: 01/03/2016.

¹⁵Shale gas in Europe and America. Fracking here, fracking there. Europe will have trouble replicating America's shale-gas bonanza. - The Economist, 26.11.2011. <http://www.economist.com/node/21540256> Erişim: 01/03/2016.

¹⁶<http://vitrenko.org/article/14452> Erişim: 01/03/2016.

¹⁷ <http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-i-ssha-podpisali-memorandum-o-slancevom-gaze.html> Erişim: 01/03/2016.

¹⁸<http://korrespondent.net/business/companies/1348780-azarov-nazval-pobeditelej-konkursa-po-dobyche-slancevogo-gaza-v-ukraine> Erişim: 01/03/2016.

¹⁹Shell начала бурение сланцевого газа на Украине. Lenta.ru, 25 октября 2012. <http://lenta.ru/news/2012/10/25/shell> Erişim: 01/03/2016.

²⁰ Reed S. Ukraine Signs Drilling Deal With Shell for Shale Gas. The New York Times. 25.01.2013. http://www.nytimes.com/2013/01/25/business/global/ukraine-signs-drilling-deal-with-shell-for-shale-gas.html?_r=0 Erişim: 01/03/2016.

²¹ <http://www.webcitation.org/6E8zK8E0m> Erişim: 01/03/2016.

malum Rusya kurumlarının desteği ile yaratıldığı bilinmektedir. V. Yanukoviç'in bu hareketinden sonra Ukrayna'nın doğusundaki Harkov ve Donetsk vilayetlerinde çevrecilerin, komünistlerin vs. eylemleri başlatıldı, devamında da merkezi hükümete karşı silahlı ayaklanma organize edildi^{22,23,24}. Sonuç olarak Chevron ve Shell Ukrayna'daki gaz projelerinden çekildiler^{25,26}. Ayrıca, müdahale döneminde ABD Başkan yardımcısının oğlu Robert Hunter Biden'in Ukrayna'daki en büyük gaz şirketi "Burisma Holdings" yönetim kuruluna getirilmesi²⁷ Rus basınında geniş yer edindi,²⁸ merkezi hükümetin ayrılıkçılara karşı yürüttüğü antiterör operasyonlar Amerika karşıtı propagandalarla karalanmaya çalışıldı.

Rusya, Merkezi Asya cumhuriyetlerinde ABD askeri varlığını, Çin'in Rusya sınırları

dâhilinde (Rusya Uzak Doğusu ve Sibirya) demografik ve ekonomik yayılcılığını, Japonya'nın Güney Kuril adalarına olan toprak iddialarını Doğu istikametinde milli güvenliğine karşı tehdit olarak algılamaktadır²⁹. ABD'nin Büyük Merkezi Asya'nın kalkınması için Rusya ve Çin'in iştiraki olmadan ŞİÖ'ye alternatif ortaklık örgütü kurmak, ekonomik işbirliği yoluyla Merkezi Asya ülkelerini kontrolünde olan Afganistan'la birleştirmek, nihayetinde Kafkas-Hazar bölgesini buna katarak tüm bu mekanı ABD himayesinde Yakın Doğu ile entegre etmek fikirlerini³⁰ gerçekleştirme çabalarını Rusya, bölgesel istikrara ve güvenliğe ciddi tehdit olarak görmekte olup, jeostrategisini ABD'nin Orta Asya'daki BDT ülkelerinde Rusya milli çıkarlarına zarar verecek faaliyetlerini engellemek yönünde oluşturmuştur.

2014 Ukrayna krizinden sonra Batı ülkeleriyle ilişkileri bozulan Rusya yüzünü Doğu'ya çevirse de, Çin ile özel münasebetlerini korumakta zorlandı. Çin Kırım'ın Ukrayna'dan koparılmasına, genelde bu çerçevede toprak bütünlüğü ihlali pratiğine karşı keskin tepki gösterdi. Ayrıca Ukrayna'daki istikrarsızlıktan dolayı Kırım ve Donbas vilayetindeki ekonomik projelerini gerçekleştiremedi. 2013 yılında Yeni İpek Yolu Ekonomik Şeridi projesini ileri süren Çin Orta Asya'da Rus çıkarlarını dikkate alarak, bu projeyi Avrasya Ekonomik Birliği ile koordineli gerçekleştirmek mecburiyetinde kaldı. Buna

²² <http://www.webcitation.org/6F4LEUao2> Erişim: 01/03/2016.

²³ <http://www.webcitation.org/6F4LHNbgh> Erişim: 01/03/2016.

²⁴ <http://www.webcitation.org/6F4LKN3wk> Erişim: 01/03/2016.

²⁵ Chevron pulls out of gas extraction in western Ukraine. KyivPost.com, 15.12.2014. <http://www.kyivpost.com/article/content/business/chevron-pulls-out-of-gas-extraction-in-western-ukraine-375176.html> Erişim: 01/03/2016.

²⁶ Herron D. Shell, Chevron, pull out of fracking deals in Ukraine citing the war with Separatists and Russia. The Long Tail Pipe, 11.06.2015. <http://longtailpipe.com/2015/06/11/6415/> Erişim: 01/03/2016.

²⁷ T. Durden, Z. Hedge, 2014, Company In Which US Vice President Joe Biden's Son Is Director Prepares To Drill Shale Gas In East Ukraine. Global Research, 21.11.2014. <http://www.globalresearch.ca/company-in-which-us-vice-president-joe-bidens-son-is-director-prepares-to-drill-shale-gas-in-east-ukraine/5393403> Erişim: 01/03/2016.

²⁸ <https://russian.rt.com/article/54640> Erişim: 01/03/2016.

²⁹ A. Maruyev, A. Karpenko, , "Vostochny vektör geostrategii Rossii". Obozrevatel-Observer 2010No 1, s.6-17.

³⁰ V. Kravçenko, Problemy obespeçeniya voyennoy bezopasnosti Rossii v usloviyakh globalizatsii. Mejdunarodnaya bezopasnost Rossii v usloviyakh globalizatsii (pod obş. Red. V. Mikhaylova, V. Buyanova). M.: İzd-vo RAGS 2007, s.65.

rağmen, yakın gelecekte bile Rusya Federasyonu'nun Merkezi Asya bölgesinde artan Çin nüfuzunu ve etkisini bertaraf edebilecek iktisadi güce sahip olamayacağı aşikârdır³¹. Rusya'nın 1990'da 151 milyon olan nüfusu 1999'da 146 milyona, 2009'da ise 142 milyona düşmüştür, Çin'in nüfusu ise 1,2 milyardır. Çin ekonomisi Rusya'nın 4 katı büyüklüğündedir ve XX. yüzyılın son on yılında Çin'e giren yabancı sermaye Rusya'nın 30 katı olmuştur³².

Ukrayna krizinden sonra Rusya'nın Orta Asya cumhuriyetlerine ekonomik etkisi de zayıfladığından, Moskova'nın Post-Sovyet mekânının batı cenahında olduğu gibi Merkezi Asya'da da aynı stratejiyi, yani yabancı etkiyi önlemek amacıyla istikrarsızlık oluşturmak stratejisini uygulayacağı beklenmektedir. Bununla o, hem Çin'in yayılmacılığını sınırlayabilir, hem de bölgeyi Pekin'e karşı baskı unsuru olarak kullanabilir. Ayrıca Çin'deki Amerikan karşıtı kuvveleri desteklemek ve provoke etmekle Çin-ABD ilişkilerini bozmak Moskova'nın öncelikli stratejik hedeflerinden biridir³³.

Rusya'nın Uzak Doğusu ve Sibirya bölgesinin Çin ile olan geniş ekonomik ilişkileri o bölgelerin kalkınmasına hizmet

etse de, "Çinli varlığı" gibi yan etki de oluşturmaktadır. Kısa bir zamanda o bölgelerin başlıca sanayi alanları, özellikle savunma sanayisi tamamen Çin ekonomik sistemine birleşebilir. Çin bu bölgede nüfus yayılmacılığı hedefini planlı olarak hayata geçiriyor. Bunun sonucunda yakın gelecekte o bölgelerde etnik münakaşaların meydana çıkması beklenilebilir³⁴.

Rusya'nın coğrafi doğusunda Kanada, ABD ve ABD'nin strateji ortakları olan Japonya ile Güney Kore'nin, kuzeyinde ise yine ABD, Kanada olmakla birlikte Danimarka ve Norveç'in bulunduğu ve üç coğrafi yönden Batı bloğu devletleri ile çevrelendiğini dikkate alırsak, O'nun jeopolitiğinde güneyin en önemli istikamet olduğunu görmemek mümkün değildir. Bugün Rusya Federasyonu'nun umde görevinin dünya ticaretinin stratejik arterlerini kontrol altına almak amacıyla maksat yönlü bir biçimde güney istikametinde ekonomik ve jeopolitik ilerleme olduğu aşikârdır³⁵. Bu yolda askeri güç kullanmaktan çekinmeyen V. Putin iktidarının ilk işi, kendi güney sınırları içinde ayrılıkçı Çeçenleri bertaraf etmek oldu. Sonra sıra ABD ile jeopolitik çıkarlarının çakıştığı Güney Kafkas'a geldi. Rusya, ABD'nin Güney Kafkas'ta enerji kaynaklarını Rusya'yı safdışı bırakıp Batı'ya taşıma amacını kendi milli güvenliğine ciddi tehdit olarak değerlendiriyor. Bu sebeple de, ABD'nin bölgedeki müttefiki Gürcistan ilk hedefi oldu. ABD'de yapılacak Başkanlık

³¹A. Sivitskiy, Yu. Tsarik, , Novaya geostrategiya Rossii: posledstviya i vizovı dlya arkhitekturi mejdunarodnoy bezopasnosti. – Minsk, Tsentr stratejiçeskikh v vneşnepolitiçeskikh issşedovaniy 2015, s.13.

³²Zbigniew Brzezinski, , The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia. Publisher CSIS 2000

³³A. Sivitskiy, Yu. Tsarik, Novaya geostrategiya Rossii: posledstviya i vizovı dlya arkhitekturi mejdunarodnoy bezopasnosti. – Minsk, Tsentr stratejiçeskikh v vneşnepolitiçeskikh issşedovaniy 2015,s.14.

³⁴A. Maruyev, A. Karpenko, "Vostoçnyy vektor geostrategii Rossii". Obozrevatel-Observed 2010, No 1, s.6-17.

³⁵V. E. Bagdasaryan, , "Strategiya yujnogo proriva Rossii". – Alternativa sovremennoy geostrategii Rossii: vıbor mejdu Zapadom i Vostokom. Material nauçnogo seminara. Vıp. 5(35) – M.: Nauçnyy ekspert 2010, s.118-122.

seçimleri atmosferini fırsat bilerek 2008 yılının Ağustos ayında Gürcistan'a saldırdı. Kendi ülkesindeki ayrılıkçıları silahla bastıran Rusya, komşu ülkedeki ayrılıkçı Abhaz ve Osetleri silah zoruyla Gürcistan'dan ayırdı ve Kosova olayını emsal göstererek Batı'yı susturmayı başardı³⁶. Ermenistan'ı kendi eyaleti gibi idare eden Rusya, bölgede dengeli siyaset yürüten Azerbaycan'ın başı üstünde Demokles'n kılıcı gibi durmaktadır. Azerbaycan'ın Putin ile Erdoğan arasında seçim yapması gerekeceğini iddia eden Rus uzmanlar da vardır³⁷. Hazar denizindeki gemilerinden Suriye'ye füze fırlatarak askeri gücünü ortaya koyan Rusya'nın Hazar havzasındaki siyaseti şunlara dayanıyor: Hazarın kaderini yalnız sahilindeki devletler belirlemelidirler; yeni anlaşmalar yapılana kadar Sovyet dönemi anlaşmaları (1921 ve 1940) geçerli kalmalıdır; Hazar yanı ülkeler arasındaki anlaşmalar çerçevesinde Hazar kaynakları kullanımının vahit siyaseti hayata geçirilmelidir³⁸.

Çöküşünü XX. yüzyılın en büyük felaketi³⁹ olarak adlandırdığı SSCB'den sonraki jeopolitik durumla razılaşmayan V. Putin'in güney istikametinde ikinci hamlesi, Karadeniz havzasındaki eski statüsünü geri

getirmek amacıyla Rusya'nın uzun vadede stratejisinin bir parçası olan Kırım'ın işgali oldu. Sınırlı askeri kuvvetle daha geniş stratejik hedeflere ulaşmayı başaran, kazandıklarının kaybettiklerinden fazla olduğunu düşünen Putin, son sekiz yılda üçüncü kez askeri güç kullanarak, bu sefer Orta Doğu'da mevcut jeostrateji durumu kendi lehine değiştirmeyi denedi. Yakın Doğu'da kendi konumunu pekiştirmek için Suriye'yi bir üs olarak kullanan⁴⁰ Rusya, İran ve Katar doğal gazını Avrupa'ya taşıyacak olan ve Suriye'den geçmesi planlanan boru hatlarının güzergâhlarını etkileme imkânına da sahip oldu⁴¹.

Bunun yanında 2015 yılının ilk yarısında Rusya Federasyonu bölgedeki çelişkilerin askeri yolla çözümünü taraftarı olan ülkelerle – Suudi Arabistan, İsrail ve İran'la – ilişkilerini pekiştirdi. İran'ın nükleer programı ile ilgili anlaşma sürecinin uzaması için bütün imkânlarını seferber etti. Rusya'nın İran'a S-300 sistemlerini vermek isteği Amerikan-İran normalleşmesinin önlemek ve İran yönetimindeki şahinlerin mevkilerini sağlamlaştırmak amacı güdüyor, ki zira İsrail'in bu füzelerden korunma teknolojisine sahip olduğu bilinmektedir. Bundan başka, 2008'de Gürcistan saldırısı öncesi İran'daki Rus hava savunma sisteminin kodlarının İsrail'e verilerek,

³⁶A. Bishara, "Russian Intervention in Syria: Geostrategy is Paramount". – ACRPS Russo-Arab Relations Conference, 2015, held in Doha on May 23-24, 2015. <http://english.dohainstitute.org/file/get/89ef19ad-46dc-4a19-b5d2-21a0a6360422.pdf> Erişim: 01/03/2016.

³⁷ <http://haqqin.az/news/63854> Erişim: 01/03/2016.

³⁸A. R. İşmayev, 2010, "Geostrategiya ŞŞA kak ugroza natsionalnoy bezopasnosti Rossii v Zakavkazskom regione". – ARS ADMINISTRANDI, No 2, c. 129-132.

³⁹<http://regnum.ru/news/polit/444083.html> Erişim: 01/03/2016.

⁴⁰A. Idan, 2015, Russia in Syria and Putin's geopolitical strategy. – The CACI Analyst, 22.10.2015.

<http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13294-russia-in-syria-and-putins-geopolitical-strategy.html> Erişim: 01/03/2016

⁴¹T. Durden, 2015, Competing Gas Pipelines Are Fueling The Syrian War & Migrant Crisis. ZeroHedge.com, 10.09.2015.

<http://www.zerohedge.com/news/2015-09-10/competing-gas-pipelines-are-fueling-syrian-war-migrant-crisis> Erişim: 01/03/2016.

Gürcistan'daki İsrail yapımı İHA kodlarının alındığı basına sızmıştır. Rusya 2015 yılının Haziran ayında Suudi Arabistan ile stratejik anlaşma yaparak, İran ile aralarında münakaşa olursa tarafsız mevki tutacağı konusunda garanti verdi. Ayrıca, Birleşik Milletler Güvenlik Konseyi'nde Yemen konusunda Suudi Krallığı lehine oy kullandı. Rusya'nın Suriye'deki çabaları da Esed'i korumaktan çok, Esed ile ittifakta İran'a alternatif oluşturmak ve Akdeniz doğusunun gaz yataklarının bölgedeki ortakları ile işletilmesi için güvenli ortam yaratmak amacıyla⁴².

Rusya'nın bölgedeki öncelikli çıkarı ABD'nin enerjisini Suriye'ye yöneltmek ve böylece Ukrayna ve diğer eski Sovyet ülkeleri üzerinde yaptığı operasyonlarda elini güçlendirmektir. Öncelikle son on beş yılda ABD'nin Afganistan ve Irak'ta vakit kaybetmesi Rusya'ya bir fırsat vermiştir. Suriye'de ABD'ye ve NATO'ya karşı ayağa kalkarken Rusya, kendi gücünü yeniden büyütüyor imajı yarattı. Her ne kadar Rusya'nın süper güç olmak için kaynağı olmasa da, süper güç tonunda hareket ediyor. Rusya kendi arka bahçesindeki baskısını artırmaya başladı. Bu sebeple Ermenistan'ın AB entegrasyon sürecinden cayması ve Avrasya Birliği ekseninde Rusya'ya yanaşması şaşırtıcı bir durum değil. ABD'nin 2008'deki savaşta Gürcistan'ın yanında olmadığını göstermesi ve Suriye'de de içinde bulunduğu pasiflik Rusya'nın süper güç görünümünü güçlendirmekte ve tersine Amerika'nın süper güç imajını zayıflatmaktadır. Eğer

⁴²A. Aivitskiy, Yu. Tsarik, , Novaya geostrategiya Rossi: posledstviya i vizovi dlya arkhitekturi mejdunarodnoy bezopasnosti. – Minsk, Tsent strategičeskikh v vnešnepolitičeskikh issėedovaniy 2015, s.11.

Amerika karşı koyma niyeti gösterseydi, bu durum Rusya'nın imajını çizebilirdi. Türkiye'nin sınırlarını ihlal eden Rus uçağını düşürmesine Rusya'nın kızgınlığı belki de bundan dolayıdır.

Rusya ve Türkiye arasındaki gerilim Rusya-NATO gerilimini artırmasının yanında, NATO'ya karşı muhtemel bir müdahalenin Türkiye'ye değil de NATO üyesi Baltık ülkelerine karşı olma ihtimalini ortaya çıkarmıştır^{43,44}.

Sonuç

Rusya Federasyonu; özellikle Putin'in başkanlığında hayata geçirdiği yeni jeostratejisiyle, daha pragmatik ve somut etki amaçlamaktadır. Bu yeni jeostratejisini uygulamaya koyarken; öncelikle mevcut stratejik savunma çizgisini, eski Sovyet coğrafyasını da içine alır şekilde, kendi sınırlarının dışında yeniden belirlemektedir. Bununla birlikte, bu stratejik savunma çizgisinin içinde kalan donmuş istikrasızlıkları kendi lehine eriterek; diğer küresel veya bölgesel güçlerin, bu ülkeler üzerindeki etkisini azaltmayı hedeflemektedir. Ayrıca, diğer başat güçlerin dış politikalarında önemli yere sahip Yakın Doğu ve Asya-Pasifik bölgelerindeki gerilimleri körükleyerek; bu güçlerin, kendisinin “arka bahçesi” olarak gördüğü eski Sovyet coğrafyasından uzak

⁴³A. İdan, , The Russian-Turkish Confrontation as Leverage in Putin's Hands vis-a-vis NATO. – The CACIANalyst 2016,29.02.2016. <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13336-the-russian-turkish-confrontation-as-leverage-in-putin%E2%80%99s-hands-vis-a-vis-nato.html> Erişim: 01/03/2016

⁴⁴ <http://inosmi.ru/politic/20160218/235451939.html> Erişim: 01/03/2016.

tutmaya çalışmaktadır. Tüm bunları yaparken, ekonomisini de gözardı etmeyen Moskova yönetimi; enerji kaynaklarına ev sahipliği yapan Yakın Doğu ve Türkistan coğrafyasındaki gerilimleri artırarak, enerji fiyatlarının yükselmesinden daha fazla kazanç sağlamaktadır. Bunlara ek olarak, Avro-Atlantik birliğinin çatlaması için çalışırken; diğer küresel ve bölgesel güçler arasındaki gerginliği destekleyerek, kendisinin hedef tahtasına koyulmasını önlemektedir. Son olarak da, eski Sovyet coğrafyasının Rus çıkarlarının “ayrıcılık alanı” olduğu iddiasını, diğer küresel güçlere kabul ettirmek için, gerek küresel gerekse bölgeler politikalar izlemektedir. Tüm bunların gerçekleşmesi halinde, gelecek yıllardaki uluslararası ilişkilerin; Rusya Federasyonu’nun çıkarlarına paralel olarak gelişeceği açıktır. Bu yeni jeostratejinin başarıyla hayata geçmesi durumunda; çok kutuplu “yeni soğuk savaş” sisteminin, uluslararası ilişkilerin yapısını belirleyeceği görülmektedir.

Kaynaklar

BRZEZINSKI, Zbigniew, 2000, The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia. Publisher CSIS.

MACKINDER, H. J., 1904, “The Geographical Pivot of History”. – The Geographical Society, Vol. 23, No.4, (April 1904), pp. 421-437.

MACKINDER, H. J., 1996, Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction, National Defense University Press, pp. 175–193.

BAGDASARYAN, V. E., 2010, “Strategiya yujnogo proryva Rossii”. – Alternativa sovremennoy geostrategii Rossii: vıbor mejdu Zapadom i Vostokom. Materialı nauçnogo seminara. Vıp. 5(35) – M.: Nauçnyy ekspert, s.118-122.

BJEZİNSKIY, ZB., 2010, Velikaya şakhmatnaya doska. Amerkanskiye prevoskhodstvo i ego geostrategičeskie impertivı. – M.; Mejdunarodniye otnoşeniya, s. 49.

İŞMAYEV, A. R., 2010, “Geostrategiya ŞŞA kak ugroza natsionalnoy bezopasnosti Rossii v Zakavkazskom regione”. – ARS Administrandi, No 2, c. 129-132.

KRAVÇENKO, V., 2007, Problemi obespeçeniya voyennoy bezopasnosti Rossii v usloviyakh globalizatsii. Mejdunarodnaya bezopasnost Rossii v usloviyakh globalizatsii (pod obş. Red. V. Mikhaylova, V. Buyanova). M.: İzd-vo RAGS, s.65.

MARUYEV, A., 2008, “Geopolitiçeskiye interesı Rossii: vektornıy printsip obespeçeniya”. – Krasnaya Zvezda. 13.02.2008.

MARUYEV, A., 2007, “Geostrategiya Rossii: prioritet natsionalnikh interesov”. – Krasnaya Zvezda. 12.12.2007.

MARUYEV, A., 2007, “Geostrategiya Rossii”. – Obozrevatel-Observers, No 1, s.5-13.

MARUYEV, A., KARPENKO, A., 2010, “Vostoçnyy vektor geostrategii Rossii”. Obozrevatel-Observers, No 1, s.6-17.

PLYAYS, YA., 2003, “Aktualniye problemi rossiyskoy geopolitiki”. – Obozrevatel-Observer, No 4.

PROKHOJEVA, A. A. (Pod obş. Red.), 2005, Obşşaya teoriya natsionalnoy bezopasnosti: Uçebnik. İzd. 2. M.: İzdğvo RAGS, 344 s.

PUTİN, V., 27.02.2012, “Rossiya i menyayuşşisya mir”. – Moskovskiye novosti.

SİVİTSKIY, A., TSARIK, YU., 2015, Novaya geostrategiya Rossii: posledstviya i vizovı dlya arkhitekturi mejdunarodnoy bezopasnosti. – Minsk, Tsent strategičeskikh v vneşnepoliticheskikh işşedovaniy, s. 11, 13, 14.

SMİRNOV, A. İ., 2013, Kontseptsii vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii: sravnitelny analiz; Vneşnaya politika Rossii: teoriya i praktika. Uçebnoe posobie. M. Kniga i biznes. – 543 s.

ŞKAPYAK, O. N., 2011, “Kontseptsii vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii 1993, 2000 i 2008 godov: sravnitelny analiz”. – Vestnik KazNU Seriya mejdunarodnikh otnoşeniy i mejdunarodnoye pravoı Almatı, №5(55), c.9-13.

Internet-kaynakları

<http://english.dohainstitute.org/file/get/89ef19ad-46dc-4a19-b5d2-21a0a6360422.pdf>,

Erişim: 01/03/2016.

<http://haqqin.az/news/63854>,Erişim:

01/03/2016.

<http://inosmi.ru/politic/20160218/235451939.html> Erişim: 01/03/2016.

, Erişim: 01/03/2016.

<http://lenta.ru/news/2012/10/25/shell>

,Erişim: 01/03/2016.

<http://longtailpipe.com/2015/06/11/6415/>

,Erişim: 01/03/2016.

<http://regnum.ru/news/polit/444083.html>,

Erişim: 01/03/2016.

<http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-i-ssha-podpisali-memorandum-o-slancevom-gaze.html>

,Erişim: 01/03/2016.

<http://vitrenko.org/article/14452>,Erişim:

01/03/2016.

<http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13294-russia-in-syria-and-putins-geopolitical-strategy.html>,

Erişim: 01/03/2016.

<http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13336-the-russian-turkish-confrontation-as-leverage-in-putin%E2%80%99s-hands-vis-a-vis-nato.html>,Erişim: 01/03/2016.

,Erişim: 01/03/2016.

<http://www.economist.com/node/21540256>,

Erişim: 01/03/2016.

<http://www.globalresearch.ca/company-in-which-us-vice-president-joe-bidens-son-is-director-prepares-to-drill-shale-gas-in-east-ukraine/5393403> ,Erişim: 01/03/2016.

,Erişim: 01/03/2016.

<http://www.kyivpost.com/article/content/business/chevron-pulls-out-of-gas-extraction-in-western-ukraine-375176.html>,Erişim:

01/03/2016.

http://www.nytimes.com/2013/01/25/business/global/ukraine-signs-drilling-deal-with-shell-for-shale-gas.html?_r=0,Erişim:

01/03/2016.

<http://www.pecob.eu/shale-gas-pl-ua>

,Erişim: 01/03/2016.

<http://www.reuters.com/article/shell-chevron-ukraine-idUSL5E8GBAE020120511>,Erişim:

01/03/2016.

<http://www.webcitation.org/6E8zK8E0m>

,Erişim: 01/03/2016.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

ISSN:2148-2292.

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Necefoğlu / atdd/ 0000-0003-2901-3748

<http://www.webcitation.org/6F4LEUao2>

Erişim: 01/03/2016.

<http://www.webcitation.org/6F4LHNbgh>

Erişim: 01/03/2016.

<http://www.webcitation.org/6F4LKN3wk>

Erişim: 01/03/2016.

<http://www.zerohedge.com/news/2015-09-10/competing-gas-pipelines-are-fueling-syrian-war-migrant-crisis>,

Erişim:

01/03/2016.

01/03/2016.

<https://russian.rt.com/article/54640>,Erişim:

01/03/2016.

Babürlü Sarayında Farsça Çalışmaları

(Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib Dönemleri)

*Berna Karagözoğlu**

ORCID / 0000-0001-7867-4724

Öz

Türklerin Hindistan'daki varlıkları ile Hindistan hem Fars hem de Türk kültürünü daha yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. Gelenek ve göreneklerine bağlı olmaları ile bilinen Türkler, özellikle dil konusunda bu bölgede tam bir bağlılık gösterememiştir. Zira, Hindistan'da eserler Türkçe yerine Farsça yazılmış ve Fars kültürüne hizmet edilmiştir. Böylece Farsça, Türklerin fetihleri ile Pakistan, Hindistan ve civar bölgelere yayılmış, bu toprakların bilinen kültür mirasının dili olmuştur.

Türklerin yönetiminde iken bölge, eğitim ve kültürel bakımdan daha çok gelişmiş, edebî ve mimari yönüyle zenginleşmiştir. Özellikle Ekber Şah döneminde edebiyat ve eğitim alanlarında yapılan çalışmalar takdire şayandır. Bu dönemde Farsça, popülaritesini arttırmış her kesimden birey tarafından tercih edilmiştir. Hatta mutasavvıfların İslâm'ı yaymak için Kur'an ayetlerini Farsça

yazdıkları şiirlerinin arasında işledikleri görülmektedir.

Edebiyatın birçok türünde yapılan çalışmalar neticesinde, Farsça bölgede öylesine kabul görmüştür ki Ekber Şah döneminde devletin resmi dili, eğitim kurumlarının da eğitim dili olmuştur. Hint topraklarının asırlarca kullandığı Farsça İngilizlerin işgali ile yerini İngilizceye bırakmıştır. Günümüzde ise sadece üniversitelerde okutulmakta ve ağırlıklı olarak Farsçaya gönül vermiş Müslümanlar tarafından kullanılmaktadır.

Çalışmamız esnasında Türkler tarafından uzunca süre yönetilen alt kıtada eğer Farsça yerine Türkçe canlandırılmış olsa idi nasıl bir kültür mirası bugün bizi karşılardı? Anadilimizle yazılan Babürlülere dair kendi tarihimizde acaba karanlık noktalar kalır mıydı? gibi sorular aklımıza gelmektedir. Çalışmamızda Ekber Şah, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib Şah'ın Farsçaya olan yaklaşımı, bakış açısı ve sanatsal faaliyetlere verdikleri destekler ele alınmış olup, dönemin önemli eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kavramlar:

Babürlüler Dönemi'nde Fars Dili, Ekber Şah, Cihangir Şah, Şah Cihan, Evrengzib Şah

* Yrd.Doç. Dr.,Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
brnkrzgl@gmail.com

Persian Studies At Baburian Palace(Periods Of Akbar, Jahangir, Shah Jahan And Aurangzeb)

*Berna Karagözoğlu**

ORCID / 0000-0001-7867-4724

Abstract

Turks; presence in India give them an opportunity to get to know both the Persian and Turkish cultures more closely. The Turks are known for their commitment to their traditions and customs but they have not shown it fully in this region, especially in relation to language. Because, the works were written in Persian instead of Turkish and served to the Persian culture in India. Thus, Persian spread to Pakistan, India and the surrounding regions after the Turks' conquests of the region and became the language of the known cultural heritage of these lands.

The region were developed well in educational and cultural areas under the rules of the Turks, and specially got richer in literature and architecture. Particularly, the works carried out in the field of literature and education during the period of Shah Akbar deserve admiration. In this period, the popularity of the Persian was increased and preferred by people from all strata. In fact, it was seen that Sufi Muslims were weaving verses from the Quran into their Persian poems in order to spread Islam.

As a result of the work carried out in many types of literature, the Persian is widely accepted that became the official language

of the state during the period of Akbar Shah and become the language of education in the institutions. However, after the English occupation, the Persian, which were used in the Indian lands for centuries, left its place to English. Today, it is only taught in universities and it is mainly used by Muslims who have devoted themselves to Persian. During the course of our study, the questions such as 'if the Turkish was used instead of Persian at the subcontinent under the rule of Turks, what kind of cultural heritage would arise?' and 'if we would still have dark areas about our own history of Turkish-Mongol Empire in India' came to our minds. In our study, Shah Akbar, Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb's approach to Persian and their perspective and support for artistic activities were examined and information were presented about the important masterpieces of this period.

Keywords:

Persian Language in Baburian Period, Akbar Shah, Jahangir Shah, Shah Jahan, Aurangzeb Shah

Giriş

Günümüzde İran, Afganistan ve Tacikistan'ın resmi dili olan Farsça, orta çağda Hindistan'ın da resmi dili olmuş, coğrafyanın asırlarca konuşulan ve yazılan dillerinden biri haline gelmiştir. Hint toprakları yer altı ve yerüstü kaynaklarının zenginliğine sahip olmanın yanı sıra o coğrafyada yetişmiş çok sayıda şair, yazar, müverrih ve mutasavvıflardan geride kalan eserler ile de zengin kültür mirasının sahibi olmuştur. Farsça ile Hintliler, edebi açıdan

* Yrd.Doç. Dr. , brnkrzgl@gmail.com

bakıldığında Gazneliler döneminde Ebu'l Ferec Runî ve Mesu'd Sa'd Salman'ın şiirlerini okurken tanışmış, Çiştî tarikatından Şeyh Nizamüddin Evliyâ'ya olan bağlılığıyla bilinen Emir Hüsrev ve Hasan-ı Dehlevî'nin eserleri ile ¹de Farsçayı daha çok öğrenmeyi istemişlerdir. Hatta Farsça şiirlere duyulan ilgiyle Hint ve Fars toplumunun birbirine yakınlaşmaya başladığını söylememiz yerinde olur.

1-Ekber Şah Dönemi

Hindistan'da Fars edebiyatı Ekber Şah döneminde gelişim göstermiştir. Bu dönemde şiirin dışında farklı türde edebi ürünler de ortaya konmuştur. Örneğin Ebu'l Fazl ismiyle tanınan Şeyh Ebu'l-Fazl ibni Mübarek'in kaleme aldığı inşalar, üzerinden asırlar geçmesine rağmen tarih ve edebiyat alanında çalışmalar yapan araştırmacıların hâlâ ilgi odağı durumundadır. Ondan kalan mektupların Fars dili ve edebiyatına olan katkısı inkâr edilemeyecek kadar fazladır. Fazl'ın mektupları ölümünden sonraki dönemlerde dahi hayranlıkla defalarca taklit edilmiştir. Evrengzib, Ebu'l Fazl'ın düşüncelerini beğenmemesine rağmen, onun mektuplarından oğullarına övgüyle bahsetmiştir. Ebu'l Fazl'ın mektupları sadece epistoloji alanı çalışmaları için

değil, Babürlü dönemi kültürel tarihine tanıklık etmesi açısından da değerlidir.

Fars edebiyatının temel yapı taşlarından olan şiir, İran'da olduğu kadar Hindistan'da da önemli bir yere sahiptir. Padişahların teşviki ile Babürlü sarayında kültürel faaliyetleri düzenleyen şairler, sevdikleri işi yapabilmenin dışında kendilerini ifade edebilme olanağı da bulmuşlardır. Padişah Ekber'in sarayında hem Hintli hem Müslüman binlerce şair yetişmiştir. İsmi zikrettiğimiz Emir Hüsrev, Emir Hasan Dehlevî ve Ebu'l Fazl bunlardan sadece birkaçıdır. Dönemin gözde eserleri rağbet görmesinden dolayı tekrar tekrar yazılmış kimi zaman taklit edilmişlerdir. Bazen bilinmeyen eserlere duyulan merak ağır basmış, bu eserler tercümanlar aracılığıyla öğrenilmeye çalışılmıştır. Böylece çağlar öncesine ait eserler, farklı dillerde yeniden can bulmuştur. Ekber Şah'ın emri ile ilmi bir tercüme heyeti oluşturulmuştur. Sanskritçe ve Hintçe yazılmış olan eserler tercüme odalarında Farsçaya çevrilmiştir. Bedayûnî, Nakip Han, Faizi, Molla Şirî, Hacı Sultan ve diğer kişilerin çabalarıyla Mahabarata, Râznâme adıyla çevrilirken; Ebu'l Fazl tarafından Maheş Mahanad, Kışan Coşi, Bhagwat Gita; Faizi tarafından Lilavati; Bedayûnî, Nakip Han ve Hacı Sultan tarafından Ramayana; Bedayûnî ve Hacı Hüseyin Mervî tarafından Sang Hasan Battisi; Bedayûnî ve Molla İbrahim tarafından Athervan Veda; Molla Şirî tarafından Harivamsa; Molla Şah Muhammed tarafından Tarih-i Keşmirî; Molla Şah, Ebu'l Fazl ve Nakip Han tarafından Ramchandra tercüme

¹Alam Muzaffar, The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics, Author(s): Source: Modern Asian Studies, Vol. 32, No. 2 (May, 1998), pp. 317-349Published by: Cambridge University PressStable. <http://www.jstor.org/stable/313001>.Erişim: 15/02/2011 s. 119.

edilmiştir.² Babürlü dönemi edebiyatı için belki de söylenilmesi gereken en önemli şey o dönemde yapılan çeviriler ile Farsçanın geniş kitlelere yayılmasında yakalanan başarıları olmalıdır. Zira farklı dillerde yazılmış eserler tercüme yoluyla Farsçaya kazandırılmıştır. Bu şahsiyetlerin tercüme eser çalışmalarının dışında kendilerinin kaleme aldığı te'lif eserleri de bulunmaktadır. Bedayûnî'nin Muntehabu't-Tevârih isimli Farsça yazdığı eseri Sultan Ekber Şah dönemini anlatan dönemin önemli kitapları arasında sayılmaktadır.

Ekber'in sarayında Müslüman şair ve edebiyatçılara tanınan hak ve imkânların hepsi Hindu şair ve edebiyatçılara da aynı ölçüde tanınmıştır. Bu dönemde Müslüman şairlerin Hintçe şiirler yazdığı görüldüğü gibi Hindu şairlerin de Farsça şiirler yazdığı görülmüştür. Tulsi Das, Sur Das, Abdurrahim Han Hanan, Ras Han, Todar Mal gibi şahsiyetler dönemin önde gelen Hindu ve Müslüman isimlerdir. Türkçe, Arapça, Farsça bilmesinin yanında Sanskritçe gibi zor bir dile vâkıf olan ayrıca Hintçe ve bölge dillerinden Racestanî dili ile şiirler yazan Bayram Han'ın oğlu Abdurrahim Han-ı Hanan, döneme eserleriyle damgasını vurmuştur. Hint şiirinin gelişimine katkıda bulunan Hanan, Hindu şair Tulsi Das ile olan yakınlığı ve onunla yaptığı yazışmalarıyla da tanınmıştır.

Tercüme çalışmaları sadece Hintçeden ya da Sanskritçeden Farsçaya yapılmamış, Türkçeden Farsçaya ve Arapçadan Farsçaya da yapılmıştır. Kelile ve Dimne

Arapçadan Farsçaya Ebu'l Fazl tarafından çevrilmiştir.³ Abdurrahim Han-ı Hanan tarafından da Vakiyât-ı Vekâyi'? Baburi Türkçeden tercüme edilen eserlerdendir.⁴ Bunun dışında Babür tarafından yazılan Tüzük-i-Bâbüri de Abdurrahim Han-ı Hanan (1556-1627) tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.⁵

Güçlü bir şair olarak bilinen Han-ı Hanan kendi sarayında birçok başarılı şairi de himâyesi altına almıştır. Manidâr şiirleri ile gönüllere taht kuran İranlı şair Resmi Kandaharî, Han'ı Hanan'ın sarayına İran'dan gelmiştir.⁶ Maasir-i Rahimî kayıtlarında doksan beş hatta daha fazla sayıda edibin onun sarayının öğrencisi olmaktan gurur duyduklarından bahsedilmektedir.⁷ Ekber döneminin bir başka İranlı şahsiyeti Nakib Han da

³ Mumtaz Hasan, Iran and Pakistan: The Story of Cultural Relationship Through the Ages, Karachi: Elite Publishers Ltd., 1971., pp.xxvii-viii.

⁴ Ghani M. Abdul, A History of Persian Language and Literature at the Persian Court Part III, 1930, s. 225-226.

⁵ Ghani, History of Persian Language and Literature at the Mughal Court: With a Brief Survey of the Growth of Urdu Language (Babur to Akbar). S. Allahabad: The Indian Press Ltd., 1929. s. 74 *The Genesis of Persian and Urdu Languages and Literatures in India (PDF Download Available)*. Available from:https://www.researchgate.net/publication/288834692_The_Genesis_of_Persian_and_Urdu_Languages_and_Literatures_in_India [Erişim Aug 19, 2017].

⁶ Abul Fazl, Ain-i-Akbari"Vol I, Iqtidar Alam Khan, "The Nobility under Akbar and the Development of His Religious policy, 1560-1580 A.B ", Journal of the Roval Asiatic Society 1968, s.85.

⁷ M Mujeeb, The Indian Muslims, George Allen and Unwin Ltd.: London 1967, s. 264-65.

² Ghani M. Abdul , A History of Persian Language and Literature at the Persian Court 1930, Part II, s.55I,

vaktinin büyük çoğunluğunu Hintçe ve Farsça yazılmış tarih kitapları, hikâye kitapları, efsaneler ve anekdotlar okuyarak geçirmiştir.⁸ Tarih-i Kandaharî'nin yazarı olan Arif Kandaharî önceleri Bayram Han'ın hizmetinde bulunmuş daha sonra ise uzun süreliğine Abdurrahim Han-ı-Hanan'ın hizmetine geçmiştir.⁹ Ekber'in sarayında usta bir şair, yazar ve aynı zamanda aldığı eğitimlerle hünerine yedi farklı üslûp katan dünyanın en iyi hattatlarından Eşraf Hân Mir Münşi gibi İranlı asiller de yaşamıştır.¹⁰ İranlı asiller kendilerini sadece şiirdeki kabiliyetleri ile sınırlı tutmamışlardır. Bayram Han'ın, Abdurrahim Han-ı Hanan'ın ve Yusuf Han'ın hizmetinde de bulunarak siyasetteki başarılarıyla da öne çıkmışlardır. Onlar mesnevînin her türünün, kasîdelerin en güzellerinin ve en seçkin beyitlerden oluşan divanların sahibi olmuşlardır. Hayatî Gilanî, Mir Muhammed Han Mukimî, Sebzvârî, Ahdî gibi İran'ın farklı bölgelerinden gelip Hindistan'da yaşamış çok sayıda İranlı şair, padişahları yahut onların oğullarını öven şiirler yazmıştır.¹¹ Şiraz'da doğan eğitimini tamamladıktan

sonra Hindistan'a gidip Han-ı Hanan'ın ve Ekber Şah'ın sarayına intisâb eden Cemaleddin Örfî-yi Şirazî de dönemin önde gelen kâsidecilerindendir.¹² Bunların dışında şiirlerini İran'dan saraya gönderen on beş şair de vardır.¹³

Padişah Ekber'in tarihe ve tarihçilere duyduğu ilgi, edebiyat tarihi alanının gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Ebu'l Fazl ve Bedayûnî kendilerini tarih alanında da gösterirken, Nizamuddin Ahmet ve Ferište de dönemin meşhur tarihçilerindedir. *Tarih-i Elfi* (Molla Ahmed Davud), *Âyin-i-Ekberî* ve *Ekbernâme* (Ebul Fazl), the *Muntahab-ut-Tevarih* (Badayûnî), *Tabakat-ı-Ekberî* (Nizamüddin Ahmed), the *Ekbernâme* (Feyzî Serhindî), ve *Ma'asır-ı Rahimî* (Abdul Bakî), *Tarih-i Hümayûn* (Bayezid Bayat) döneme kaynaklık yapan eser ve yazarlardandır. Ayrıca *Tuhfetü'l-Ekber Şahî* adıyla bilinen *Tarih-i Şîr Şahî*, de Abbas Han Sevanî tarafından padişah Ekber'in isteği üzerine yazılmıştır.

2- Cihangir Dönemi

Zengin edebî bilgi birikimine sahip Cihangir tıpkı kendisinden önceki padişahlar gibi cuma akşamları âlimleri zümresinde toplar, edebî faaliyetlerini devam ettirmiş. Onun döneminde bir yandan Kur'an tefsirlerinin yazımı

⁸Abdulkadir Badayuni, *Muntakhab-ut-Tewarikh* : Vol II-. translated by George S.A. Ranking Mehra Ofset Press, Chandini Mahal, Delhi 1979, s. 99.

⁹ S.A.S. Rizvi, *Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar's Reig*. Harbans Mukhia; *Historians and Historiography During the reign of Akbar*, New Delhi 1975, s. 298.

¹⁰ Abdulkadir Badayuni, *Muntakhab-ut-Tewarikh* : Vol II-. translated by George S.A. Ranking Mehra Ofset Press, Chandini Mahal, Delhi, 1979, s. 181.

¹¹ Abdulkadir Badayuni "Muntakhab-ut-Tewarikh": Vol II- translated by George S.A. Ranking Mehra Ofset Press, Chandini Mahal, Delhi 1979, s. 42.

¹² Halil Toker." Hindistan'da Farsça ve Urduca Şiir, II. Bahadır Şah Devri Şairleri", Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nazif Hoca. Üniversitesi Fars Dili ve Ed. Blm ,İstanbul 1995, s.42.

¹³Abul Fazl "Ain-i-Akbari": Vol I, s.29-36 İqtidar Alam Khan, "The Nobility under Akbar and the Development of His Religious policy, 1560-1580 A.B ", *Journal of the Roval Asiatic Society*; 1968

sürdürülürken diğer yandan da nazım türünde eserlere ağırlık verilmiştir. Ancak Ekber Şah'ın kurduğu Tercüme Dairesi onun döneminde eski önemini yitirmiştir.¹⁴

Ekber'in son halefi Cihangir'in Farsçada iyi olduğu kadar Türkçede iyi olmadığı bu nedenle hatıralarını anlattığı Tüzük-i Cihangirî isimli otobiyografini Farsça yazdığı,¹⁵ onun ayrıca iyi bir eleştirmen olup, Farsça gazeller üzerine yaptığı birkaç kritiği ve yorumunun mevcut olduğu belirtilir. Cihangir'in sarayının önde gelen isimleri ise Nakib Han ve Abdul Hak Dehlevî, Bakir Han Necm-i-Sani, Cumla Muhammed Emin Şehristanî olup, Nazir-i Nişapurî ve Talib-i-Âmulî ise sarayının ödüllü şairlerindedir. Bu dönemde Ebu'l Feth Gilânî ve Abdurrahim Han-ı Hanan birlikte bir şiir akademisi kurmuşlardır.¹⁶ Cihangir döneminde çok sayıda İranlı şair Hindistan'a göç etmiştir. Mirza Sahib İsfahanî, Baba Talib İsfahanî, Fusunî, Kumî, Maeliküş'şüera Talib-i-Âmulî, Mir Masum Kaşî, Mulla Ziyai Gilanî, Muhammed Sufi Mazenderânî, Molla Haydar Hasalî, Molla Nazirî Nişapurî, Talib İsfahanî, Kalim Kaşanî, Şeyda,

Molla Hayati Gilanî ve Hacı Muhammed Can Kudsî Meşhedî isimli şairler gibi.

On yedinci yüzyılın sonunda Kuzey Hindistan'da yapılan çalışmalara bakacak olursak; Ekber'in Thatta'dan (Mulla Ahmad Daud) yazılmasını istediği eser olan Tarik-i-Elfi'nin, ancak Nur Cihan'ın kardeşi Asif Han Cafer Beg tarafından bu dönemde yazılabildiği görülür.

Cami'nin şiiri olan Yusuf ve Züleyha'nın en başarılı kopyası ise en önemli İranlı hattatlarından olan Mir Ali tarafından kopya edilmiştir. Eserdeki estetik başarı hattata Cihangir tarafından 1.000 altın Mohar getirmiştir.¹⁷

Abdullah Koil (Aligarh) tarafından Tarih-i Davudî, Maasır-ı Cihangirî isimli eser de Kamgâr Han tarafından, İkbâlnâme Muhammed Han Şerif Mutemed Han tarafından yazılmıştır.

3- Şah Cihan

Önceki padişahların dönemlerinden itibaren desteklenen Farsça, gelişimini sürdürmeye devam ederken Şah Cihan'ın hükümdarlığı döneminde muazzam seviyeye ulaşmıştır. Ortaya çıkan edebî ürünler oldukça fazladır. Bu dönemde eğitim ve öğretime daha çok önem verilmiş iki türde okul açılmıştır. Okullardan birisi Hint-Fars Okulu adıyla kurulmuş, İranlı ve Hintli öğrencilerin bir arada okumalarına imkân tanımıştır. Diğerisi ise tamamen Fars okulu olup İranlı öğrencilerin gidebildiği okuldur. Birinci okulun temsilcilerinden

¹⁴Beni Prasad, History of Jahangiri, Indian Press, Limited 1940, s.300.

¹⁵Alam Muzaffar "The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics" Author(s): Source: Modern Asian Studies, Vol. 32, No. 2 pp. 317-349 Published by: Cambridge University Press Stable <http://www.jstor.org/stable/313001>.Erişim: 15/02/2011 11:11 (May, 1998),s.293

¹⁶Khosla R.P, Mughal Kingship and Nobility, İdare-i Edebiyat-ı Delhi 1976, s.296.

¹⁷Jadunath Sarkar Studies in Mughal India; Calcutta M.C. Sarkar 1919, s. 282.

aynı zamanda kurucularından olan kişi Ebu'l Fazl'ın kendisidir.

Şah Cihan döneminin başlarında, İranlı Molla Şükrullah Afzal Han, Emin el-Kazvinî ve Celaledin Tabatabai'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda önemli Fars bilim adamı himâye altına alınmıştır.¹⁸Bu durum Şah Cihan'ın babasının ve büyük babasının dönemindeki gibi Şah Cihan'ın kendi yönetimi zamanında da devam etmiştir. İranlı şairlerden Kelîm mahlası ile tanınan Ebu Talib, Hacı Muhammed Can Mirza Sayebî, edebi tarih alanında yazılmış eserlerden Padişahnâme'nin yazarı Abdul Hamid Lahorî ve Amel-i Salih'in yazarı Muhammed Salih gibi.¹⁹ Dönemin diğer ünlü İranlı şair ve akademisyenleri ise, Maulana Muhib Ali, Sayyadi, Mir Abdul Kasim İrani, Mirza Ziyaeddin, Şeyh Nazırı ve Molla Muhammed Fazıl Bedehşahi'dir.²⁰

Fars asıllı Akil Han adıyla sonradan tanınan Mir Askarî, Şah Cihan döneminde Evrengzib'in hizmetine girerek Dekken prensinin ikinci yardımcısı (1652-1657) olarak atanmış, edebî çalışmalarına oradan devam etmiştir.

Dönemin diğer şairlerinden Bibedel Han, Şah Cihan'ın doğumunu konu alan

kasideleri ile öne çıkmıştır. Ayrıca Şah Cihan, Muhammed Âmin Kazvinî'den kendisinden tahtta olduğu dönemi içeren bir tarihçe yazmasını istemiştir. Kazvinî, Padişahnâme ismini verdiği eserinde Şah Cihan'ın hükümdarlığının ilk on yılını kapsayan dönemi iki cilt halinde anlatarak eseri tamamlar. Daha sonra başka bir Padişahnâme de iki cilt olarak Abul Hamid Lahorî tarafından yazılır. Eserin ilk cildi Kazvinî'nin çalışması esas alınarak hazırlanır ancak Lahorî'nin eserinde Kazvinî'ninkinden daha fazla detaya yer verilmiştir.²¹ İkinci cilt Şah Cihan dönemini anlatır. Lahorî 1654'te ölür projenin sorumluluğunu Lahorî'nin öğrencisi Muhammed Varis üstlenir ve Padişahnâme 1654'te tamamlanır. Son eser Asiatic Society tarafından Lahorî'nin Padişahnâmesi'nin üçüncü cildi olarak yayınlanır

Şah Cihan'ın kızı Cihan Âra Begüm'ün tasavvuf konulu Risâle-i-Sahibiye ve Munis el-Ervâh isimli çalışmaları da unutulmaması gereken önemli çalışmalarındandır.²²Şah Cihan'ın harp meydanında başarısız ancak ilimde alanında gerek tasavvuf konulu çalışmaları gerekse çeviri eserleri ile söz ettiren oğlu Dârâ Şükûh'tan da bahsedilmesi gerekir.

¹⁸Jadunath Sarkar Studies in Mughal India; Calcutta M.C. Sarkar 1919, s. 282.

¹⁹ S.M. Jaffar; The Mughal Empire from Babar to Aurangzeb A.L. Srivastava; Medieval Indian Culture: P. 129., Sherwani; Cultural Trends in Medieval India 1936, s. 89-90.

²⁰B.P. Saxena; History of Shah Jahan of Delhi, Allahabad, Delhi 1958, s. 98.

²¹Jadunath Sarkar” Studies in Mughal India” Calcutta M.C. Sarkar, 1919. s.283.

²²Afshan Bokharim, Gendered _Landscapes_: Jahan Ara Begum's (1614-1681) Patronage, Piety and Self-Representation in 17th C Mughal India,” Doktora Tezi Viyana Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tez danışmanı Prof. Dr. Ebba Koch 2009, s. 34.

Onun Farsça yazdığı kitaplar iki kısımda sınıflandırılmıştır.

Birinci kısım Azizler ve Mistisizm konulu çalışmalar başlığında toplanırken ikinci kısım ise Hinduizm ve Sanskritçeden Çeviriler başlığında toplanmıştır. Azizler ve Mistisizm ile ilgili çalışmalarını Sefinetü'l -Evliyâ, Sekînetü'l-Evliyâ, Risâle-i Haknûma, Tarîkâtü'l-Hakikât, Hasanatü'l- Ârifin, İksir-i Â'zam (Divan-ı Dârâ Şükûh) isimli kitaplarla ele almış, Hinduizme dair görüşlerini Mecmau'l-Bahreyn ve Mukâleme-i Baba Lâl ve Dârâ Şükûh isimli kitaplarında toplamış, Yoga Vasista, Sırr-ı Ekber (Upanişadlar), Bhagwat Gita gibi aslı Sanskritçe olan eserleri ise Farsçaya çevirmiştir.

4- Evrengzib Dönemi

Evrengzib, İslâm dini ve içtihatları konusu üzerinde duran, şiirden zevk almayan ve saltanat tarihinin yazımına karşı olan radikal bir yöneticidir. Onun dönemi boyunca birkaç tane de olsa önemli tarih kitabı yazılabilmektedir. Bunlardan bazıları Hafî Han'ın Muntakhabu'l-Lubâb ve Mirza Muhammed Kazim'in Âlemgîrnâmesi örnek verilebilir.²³

Evrengzib şiiri sevmemiştir, ona göre şiir; gerçekten uzak, yalan ifadelerden oluşmaktadır. Kızı Zebunnisa ise babasının aksine şiiri sevmiş hatta kendisi de divan sahibi bir şairdir. Zebunnisa'nın edebiyatın

her dalı ile ilgili olması ve âlimleri etrafında toplaması ile Evrengzib dönemi edebî yönden yoksun sayılmamıştır.

Bu dönemde yapılan çalışmalardan bazıları şöyledir; Keşmir'de yaşayan İranlı büyük yorumcu Mullah Safiyuddin Erdebilî'nin, kendisini himâye eden Zebunnisa'ya duyduğu saygısından Zebu't-Tefâsîr ismini verdiği, Arapçadan Farsçaya çeviri olan Tefsir-i-Kebîre isimli çalışması vardır. Müslüman hukukunun en otoriter ve en ayrıntılı eseri olan Fetvâ-yı-Âlemgirî Evrengzib'in emri ile toplanan teologlardan oluşan bir grubun çabaları ile yazılmıştır. Evrengzib'in kendisi tarafından yazılmış olmasa da ona ait mektuplar, kayıtlar ve konuşmalar Kelimât -1 - Tayyibât, Rukkât-1 -Âlemgirî ve Âdâb-i-Âlemgirî başlıkları altında toplanarak imparatorun karakteri ve imparatorluğun genel şartları üzerinde biraz aydınlanma sağlamaktadır. Oldukça çarpıcı iki kitapta pek çok Hindu dinine ait bilgilenmenin Müslümanlar arasında nasıl yaygınlaşmaya başladığı gösterilmektedir. Diğer çalışmalar ise; Vakıyât-1 Âlemgirî Âlemgir'in hizmetinde çalışan Akil Han Razi tarafından yazılmıştır. Nüşa-i Dilgoşa ise Babürlü Hanedanı asillerinden olan Dauf Han'ın hizmetinde bulunan Bhimsen Saxena tarafından yazılmıştır. Evrengzib saltanatının bazı ünlü Fars şair ve tarihçileri de Tefvikât-1 Kisrâ'nın yazarı Celal Tabatabai, Muhammed Fethüddin Şirzaî'nin oğlu Muhammed Mirza gibidir.

Nur Cihan'ın Fars literatürüne hâkim olduğu, onun Farsça şiirler yazıp Cihangir'e melodik sesiyle şarkılar

²³Bernier François, Travels in the Mugal Empire, Archibald Constable, Colombia University Library 1891, s.15.

söylediği de döneme dair önemli bir kayıttır.²⁴

Sonuç

Ekber Şah döneminde Farsçanın yaygınlaşması ile Farsça, Hindular arasında da öğrenilmek istenmiştir. Bedayûnî'nin yazdığına göre aslında Hindistan'da Farsça öğrenimi daha eski tarihte Sikandar Lodi zamanında başlamıştır. Ekber zamanında Farsçaya mükemmellik kazandırmak için Farsça dil eğitimi yapılmıştır. Farsça öğretiminde ilköğretim seviyesindeki çocuklara önceleri biktirmeden az zaman ayıracakları bir türde programlamaya gidilirken ileri seviyelerde eğitim görenlere Sadî'nin Bostan-Gülistan, Hace Nasiruddin Tusî'nin Ahlâk-ı Nâsirî, Celaleddin Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâl ve Molla Hüseyin Vâiz el-Kâşifi'nin Ahlâk-ı Muhsinî gibi eserleri okutulmuştur.²⁵

Ekber döneminde Ahlâk-ı Nâsirî, Kimyâ-yı Saadet gibi eserler asiller tarafından okunabilirken Şah Cihan zamanında bu ve benzeri kitaplar orta sınıf tarafından devamlı okunan sıradan kitaplar olarak

görülmüştür.²⁶Ekber, oluşturduğu ilmi tercüme heyetinin yaptığı çeviriler ile Hinduları ve Müslümanları birbirine kaynaştırmayı başarmıştır. Hindular ile Müslümanlar öylesine etkileşim içinde olmuşlardır ki Hindular arasında İranlılardan bölgedeki tüm Müslümanların diline geçen “Bismillâh, be cehennem beras” gibi kelimelerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Ayrıca Ferheng-i Cihangîrî gibi çok sayıda önemli Hintçe-Farsça, Arapça-Farsça sözlükler, Farsça Kuran-ı Kerimler yazılmıştır.

Ekber, yabancı dil öğrenimini tüm devlet çalışanları için zorunlu hale getirmiş, birçok devlet okulu açtırmış ve bu okulların eğitim dilini Farsça yaparak, Farsçanın yaygınlaşması sağlanmıştır.²⁷ Böylece Hindular Farsçayı öğrenmeye daha çok istek duymuşlar ve Farsça Hindular ve Müslümanlar arasında ortak bir dil olmuştur. Dil ve fikir birliği her toplumda ve dönemde olduğu gibi Ekber Şah döneminde de ortak bir eğitim sisteminin kabulünü kolaylaştırmada önemli rol oynamıştır. Ayrıca Farsça hukukî ve dini çalışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır.

²⁴ Sugam Anand, *History of Begum Nur Jahan*, New Delhi, Radha Publication 1992, s.45.

²⁵ Alam Muzaffar, *The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics*, Author(s): Source: *Modern Asian Studies*, Vol. 32, No. 2 pp. 317-349Published by: Cambridge University PressStable URL: <http://www.jstor.org/stable/313001>.Erişim: 15/02/2011 -May, 1998, s.326.

²⁶ Alam Muzaffar, *The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics* Author(s): Source: *Modern Asian Studies*, Vol. 32, No. 2 pp. 317-349Published by: Cambridge University PressStable URL: <http://www.jstor.org/stable/313001>.Erişim: 15/02/2011 - 1998, s.328-329.

²⁷ Srivastava A.L. *Medieval Indian Culture*. Agarwala & Co. Ltd, Jaipur 1964, s.128.

Şah Cihan zamanında sadece elit kesimin değil köylerde yaşayan çiftçilerin, askerlerin yararlanacağı türde eserlerin yazımına ve bu eserlerin sayılarının arttırılmasına gidilmiştir.

Hindistan'a Türklerin destekleri ile gelen Farsça, Hindistan'da kendi orijinal formunu koruyamamıştır. Bu dil vatanından uzaktaki yeni ortamında diğer kültürlerle ait fikirlerin, düşüncelerin etkisi altında kalarak, zamanla değişime uğramış ve içinde bulunduğu toplumun durumuna göre şekil almıştır. Babürlü saraylarınca desteklenen Farsça kelimeler yaşamını sürdürmekte olduğu toplumda kimi zaman tek başına kullanılmış kimi zaman da alt kıtanın asıl dili olan Hintçe ile yan yana getirilerek, Hint-Fars tarzının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Genel olarak Babürlüler döneminin tüm evrelerinde gerek Hindular gerekse Müslümanlar arasında Farsça öğrenmek ve biliyor olmak halkı gururlandırmıştır. Bu nedenle genç yaşlı demeksizin, mezhep din kültür fark etmeksizin orta çağ Hindistan'nda Sind'den Bengal'e kadar tüm Hindistan'da Farsça öğrenilmeye çalışılmıştır.

Hindistan'da Farsanın dışında daha çok Müslümanların rağbet ettikleri dillerden bir diğeri de Urduca'dır. Bu dil de tıpkı Farsça gibi Hindular arasında da öğrenilmek istenmiş ve sevilmiştir. Urduca'nın tarih sahnesindeki varlığı konusunda araştırmacılar görüş ayrılıkları yaşamıştır. Ancak dil daha çok sufilerin, Müslümanlığın yayılmasına katkı

sağlamak için ürettikleri eserlerle gelişim göstermiştir.

Kaynaklar

ABUL FAZL, 1968, Ain-i-Akbari; Vol I, İktidar Alam Khan, "The Nobility under Akbar and the Development of His Religious policy, 1560-1580 A.B", Journal of the Royal Asiatic Society.

AFSHAN, Bokhari, 2009, "Gendered Landscapes': Jahan Ara Begum's (1614-1681) Patronage, Piety and Self-Representation in 17th C Mughal India" Doktora Tezi Viyana Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tez danışmanı Prof. Dr. Ebba Koch s. 34.

ALAM, Muzaffar, 1998, "The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics" Author(s): Source: Modern Asian Studies, Vol. 32, No.2 Published by: Cambridge University Press, England, s. 317-349 URL: <http://www.jstor.org/stable/313001> .Erişim: 15/02/2011

BADAYUNİ, Abdulkadir, 1979, Muntakhab-ut-Tewarikh: Vol II- III "translated by George S.A. Ranking, Mehra Ofset Press, Chandini Mahal, Delhi, India.

BERNIER, François, 1891, Travels in the Mugal Empire, Archibald Constable, Colombia University Library, U.S.A.

BEVİRİDGE, A.S, 1902, Babur-Nama or Memoirs of Babur, London, England.

GHANİ, M. Abdul, 1930, A History of Persian Language and Literature at the Persian Court Part III, Indian Press, Allahabad, India.

TOKER, Halil, 1995, "Hindistan'da Farsça ve Urduca Şiir, II. Bahadır Şah Devri Şairleri", İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Ed. Blm. Tez danışmanı Prof. Dr. Nazif Hoca. s.42.

MUMTAZ, Hasan, 1971, Iran and Pakistan: The Story of Cultural Relationship Through the Ages”, Karachi: Elite Publishers Ltd., Pakistan.

SARKAR, Jadunath, 1919, Studies in Mughal India, Calcutta, India.

JAFFAR, S.M, 1936, “The Mughal Empire from Babar to Aurangzeb”: A.L. Srivastava; Medieval Indian Culture: Sherwani; Cultural Trends in Medieval India, s.89-90.

KHOSLA, R.P, 1976, Mughal Kingship and Nobility, İdare-i Edebiyat-ı Delhi, India.

MUJEEB, M, 1967, The Indian Muslims, George Allen and Unwin Ltd.: London, England.

PRASAD, Beni, 1940, History of Jahangir, Indian Press Limited, India.

RİZVİ, S.A.S, 1975 “Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar’s Reign”, Harbans Mukhia; Historians and Historiography During the reign of Akbar, New Delhi, India. s.298.

SAXENA, B.P, 1958, History of Shah Jahan of Delhi, Allahabad, Delhi, India.

SRIVASTAVA A.L, 1964, Medieval Indian Culture, Agarwala & Co. Ltd, Jaipur, India,.

SUGAM Anand, 1992, History of Begum Nur Jahan, Radha Publication,., New Delhi, India.

Bir Yedek Subay Halil Ataman

Merve Üner*

ORCID / 0000-0002-1657-9921

Öz

Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan 1914-1918'de tutsaklık ve ölüm kavramı, dönemin en önemli iki olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen ve çoğunun yaşı 15 ile 25 arası olan Türk askerleri, ölümün kol gezdiği dünyanın ücra köşelerinde ağır esaret şartları altında yaşam mücadelesi vermiştir. Bu esaret sürecinde yaşananlar hala birçok noktasında belirsizdir. Ancak kimi subay ve yedek subayların anı ve günlükleri, bu konularda, kısmen de olsa olaylara ışık tutmaktadır. İşte bu anılardan biri de Halil Ataman'a aittir. Çalışmada, Kafkas Cephesi sırasında Rusların eline düşen ve esarete yaşadığı çileyi kaleme alan Halil Ataman'ın yaşamı, askeri hatıraları ve sosyo-kültürel faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

* Yrd.Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi Tarih Bölümü,
merveuner@balikesir.edu.tr

Anahtar Kavramlar: Birinci Dünya
Savaşı, Kafkas Cephesi, Türk, Rusya, Esir

A Reserve Officer Halil Ataman

Merve Üner**

ORCID / 0000-0002-1657-9921

Abstract

Captivity and death were the two most important facts during the First World War between 1914-1918. In the First World War which caused the disintegration of the Ottoman Empire, Turkish soldiers were captured and most of them were between the ages of 15 and 25. They struggled for their lives under the tough captivity conditions in the back of beyond of the world. Experiences are still uncertain at many points in this period of captivity. However diaries and memories of certain army and reserve officers shed light on the incidents even if they are partly in these issues. In the study it is focused on sociocultural activities, military memories and life of Halil Ataman who falls into

** Yrd.Doç.Dr., merveuner@balikesir.edu.tr

Russians's clutches and writes the ordeal in the captivity during the Caucasian Front.

Keywords: *First World War, Caucasian Front, Turk, Russia, Captive*

HALİL ATAMAN (1888-1992)

1-Hayati

Verdiği mücadeleleri, yaşamış olduğu sıkıntıları ve elde etmiş olduğu başarılarının yanında; acısı tatlısıyla geçirmiş olduğu çocukluğu, gençliği ve yaşlılığı ile yüzyılı deviren uzun bir ömrü sizlere sunmak, daha doğru bir ifade ile Halil Ataman'ın hayatından önemli gördüğümüz kesitleri ortaya koymaya çalışacağız. Bu bakımdan gerçekten hatırlanması gereken bazı noktalar atlanmış olursa, bunu önemsiz bulduğumuz için değil, imkânsızlığımıza vermenizi rica edeceğim.Niğde'nin Bor ilçesinde 1888'de doğan Halil Ataman'ın çocukluğu, çöken bir imparatorluğun son asrına rastlamaktadır. Dönemin şartlarına göre küçük yaşlarda eğitim hayatına tabii olacaktır. Bundan sonra onun öğretim hayatının, ilk dönemi örgün öğretim kurumlarında geçmek üzere, bir ömrü eksiksiz doldurduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. İlköğrenimine 1899'da hafızlık

öğrendiği Bor mahalle mektebiyle başlayan Halil Bey, okulun resmi okula dönüştürülmesi sebebiyle 1903 yılında rüştiyeden mezun olmuştur. Ardından rüştiyenin parlak öğrencilerinden sayılan Ataman, Niğde'deki Kör İsmail Medresesi'nde eğitimine devam etmiş olsa da, medresenin kapatılmasıyla buradaki öğrenimi yarım kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra medrese eğitimi yarım kalan öğrencilere tanınan "dışarıdan bitirme" sınavlarına katılarak, girdiği sınavların üçünü başarıyla tamamlamıştır. İlerleyen zamanda İstanbul'daki Kuzat Mektebi'ne (Hukuk Fakültesi) girmeye karar veren Ataman, 3 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlik nedeniyle bu projesini gerçekleştiremez. Bunun üzerine Halil Bey, 24 Ağustos 1914 tarih ve 4566 sicil numarasıyla "İhtiyat Zabiti Talimgâhı'ndaki sıkı eğitimini tamamlaması üzerine, Maçka'daki Küçük Zabiti Mektebi'ne gönderilmiştir. 14 Şubat 1915'de gelen emir, bu genç yedek subayın yaşamını değiştirecek bir rol oynamasında etkindir. Gelen emirde, Kafkasya Cephesi'ne altmış kişinin gönderileceği ve önceliğin gönüllülere ait olduğu bildirilmektedir. Halil Bey'in Nisan 1915'te başlayan Doğu Cephesi'ne şahit

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

olması, bundan tam yüzyıl öncesine, 8 Ağustos 1916'ya dayanmakla birlikte, Ruslara esir düşüp Sibiry'a'daki esir kamplarının yolunu tuttuğu güne kadar sürmüştür.¹ Atamanın Rusya'daki serüveni ise, 23 Şubat 1921'de, 1.030 esirle birlikte² Vladivostok limanından onları İstanbul'a götürecektir olan "Heymeymoro"³ adlı Japon gemisine bindirilmesiyle son bulacaktır. Ancak Vladivostok'tan 23 Şubat 1921'de hareket eden bu geminin 5 Nisan 1921'de İstanbul'da olacağı bildirilse de,⁴ Ataman'ın İstanbul'a dönüş tarihi, 25 Haziran 1922'dir. Çünkü gemi, 5 Nisan 1921'de Yunanlıların engellemeleri

doğrultusunda Midilli önlerinde durdurularak,⁵ 12 Nisan 1921'de Pire limanına çekilmiştir.⁶ Bu durumda, Cemiyet-i Akvam da, Anadolu'da savaş sona erinceye kadar, geminin İtalya'nın Azinora Adası'na⁷ çekilmesine karar vermiştir. 13 Ekim 1921'de Azinora Adası'na getirilen gemi ve 19 Haziran 1922 tarihine kadar bu adada kalan Halil Ataman'ın da içerisinde yer aldığı bu esirlerin yolculuğu, 25 Haziran 1922'de İstanbul'da son bulmuştur.⁸ Ataman

¹Ali Özuyar, "Yedek Subay Halil Bey'in Günlüklerinde Sarıkamış Harekâtı Tanıklıkları", *Popüler Tarih*, Sayı:72(Ağustos 2006), s. 71.

²BOA, BEO 349523; Cemil Kutlu, *1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri Ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1997, s. 385; Halil Ataman, *Harp Ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiry'a'ya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 277; Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası'ndaki bilgilere göre; Heymeymoro adlı Japon gemisine bindirilen esir sayısı 1004'tür. Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:1, 15 Eylül 1921, s.2; Cemal Taşkiran ise bu gemideki kişi sayısını 1018 olarak ifade etmektedir. Cemalettin Taşkiran, *1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri Ana Ben Ölmedim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 231. Tutulan kayıtlarda gemideki esir sayısının farklı olması, sağlıklı bir şekilde sayım yapılmadığını göstermektedir.

³Heymeymoro, *Parlak Sulh* anlamındaki gemi. 1914'te tezgâhtan yeni çıkarılmış, 6000 ton ağırlığında idi. Japon askeri nakliyelerinde kullanılan geminin ambarı 3 katlı ranzalar, kapalı tuvaletler, duş yerleri, havalandırma tertibatı vs. gibi düzenlemelerle yola hazır hale getirilmiştir. Serpil Sürmeli, "Vladivostok'tan Asinara Adası'na Türk Esirleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt:4, Sayı:3, 2005, s.5.

⁴ATASE, A.1-4, K.539, D.15/178, F.42; ATASE, A.1-4, K.539, D.15/7, F.42-3.

⁵Hâkimiyet-i Milliye, 22 Haziran 1921, No:216.

⁶Cemil Kutlu, "Vilodivostok Asinara Hattında 1030 Türk", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10, 1998, s. 218.

⁷Azinora Adası, İtalyanların salgın hastalıklılar ve çok ağır suçlular için sürgün yeri olarak kullandıkları, burada yetişen meyve ve sebzelerle et ve süt ürünlerini ülkelerine sokmadıkları, zehirli yılanlarla dolu susuz bir adadır. Taşkiran, a.g.e., s.229-234; Ataman ise bu adayı şu şekilde anlatmaktadır: "Adaya İtalyan karasularında karantinaya alınan gemileri getirirlermiş, yani bir karantina yeri. Taştan ve kayalıktan ibaret, susuz ve insansız. İçilecek su tanklarla adaya getiriliyor. Denizdeki köpek balıkları kıyıya atılan ölüleri yemeye alışmışlar, sık sık kıyıya tarıyorlar. Önceden Avusturya esirleri buraya getirilmiş, hastalanan esirleri canlı canlı denize atmışlar. Köpek balıkları da bunları yemeye alışmış, sık sık kıyıya hücum eder, feci manzaralar sergilerlermiş." İsmail Özmel, *Dünden Bugüne Niğdeli Şair Ve Yazarlar*, Niğde Valiliği Yayınları, Konya, 1990, s. 176.

⁸Taşkiran, a.g.e. s. 234; Ümit adlı gemi ile İstanbul'un Zeytinburnu limanına yanaşan esirler aradan 8 yıl geçmesine rağmen, İstanbul'da 1918'de başlayan İtilaf Devletleri'nin işgali ile karşılaşmışlardır. Bu limanda serbest bırakılmış olan esirler Ümit gemisinin güvertesinde, Türkiye'ye dönüşlerini karşılamak üzere toplanmış kalabalık tarafından selamlanma beklerken, hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Çünkü geri dönen esirleri karşılayanlar işgal kuvvetlerinin askerleriydi. Halil Ataman ve bazı arkadaşları bu limanda serbest bırakıldılar da, bu kişiler İstanbullu olmadıkları gibi burada yakın akraba adresini verebilecek durumda değillerdi. Bu yüzden Halil Bey ve diğerleri Anadolu yakasındaki Selimiye Kışlası'na götürülmüşlerdir.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

sonrasında memleketine uğramadan, dabaklığı⁹ öğrenmek için Ekim 1922'de Almanya'ya gitmiştir. Bu arada eğitimini tamamladıktan sonra 1923'te memleketi Bor'a dönerek evlenmiştir. Son askeri görev olarak da 1925'te Şeyh Sait İsyanı'na karşı ilan edilen kısmi seferberlikte yer almıştır. 105 yaşında 4 çocuğu, 14 torunu ve 12 torun çocuğu bulunan Ataman, yazdığı eserleriyle de Bor yerel tarihine katkıda bulunarak, 1993'te doğduğu kentte vefat etmiştir.

2-Kafkas Cephesi'ndeki Hatıraları

Geçmişe şöyle bir bakıldığında Birinci Dünya Savaşı yakın tarihimizin en önemli hadiselerinden birini teşkil eder. Harbin

sebepleri ve sonuçları bir yana, savaşın en ağır muharebe alanlarından biri olarak Kafkas Cephesi karşımıza çıkmaktadır. Halen belirsizliklerin ve ayrıntıların az olduğu bu cephede kimi subay ve yedek subayların tuttuğu günlükler ise olayları aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Günümüzüne yazdığı hatıralarıyla yaşadığı sıkıntıları anlatan Halil Ataman, 15 Şubat 1915'te Kafkas Cephesi için Haydarpaşa'dan yola çıkmıştır. Henüz cepheye varmadan birçok talihsizlikle karşılaşan Ataman, Ulukışla'da trenden inerek, arkadaşları kiraladıkları bir araba ile 25 Şubat'ta Kayseri'ye ulaşmıştır. Kayseri'den sonra Sivas'a gelen kabile burada Merkez Kumandanlığı tarafından kendilerini Erzurum'a götürecek araçları göndermesini beklemişlerdir. İki hafta Sivas Taşhan'da kalan kabileye Merkez Kumandanlığı bir araç temin ederek Erzurum'a gitmeleri sağlanmıştır.¹⁰ Taşhan'da kendilerini götürecek aracı bekleyen askerler, gelen araçları gördüklerinde, oldukça şaşırırlar.¹¹ Çünkü

Kışlada rahat bir uykuyu umarken ve millete yapılan hizmetten sonra savaş esiriyken çekilen onca acı karşılığında, memlekette karşılaştıkları şartlar da benzerdi. Kışlaman koridorları Yunanlıların istilasından sonra Batı Anadolu'daki savaştan kaçan bitli mültecilerle doluydu. Yurda dönüşünde eski esirlerin beklediği ilgiyi göremeyenler arasında tipik bir örnekte aslında Halil Ataman. Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp Ve Milliyetçilik 1914-1939*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 1-2.

⁹ Dabaklık, ham deriyi işleme deriden eşya yapma sanatıdır. Ataman dabaklık üzerine hikâyesinden şöyle bahsetmektedir: "Babamın mesleği dabaklıktır. Bende bir süre dabaklıkta çalıştım. Esaretteyken Almanlar bir Dabaklık Okulu açtı, bunu öğrenince ilgilendim ve dabaklık ile ilgili en iyi eğitimi Almanya'da alacağımı anladım. İstanbul'a dönünce hemen bir pasaport alarak Almanya'ya gittim, Dabaklık Okulu'nu buldum ve müracaat ettim. Okula müracaat o kadar çok ki, yedek sırada 24 kişi bekliyor, beni de 25. yedek olarak yazdılar, kaydımı yaptırdım. Ancak okula giremedim, bunun üzerine bir deri fabrikasına sözleşmeli olarak girdim ve beş ay çalıştım. Daha sonra memleketim Bor'a döndüm. Bir süre sonra Almanya'daki Dabaklık Okulu'ndan davetiye geldi, ancak gidemedim." Öznel, a.g.e., s. 177.

¹⁰ Özuyar, a.g.m., s.69.

¹¹ "Merkez kumandanlığından bir zabıt bugün sizleri yolcu edeceğiz, arabalar hazır dedi. Orada bulunan birkaç kişiye haydi hayvanları getirin dedi. Eşekler, avluya getirildi. Yine o zabıt: işte bu hayvanlar sizlere binek olarak temin edildi. Şimdi herkes bir hayvan alsın dedi." Halil Ataman, *Esaret Yılları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990, s.35.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

kafileyi Erzurum'a taşıyacak olan araçlar, eşeklerden oluşmaktadır.

Gündüz eşek sırtında yapılan yolculuk, geceleri yol üzerindeki köylerde sona ermektedir.¹² Erzurum'a kadar devam eden bu zor koşullar altındaki seyahat sonrası, Suşehri'ne doğru yol alan kafilenin karşılaştığı manzara oldukça ilgi çekicidir:

“Karşımızda Suşehri’nden öküzlerin çektiği kağnılar geliyor. Bir de ne görelim! Her kağnının üzerinde 5-6 tane elbiseleriyle yatırılmış ve başlarıyla bacakları sallanan asker cesetleri... Ürpertici ve korkutucu bir manzara, sanki beynimizden vurulmuştuk; soramadık bile bu nedir diye. Ancak arabaları sayabildim. Bir, iki, üç... sekiz, evet tam sekiz araba dolusu asker cesedi... Karşılaştığımız manzaradan donmuş bir şekilde Suşehri’ne girdik.”¹³ Yaşanan olay askerlerin ölümü yakınlarında hissetmelerine neden olmakla birlikte, acizlik ve hüsrana duygusuna kapılmalarına katkıda bulunan etkenlerdi.

¹² “Akşam oldu. Değirmendere adında bir köye geldik. Dört arkadaşla birlikte, bir Hristiyan evinde kalıyoruz. Karanlık bir dam içinde, ahır kermesi yanan bir ocağın başında oturuyoruz. Odayı aydınlatan kermenin ışığından başka ışık yok. Ocağın yaydığı ışığın karşısında, şundan bundan konuştuk biraz, ara sıra ev sahipleri de lafa karışıyorlardı. Bir süre sonra ev sahipleri uyuyakaldı. Bizde ocağın başına kıvrılıp yattık.” Ataman, Esaret Yılları, s.38.

¹³ Ataman, Harp ve Esaret., s. 35.

Cepheye varmaya hazırlanan bu kabile ilerleyen günlerde bu hadisenin çok daha kötüsünü yaşayacak ve de birçoğunun sonu da kağnılar üzerindeki gördükleri asker cesetleri gibi olacaktır. Eşek sırtında yapılan uzun ve zorlu yolculuk sonrası Ataman, 15 Nisan'da Erzurum'daki bölüğü teslim almıştır. Aynı tarihlerde Erzurum'dan yola çıktıklarını ve Narman'a geldiklerinde kasabanın harap vaziyette olduğunu ve kasabanın girişinde 80-100 metre arasında ölümler tepesiyle karşılaştığını belirtmektedir:

“Öncelikle Narman perişan bir köy yıkıntısıydı. Nasıl anlatacağım bilemiyorum, anlatacaklarım insanın yüreğini parçalayan, inanılması güç şeyler. Ben ilk gördüğüm anda öyle sarsılmışım ki neredeyse ayakta duramayıp, yere düşecektim. Kasabanın girişinde kocaman ve insan cesetlerinden oluşan bir loda (küme, yığın), 80 belki 100 metre uzunluğunda bir ölümler tepesi görülüyor. Bu ceset lodası 2500 veya daha fazla babayiğit askerlerin cesetlerinin üst üste atılmasından meydana gelen, upuzun bir tepe. Yine aynı yerde 100'den fazla asker ellerinde kazma ve küreklerle elli metre uzunluğunda ve 15-20 metre genişliğinde derince ve daha önceden

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

hazırlanmış çukurun başında bekliyorlar. Bu üst üste yığılı cesetleri, bu çukura doldurup üstünü toprakla kapatacaklarmış. Sordum niçin beklediklerini Alay imamı cenaze namazı kaldırmak için gelecek, onu bekliyoruz' dediler."¹⁴

Bu cephedeki olumsuz coğrafi koşullar ve iklim şartları ve Türk ordusunun bu teçhizattan yoksun olması, emir-komuta zincirindeki bozukluklar Ataman'ın da dahil olduğu 10. Kolordu'nun tamamen yok olmasına neden olmuştur.¹⁵ Halil Ataman'ın cephe hatıralarında yer yer yiyecek temini sorunu hakkında da detaylı bilgiler verilmektedir. Bu durum öylesine büyük boyutlara ulaşmıştır ki, neredeyse açlıktan ölmekle karşı karşıya kalan askerler buldukları köpek ve leş kargalarını yemeğe başlamıştır.¹⁶Hatıralar, aynı

zamanda sağlıksız şartlar ve bitlerle yapılan sonu gelmez mücadeleye dair de çok sayıda gönderme içerir.¹⁷

Halil Bey'in anılarında yer verdiği bu olaylar zinciri, aslında Kafkasya Cephesi'nde savaşın nasıl ve neden kaybedildiğini göstermesi açısından da önemlidir.

27 Nisan'da 94. Alaya Kotmar Köyü'nün doğusunda ve kuzeyinde Ruslara karşı bir savunma hattı kurulması emri getirilmiştir. Ancak açlık, soğuk ve sefalet, hastalıkların artması her geçen gün ölümlerin artmasında etkindir. Ataman'ın ifadesine göre tümeni kurtaran miralay Vehbi Bey'dir. ¹⁸ 9 Haziran 1915 tarihinde ise Ruslarla yapılan savaşta bacağınan vurulan Halil Bey, hastaneye yatırıldıktan 3 gün sonra tekrardan tepelerdeki bölüğüne katılmıştır. Halil Bey'in anlattığına göre cepheyle Ruslarla dostluk ilişkisi de kurulmuştur. Gelen emirle Halil Bey ve arkadaşları buldukları tepeyi savunmaya elverişli hale getirmek için Karadağ Müfrezesini oluşturmuşlardır. Ancak

¹⁴ Ataman, Harp ve Esaret, s. 45.

¹⁵"Dağlık arazideki sert soğuk büyük düşmandı. Savaş olmasa bile, bir esirin uyuşturucu soğuğa verdiği adla general kış hazretlerini atlatmak herhalde başlı başına zor bir işti." General Kış Hazretleri için bkz. Halil Ataman, Esaret Yılları, s. 48-49.; "Yine akşam oldu ve yine karın üstünde sabahlayacağız. Gecenin soğuğu bastırdı. Ama bir evvelki geceden farklı durumdayız. Çünkü dün geceyi kar üstünde ve ayakta geçirmiştik. Bu geceyi yatarak kar üstünde geçireceğiz." Ataman, Harp ve Esaret, s.60.

¹⁶Özuyar, a.g.m., s.72. Kafkas Cephesi'nde konuya dair aynı sıkıntılardan bahseden esir subaylar için bkz. Ergun Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s.44-46;Bülent Bakar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri:Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lûmât"

Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:179, Mart-Nisan 2009, s. 85-104.

¹⁷ Ataman, Harp ve Esaret, bkz. s. 62-66.

¹⁸Ataman, Esaret Yılları, s.60.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

Ruslarla aralarındaki mesafe 50 ya da 75 metre kadardır.

*“Cepimizde tam bir sükûnet hâkim. Düşman bizden, biz düşmandan çekinmiyorduk. Çünkü düşman bizi takdir etmişti; bizden bir yonga dahi koparamayacağını anlamıştı. Bu sessizlik günün birinde, ‘Merhaba Türk askeri’ hitabıyla bozuldu ve aramızda selamlaşmalar başladı. Ve daha sonra açıklığın ortasında birleştik ve el sıkıştık. Onlar bize çay ve şeker ikram ettiler, biz de onlara tütün ve fındık ikram ettik.”*¹⁹

Ancak yapılan savaşların aralıksız bir şekilde devam etmesinden bu yakınlaşmanın çok uzun soluklu olmadığı aşikârdır.5 Haziran 1916’da Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın verdiği emir ile, Halil Bey’in dâhil olduğu 94. Alay, Kop Dağı eteklerinde ve Karasu Irmağı’nın sağ sahilinde Pınarkapı Köyü’nün arkasındaki tepeleri, 26 Haziran günü Türk askerleri tarafından tamamen ele geçirilmiştir. Halil Bey’in bölüğü, köyün karşısındaki Karasu Vadisi içinde yer alan düzlükte mevzilenir. Ruslar ise köyün gerisindedirler ve doğu tarafındaki sırtları tutmuşlardır. 94. Alay komuta heyetinin Karasu mevkiindeki

geçidi zayıf bir kuvvetle tutması, 32. Tümen’in yarısından çoğunun ölmesine ve 146 subayın esir düşmesine yol açmıştır.²⁰

Tarih, 8 Ağustos 1916’dır. Ruslara esir düşen 146 subayın arasında, Halil Bey de vardır. Aslında savaş mağlup ya da galip bütün tarafların askerleri ve halkları için büyük bir travmadır. Esir düştüğü anda yaşadığı olayı Halil Ataman şu şekilde aktarmaktadır:

“Burada Türkçe konuşan bir Rus askeri benim ayağımdaki çizmeyi görmüş yanıma geldi, ‘Çizmeyi çıkar’ dedi. Niçin dedim. ‘Bu çizmeyi ben yaptım, kardeşimin ayağında idi. Kardeşim vurulmuştu, öldü. Onu gömmüştük. Sen bu çizmeyi ölünün ayağından çıkarmışsın, ver çizmeyi diyorum sana’ dedi. Vermedim gitti. Aradan iki dakika bile geçmeden birkaç askerle tekrar geldiler yine ‘Çıkar çizmeyi’ dediler. Baktım iş kötüye varacak, çizmeyi çıkartıp attım. Şimdi yalınayak kalmıştım. Rus neferi çizmeyi ayağımdan çıkartmıştı. Arabalar yürüdü, bende arabadayım ama yalınayak halim beni düşündürüyordu. Fakat o, Rus neferinin iddiası gerçeğe yakındı, çünkü aslında bu çizmenin birkaç defa el değiştirmek suretiyle savaştığımız

¹⁹Ataman, Harp ve Esaret, s. 70-71.

²⁰ Özuyar, ag.m., s.73.

tepelerde ölen ve toprağa gömülen bir Rus ölüsünün ayağından çıkarılmış olduğu söylenmişti.”²¹

Askeri elbiselerin yetersizliği nedeniyle, Osmanlı askerleri hangi rütbede olursa olsun, muharebede öldürülen Rusların büyük kaputlarına, postallarına ve giysilerine sürekli el koymaktaydı. Yağmalanan Rus giysileri Osmanlı askerlerine sıcaklık ve rahatlık sağlasa da, esir düşüldüğünde tehlike bir duruma neden olmaktaydı. Ruslar hava şartları ne olursa olsun, kendi ölümlerine ait bütün eşyaları esirlerin üzerinden çıkarıp almaktaydı, bu yüzden Türk askerleri berbat durumlara düşmekteydi.²²

3-Sosyo-Kültürel Faaliyetleri

Halil Ataman'ın hayatı incelendiğinde esaret öncesine dair sosyo-kültürel faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi tespit edebilmemiz mümkün olmamıştır. Ancak 1916 sonrası esaret döneminde kamp hayatı sürdürürken bu

tarz faaliyetlerine rastlamaktayız. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Rusların eline esir düşen Türkler tarafından, Sibiry'a'da yerleştirildikleri kamplarda yaşanan zorluğa rağmen, buradaki hayat mücadelesine devam etmelerinin yanı sıra bir de kamp hayatlarını renklendirebilmek adına sosyo-kültürel faaliyetlere yönelerek hayatta kalma çabalarını canlı tutmayı başarmak, örnek alınacak olaylardandır. Kamplarda kültürel etkinliklerin içerisinde şüphesiz ki en değerlisi esirler tarafından çıkarılan gazetelerdir. Çıkarılan bu gazete ve dergiler esirlerin kamp hayatları, sosyal ve psikolojik durumları hakkında bilgi veren önemli bir kaynağı teşkil etmektedir. Halil Ataman bulunduğu Krasnoyarsk kampında esirler tarafından el yazısı ile yazılmış *Kurtuluş* adında bir gazeteden bahsetmektedir. Aynı kampta Arapça olarak adı *Nakatullah (Allahın Devesi)* olarak belirlenen bir gazete daha yayımlanmıştır.²³ Esirlerin bu faaliyetlerle eğlendikleri ve moral kat sayılarının arttığı düşünülebilir. Aynı şekilde sosyalleşme çabaları da ortadadır. Yine Ataman esarete Türkiye hakkında bilgi alabilmek adına temin ettikleri gazeteleri şu şekilde

²¹Bingür Sönmez-Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya:Sarıkaş*, İkarus Yayınları, İstanbul, 2011, s. 300-301.

²²Yalınayak bir şekilde yürümek zorunda kalan Osmanlı askerlerini gören bir Türk subayı “*Evet bunların hepsi ölmeye mahkûm idi*” yorumunda bulunmuştur. Merih Baran Erbuğ, *Kayıbolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı)*, Vadi yayınları, Ankara, 2007, s. 203; Yanıkdağ, a.g.e., s. 28.

²³Ataman, Harp ve Esaret, s. 170.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

sıralamaktadır: Açık Söz, Yeni Şafak, Tercüman-ı Hakikat, Tercüman, ve İşık.²⁴

Ayrıca Halil Ataman hatıralarında boş zamanlarını değerlendirebilmek adına Osmanlı esirleri arasında diğer yaygın bir hareketlilik olan yabancı dil merakıyla Rusça öğrenmeye başladığına değinmektedir.²⁵ Esirlerin birbirlerinin dilini öğreniyor olmaları, aralarında önemli dostlukların kurulabileceğinin göstergesi olduğu düşüncesini de bizlerde uyandırabilmektedir. Esarete oldukça aktif bir şekilde hareket eden Ataman aynı zamanda kabare etkinliklerine katıldığını ve de üç beş kuruluş kazanabilmek için sigara kağıdı yapma işiyle de meşgul olduğunu dile getirmektedir.²⁶ Esaret yıllarında hatıralarını günü gününe not almış ve memleketine dönünce de okumayı ve yazmayı hiç bırakmamıştır. Bor tarihi başta olmak üzere önemli çalışmalar ve incelemelerde bulunduğu ilişkin dikkate değer bilgileri bize, onun yakın arkadaşı Emin Atlı vermektedir.²⁷ Bor'daki yerel gazeteler Yeşil

Bor ve Yeni Bor'da²⁸ derlediklerinin yanında yaşadıklarından da söz edildiği yine araştırılan kaynaklarda belirtilmektedir.

Halil Ataman'ın Yeşil Bor gazetesindeki yazıları, "Dünkü Bor'da Kültür",²⁹ "Nişancı Başı Mehmet Emin Recai'nin Borda Yaptırıldığı Mektep",³⁰ "Borda Avarizhaneler",³¹ "Dedelerimizde İş Bölümü"³² alt başlıkları altında verilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere, makalelerde eğitim ve yardımlaşma hakkında geniş bir malumat verilmektedir. Gazetelerin yerel olması sebebiyle seslendikleri çevre kısıtlı olsa da, Ataman'ın incelediğimiz yazılarında kullandığı dil oldukça modernidir.

Mantık ve hendese (matematik) okumuş ve bu ilimlerdeki eksikliklerini gideren biri olarak Halil Ataman, aynı zamanda Arapça ve Acemce (Farsça) gibi dilleri bilmesi sayesinde, eski metinleri de rahatlıkla okuyabilen bir kimsedir. Bütün bu birikimleri şeriye sicilleri hakkındaki araştırmalarına katkı sağladığı da bir gerçektir. Bor kütüphanesine mâl olan

²⁴Ataman, Harp ve Esaret, s.130, 142.

²⁵ "Bugün Rusça öğrenmeye başladım. Hiç olmazsa boşa geçen zamanımı kıymetlendireyim dedim." Ataman, Harp ve Esaret, s. 142-143.

²⁶"Arkadaşlarla kampta sigara yapmaya başladık. Altı arkadaş bir grup teşkil ederek, şirket halinde çalışıyorduk. Şehre gidip kağıt, alıyoruz, kampa getiriyoruz, bu kağıtlardan deste yapıyor, sonra da bunları götürüp şehirde satıyoruz. Bu sayede beş on kuruş para kazanıyoruz." Ataman, Harp ve Esaret, s. 190.

²⁷ Emin Atlı, Halil Bey'in, kendisine anlattığı Bor tarihi üzerine çalışma yapma fikrini şöyle aktarmaktadır: "1930'lu yıllarda Niğde milletvekilliğine tayin edilen Abravaya Marmaralı isminde bir Yahudi 'Niğde Tarihi' diye bir kitap yazmıştı. Milletvekilliğine tayin diyorum,

gerçekten o devir öyleydi. Kitabı okudum. Bir Yahudi'nin surf şükran borcunu ödemek için bu kitabı yazdığını düşündüm. Ne yalan söyleyeyim biraz da kendimden utandım. Ben Borlu olarak neden aynı işi yapmamalıydım? O günden itibaren vesika toplamaya başladım." Emin Atlı, "Gönül Dostum Halil Ataman", Yeşil Bor, 7 Şubat 1993.

²⁸ Araştırmalarımız Halil Bey'in Yeşil Bor ve Yeni Bor gazetelerinde yazıları olduğunu göstermekle birlikte, biz sadece Yeşil Bor gazetesinde yayınlanan birkaç yazısını temin edebilmiş bulunuyoruz.

²⁹ Halil Ataman, Yeşil Bor, 5 Mayıs 1952.

³⁰ Halil Ataman, Yeşil Bor, 19 Mayıs 1952.

³¹ Halil Ataman, Yeşil Bor, 26 Mayıs 1952.

³² Halil Ataman, Yeşil Bor, 23 Haziran 1952.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

şeriye sicilleri üzerinde yıllarca çalışarak, Hicri 935 tarihinden 1312 yılına kadar devam eden dönemi kapsayan kayıtları incelemiş ve elde edilen verilere dayalı, örnek bir emekle Bor tarihini yazmıştır.³³ Bir hatıra yazarı ve araştırmacı bir kimliğe sahip olan Halil Bey'in yanından hiç ayırmadığı harp ve esaret defterlerinde benzersiz bir hayat mücadelesini tüm ayrıntılarıyla ve tazeliğiyle aktarmış olduğu "Esaret Yılları" ve "Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya" adlı çalışmaları üzerinde durulmaya değerdir. Vefatının üzerinden 6 yıl sonra 1999'da Bor Meslek Yüksekokuluna bağlı, Bor Halil-Zöhre Ataman Meslek Yüksekokulu kurularak kendisinin ve eşinin adı halen yaşatılmaktadır.

Sonuç

Birçok noktada belirsizliğiyle gölge bırakan Kafkas Cephesi muharebeleri Birinci Dünya Savaşı'nın önemli hadisesidir. Bu cephede yaşananları anlatan eserler mevcut olsa da, özellikle esir düşenlerin yaşadıklarını yansıtmaları bakımından Halil Ataman'ın tutmuş olduğu günlük önemli bir kaynak niteliğini taşımaktadır. Öncelikli olarak incelediğimiz eserin bir günlük olması, bu yedek subayın yaşamı, cephe durumu ve muharebelerde esir düşenlerin esaret yolcuğu hakkında bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Yine bu noktada, günlüğün tamamı göz önüne tutulduğunda, Halil Ataman'ın verdiği

mücadele, vatan aşkı, psikolojisi, döneme ve yaşanan siyasi hadiselerle dair birçok hususta bizlere mühim bilgiler vermektedir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Babıâli Evrak Odası)

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi (ATASE) Arşivi.

Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye, Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası, Yeşil Bor

Araştırma ve İncelemeler

ATAMAN, Halil, 1990, *Esaret Yılları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul.

ATAMAN, Halil, 2014, *Harp Ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

BAKAR, Bülent, 2009, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lûmât" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:179

ERBUĞ, Merih Baran, 2007, *Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı)*, Vadi Yayınları, Ankara.

GÖZE, Ergun, 1991, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

³³ Özmel, a.g.e., s. 178.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Üner /atdd / 0000-0002-1657-9921

KUTLU, Cemil, 1997, *1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri Ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

KUTLU, Cemil, 1998, “Vilodivostok Asinara Hattında 1030 Türk”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10.

ÖZMEL, İsmail, 1990, *Dünden Bugüne Niğdeli Şair Ve Yazarlar*, Niğde Valiliği Yayınları, Konya.

ÖZUYAR, Ali, 2006, “Yedek Subay Halil Bey'in Günlüklerinde Sarıkamış Harekâtı Tanıklıkları”, *Popüler Tarih*, Sayı:72.

SÖNMEZ Bingür -YILDIZ Reyhan, 2011, *Ateşe Dönen Dünya:Sarıkamış*, İkarus Yayınları, İstanbul.

SÜRMEİLİ, Serpil, 2005, “Vladivostok'tan Asinara Adası'na Türk Esirleri”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:3.

TAŞKIRAN, Cemalettin, 2001, *1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri- Ana Ben Ölmedim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

YANIKDAĞ, Yücel, 2014, *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp Ve Milliyetçilik 1914-1939*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

Hacı Bayram Vəli Şeirlərində Özünüdərk Struktur Troyektoriyası

Xuraman Hummatova*

ORCID/ 0000-0001-5426-5766

Xülasə

XIV əsr Türk təsəvvuf şeirini yaranmasında və inkişafında böyük rolunu olan övliya şairlərdən biri də Hacı

Bayram Vəli (1352-1436) olmuşdur. Onun yaratdığı təsəvvuf məzmunlu şeirlər həm özündən əvvəl yaranan (Yunus Emre) təriqət poeziyasından bəhrələnmiş, həm də özündən sonra yazıb –yaradan həm də (Məsələn: Yazıcızadə Məhəmməd Əfəndi hocasını öyərək deyirdi: Cihanın kutbi mahı Hacı Bayram, Cihanın şeyhi, şahı Hacı Bayram) təsəvvuf şeirinə güclü təsiri olmuşdur Hacı Bayram Vəlinin ünlü bir övliya olacağını hələ şairin dünyaya gəlməzdən əvvəl haqqında yaranan yarıhəqiqət, yarırəvayət olan məlumatlardan görürük. Bu rəvayətlər sonradan həqiqətə çevrilərək haqqa doğru yolçuluq edən övliya şairin əməllərində gerçəkləşdi. Poeziyasında təsəvvuf əhlinin özünü bilməsi ideyasını

* Doç. Dr., AMEA, hummatovax@mail.ru

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

təbliğ edən şair şeirlərinin birində deyir: “bilmək istərsən səni, can içrə ara canı, Keç canından bil onu, sən səni bil, sən səni” Təsəvvuf əhlinin kodlaşmasında ən mühüm olan amillərdən biri və birincisi özünü bilməsidir. Belə bir aforizim də var ki, “kəndini bilən, rəbbini bilər” prinsipi təsəvvuf elmində əsasın əsasıdır. Həyatı boyunca haqqa doğru yolçuluq edən şair seyri-süluk boyunca təsəvvuf traktoriyası üzrə hərəkət etmişdir. O, təsəvvuf elminin, sirlərini (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) mükəmməl bilmiş və həyatı boyunca onlara əməl etmişdir. Həyatından məlum olur ki, bir pirdən dərslər almaq, bir dərsgah qoyub getdiyi təriqətin sonradan davamçılarının yetişməsi, şairin haqqa doğru yolçuluğunun məziyyətlərini bizə

göstərir. Mütəsəvvuf şair bunların bəzilərini əməli işlərlə yerinə yetirirdisə, bəzilərini isə, yəni Qurani-Kərimin ideyalarını şeir dili ilə insanlara sevdirdi. “Ey könül, tərki eylə sivayi maksudi aksayi gör, Li məallah sirrində ir mətləbi əl ayi gör” deyən şair könlünə müraciət edərək, artıq ilahi mətləblərin sirrindən əgah olmasını ona tövsiyə edir. Şairin yaradıcılığına arşdıran mütəxəsislər haqlı olaraq onun şeirlərini bir qisminin Yunus Əmrə təsirindən yarandığını göstərirlər. Hacı Bayram Vəlinin bəzi şeirləri var ki, onların ifadə tərzini Yunusun şeirləri ilə üst-üstə düşür. “Çələbim bir şar yaratmış iki cihan arasında” misrası ilə başlayan şeiri Yunusun “Bu dünyanın məsəli bir ulu şara bənzər” misrası ilə başlayan

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

şeyri ilə səsləşir.

*Açar sözlər: Hacı Bayram Vəli, salık,
Yunus Əmrə, təsəvvüf,*

Structural Trajectory of Self-Understanding in Hadji Bayram Velis Verses

*Xuraman Hummatova***

ORCID/ 0000-0001-5426-5766

Abstract

Hadji Bayram Veli(1352-1436) was

*** Doç. Dr., АМЕА, hummatovax@mail.ru*

*one of saint poets, that played a major
role in emergence and development of
XIV century Turkish tasawwuf poetry.
Tasawwuf content verses created by him
derive benefit from previous tasawwuf
poet's poetry and also have a strong
influence on further mythical
poets.(forexample:Yazichizadeh
Muhammed Afendi boastingly says
about his master. Pole of Universe is
Hadji Bayram King and sheykh of
Universe is Hadji Bayram.)*

*It was predicted that, Hadji Bayram
Veli would become a famous saint in
halftrue, halflegendary knowledges that
were occured long before his birth.
These legends became true and realized
in poet's actions, who goes toward
Truth.In his verse poet populirazed idea
for tarikat people of recognizing oneself*

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

and he said: If you want to know yourself, seek soul inside your soul, Leave behind your body, find it, know yourself, know yourself.

In encoding of tarikat people a first most important factor is recognizing oneself. There is an aphorism, that "Whoever recognizes himself, would recognize his Rab (Allah)" and this is main of basis of tasawwuf. Poet, during all his life goes toward Truth, in his salik always follows trajectory of tasawwuf principles. He perfectly knows all secrets of tasawwuf science (shariat, tarikat, marifat, hagikat) and always follows them. From his lifepath knowledges we could learn, all advantages of his Truth searching path by informations about his training in one dergah, his closeness with that

dergah, created a sect, grewed number of followers of sect created and leaved behind by him. Part of it sufi poet fulfilled through his actions, while another part he accomplished by endearing ideas of Qur'ani-Kerim through poetry language. In one of his verse poet advised referring to his soul that, already needed to be aware of divine aspirations secrets.

Specialists researched poet's creativity rightly suppose, that part of his verses was created under Yunus Emre's impact. Some of Hadji Bayram Veli's verses are quite similar in expression manner with Yunus Emre's poetry. His verse which begins with hemistich My God created one ball between two universes- has something in common with Yunus's verse, which begins like

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

This world's adage is like a great ball. In this article will be researched stages of poet's path toward Truth.

Keywords: *Hadji Bayram Veli, Yunus Emre, salik, tasavvuf*

Giriş

Təriqətlərin yaranmasında, formalaşmasında Ərdəbil və Xorasan ədəbi məktəblərinin böyük rolu olub. Belə ki, Anadolu ərazisində Bayramiyyə təriqətinin yaranmasında və formalaşmasında Hacı Bayram Vəlinin əsas rolu olmuşdur. İslam sivilizasiyası hadisəsi kimi meydana çıxan təsəvvuf sonralar İslam mədəniyyətinin ideoloji balansına çevrilmiş və öz funksiyasını

uzun əsrlər boyu davam etdirmişdir. Bildiyimiz kimi təsəvvufün tədris və təlim strukturu XII əsrdə ortaya çıxan təriqətlərlə daha mükəmməl gerçəkləşmişdir. Türk təsəvvuf ədəbiyyatının və təriqət şeirinin formalaşmasında böyük rolu olan Hacı Bayram Vəli türk islamının yaranmasında və yayılmasında ünlü bir sənətkar kimi millətin yaddaşında özünə yer tapmışdır. Onun bizə gəlib çatan şeirlərində özündən əvvəl yaşayıb – yaratmış Yunus Əmrənin təsiri görünməkdədir. Türk təsəvvuf ədəbiyyatında Yunus qədər böyük rolu olan Hacı Bayram Vəli türk islam poeziyasının inkişafına yol açan bir təriqət əhli olmuşdur.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

XIV. əsr Türk təsəvvuf şeirini yaranmasında və inkişafında böyük rolunu olan övliya şairlərdən biri də Hacı Bayram Vəli (1352-1436) olmuşdur. Bəzi mənbələrin yazdığına görə o, 1352 –ci ildə Ankarada Solfasol kəndində Əhməd adlı bir iman əhlinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Əsl adı Numan olan bu övliya insan hələ dünyaya gəlməzdən əvvəl atası yuxusunda bir rəyaya görür. Rəyada atasına “ Ey Əhməd, dünyaya gələcək oğlunun adını Numan qoy və onu oxut ki, Allahın fəzilətləri və inayəti sənə və oğlunun üzərində olsun, bundan sonra həmin şəxs qucağındakı bir yığın kitabı ona verib, yox olur”.

Yuxudan oyanan ata buna görə də dünyaya gələcək uşağa Numan adını

qoyur. Şairə Bayram adının verilməsi isə Hamidi Aksaraylı tərəfindən olmuşdur. O, şairə “ iki bayramı bir arada yazdıq”, sənə bundan sonra adın “Bayram” olsun. Müxtəlif mənbələrdə bu rəvayətlə bağlı rəngarəng fikirlər var. Təskirə yazanlardan İbrahim Has bu hadisə ilə bağlı belə yazır: “ Deyirlər ki, Hacı Bayram bir gün Şeyx Hamidin hüzuruna gəlir. Şeyx ondan gəlməsinin səbəbini soruşur. Hacı Bayram isə, hər şeyi buraxıb sizə gəldim , müridiniz olmaq istəyirəm, demişdir . Şeyx Hamidi isə cavabında , get hər şeyi-adını da unut! Bu hadisədən sonra o, Şeyx Hamidin yanına gəlir. O gün də hacılar bayramı imiş, buna görə də şeyx “bayram bayrama qarışmış” deyir və bu gündən etibarən sənə adın Bayram

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

olsun, demişdir.¹ Bu haqda A.Erdoğan yazır: “Bursada çilləxanasının yanında yaptırdığı ekmek fırınında somun pişirib çarçı pazar dolaşaraq “Somunlar müminlerin” nidası ilə insanlara ekmek dağıdır. Bu sebeple Şeyx Hamidi Veli hezretleri halk arasında “Somuncu Baba “olaraq tanınır.²

Hacı Bayram Vəli haqqında yazan mənbələr onu ilahi sirlərə vaqif olan, qeybdən xəbər verən, kəramətlər göstərən bir iman əhli olduğunu yazırlar. Hətta onun belə övliya olmasından dövrünün hökmdarları

qorxmış, ona qarşı çıxma bilməmişlər. Bu övliya haqqında məlum olan bir rəvayət də var ki, “Ey sultan, “Qövsi-əzəm” bu şəhərdə ikən, bu xizmət bizə münasib deyil”.

Somucu baba adı ilə tanınan Şeyx Hamiddin Hacı Bayramın müridlərindən biri olmuşdur. Onu “Qövzi- əzəm” adlandırmışlar. Hacı Bayram Vəli öz müridi ilə Hac ziyarətinə getmiş və o, öləndən sonra onun təriqətinin nəşrinə başlayır.³

Hacı Bayram Vəlinin ünlü bir övliya olacağını hələ şairin dünyaya gəlməzdən əvvəl haqqında yaranan yarıhəqiqət, yarırəvayət olan məlumatlardan görürük. Bu rəvayətlər sonradan

¹Refik Turan, Fatma Turan, Abdülkerim Erdoğan, Horasanı Anadoluya, Anadolunu Balkanlara bağlayan menevi önder Hacı Bayram Veli., Böyükşəhər Belediyəsi, Ankara 2011, s.141.

²Abdülkerim Erdoğan. Ankaranın manevi mimarı Hacı Bayram –i Veli. Ankara Böyükşəhər Belediyəsi. Ankara 2015, s.34.

³ Nurgül Karaca, Hacı Bayram Vəlinin aşiklər üzərindəki etkisi, Ankara 2011, s.10.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

həqiqətə çevrilərək haqqa doğru yolçuluq edən övliya şairin əməllərində gerçəkləşdi. Bu övliya şair haqqında yaranan rəvayətlərin biri də bu idi ki, o, dünyaya gəlməmişdən əvvəl anası bətnində “Allah, Allah” kəlməsi eşidiləmiş.⁴ Şair haqqında yaranan bu rəvayətlərdən məlum olur ki, dünyaya gələcək uşağın qeyri-adi taleyi olacaq və bununla da o başqalarından fərqlənəcəkdir. Ədəbiyyatda biz belə möcüzəli doğuluş hadisələrinə - Oğuz xaqanın möcüzəli doğuluşunda, Dədə Qorqud qəhrəmanlarının sonradan ad almaları üçün bəzilərinin göstərdiyi möcüzəli hərəkətlərə rast gəlmişik. Hacı Bayramın Vəlinin Mehmet Fatihin İstanbulu alacağını bildiyini və qeyb

aləmindən bu xəbərin ona bəlli olması artıq o dövrdə rəvayət kimi dillərdə dolanmaqda idi. Bu haqda şair öz dördlülərinin birində yazır.

Hər konuda üstün qələb çalan ,
İstanbulu Fatih alacaq bilən.

Hörmətlə nefsindən çox şeylər silen,
Ankara'da Hacı Bayram Vəlidir.

Mütəsəvvuf şairin həyatının müəyyən mərhələsi onun təhsili ilə bağlı olub. O da məlumdur ki, Hacı Bayram Vəli ilk təhsilini Solfasolda almış, amma onun harada və kimdən mükəmməl təhsil alması haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. O dövr bilim adamlarının ərəb və farsca təhsil almaları ən önəmli faktlardan biridir. O da bir həqiqətdir ki, ərəb dili bir dil olaraq Qurani-Kərimin

⁴Benekay Yahya. Hacı Bayram Veli, İstanbul 1996, s. 21-22; Turan, 2004, s.20 .

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

dili adlanır, həm də onun sirlərinə vaqif olmaqda insanlara bələdçi rolunu oynayırdı. Hacı Bayram Vəliyə də ərəb dilini öyrədən hocası Şeyx İzzətdinin olduğu güman edilir. Allah ondan razı olsun. Başqa bir rəvayətdə isə onun müəlliminin Həllac Mahmud Əfəndi olduğu da güman edilir. Çünki Hacı Bayram Vəli həmişə onun türbəsinin yanından keçərkən ona hörmət əlaməti olaraq ayaqqabılarını çıxarmış. Ondan bunu nəyə görə etdiyini soruşduqda, “burada mənin hocam uyuyur,”- deyər cavab verərmiş.⁵

Şairin yaradıcılığından məlum olur ki, o, mükəmməl təhsil almış, öz zamanının

bütün elmlərinə sahib olmuş, həm zahiri elmləri, həm də batini elmləri mükəmməl bilmişdir. Bunlarla bərabər Hacı Bayram Vəli dini elmləri – təfsir, hədis və fiqh bilmiş bunların sayəsində Qurani-Kərimin sirlərinə bələd olmuşdur. Təsəvvuf əhli olan şairin şeirlərindən görünür ki, o şəriətin metod və prinsiplərinə, qayda və qanunlarına tabe olmuş, onları həm əməli, həm də praktik şəkildə yerinə yetirmişdir.

Bununla bağlı dördlüklərinin birində şair yazır:

Hər zamanın fənn bilimi

Tefsir, hadis, fıkıh elmi

Təhsil etmiş zaman dilmi

Kur'an Hacı Bayram Veli

⁵Şahin Kamil. Hacı Bayram Velinin müderrisliyi və Melike hatun mədrəsesi. I.Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri. Ankara 1990, s.121.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

Buradan onun hansı elmlərə yiyələnməsi şairin öz dilində səsləndirilir. Deməli, haqqa doğru yolçuluq edən şair onun mərhələ və məqamlarını dəqiqliklə bilmiş, şəriət qanunlarını mütəmadi olaraq yerinə yetirmişdir.

Hacı Bayram Vəlinin dördlüklərindən o da məlum olur ki, özündən əvvəlki sələfləri kimi o da irşada girməzdən əvvəl bişmədiyini, yanmadığını vurğulayır. Sufi şairlərinin öz pirindən dərslər alması, onun dərğahında illər uzunluq qulluq edərək itaətdə olması, onların “Bişməsi” kimi dəyərləndirilir. Bu faktla ilk dəfə Əhməd Yəsəvi, Mövlana, sonra isə Yunus Əmrə yaradıcılığında rast gəlirik. Əhməd Yəsəvinin “ateşə düşmədən pişdim ben” deməsi

ideyasından qaynaqlanaraq, Yunus da illər uzunluq mürşidi olan Tapdıq Əmrənin dərğahına odun daşımış, qırx il susmuşdur. Şeyxinin dərğahında “Bişəndən” sonra nəsbini almış və ilahilər söyləməyə başlamışdır. Bu faktla bağlı

Yunus Əmrə demişdir:

Tapdığın tapısında qul olduq qapısında,

Muskin Yunus çiy idi, bişdi əlhəmdürüllah (116).⁶

Yunus Əmrənin “çiy idim, bişdim” deyimi, “Mövlanənin” “Xam idim, yandım, bişdim” kimi məşhur kəlamı da Əhməd Yəsəvinin “ateşə düşmədən pişdim ben” kəlamını yadımıza salır.

⁶ Gölpinarlı Abdulbaqi. Yunus Emre. Risalat el-Nushiyye ve Divan. Turizm ve Tatilma Derneği Yayını, İstanbul 1965, s.116

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

Hacı Bayram Vəli də sələfləri kimi “ Yandı bu könlüm, yandı bu könlüm, Yanmada dərman buldu bu könlüm” idafəsində, şair artıq dərdinə dərmanı yanmasında olduğunu, tapdığını deyən şair irfana girdiyini, haqq sirrinə vaqif olduğunu, haqqın sirlərinə yetdiyini oxucusuna bəyan edir. Dördlüyün ikinci bəndində şair məcaz yolundan istifadə edərək könlünü özünü şəmin alovunda fəda edən pərvanə ilə müqayisə edərək deyir:

Yan ey gönül, yan ey gönül, yan,

Yanmadan oldu dərdinə dərman.

Pərvanə kimi, pərvanə kimi

Şəminə eşqin, yandı bu könlüm. (308)⁷

⁷Refik Turan, Fatma Turan, Abdulkərim Erdoğan, Horasanı Anadoluya, Anadolunu Balkanlara bağlayan menevi önder Hacı Bayram

Pərvanə kimi şəmin eşqinə yanan aşiq fənafillah halındadır. Pərvanənin özünü oda atması “şam və pərvanə” arasındakı bağlılıq əsrlər boyunca şair və yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairlər bu iki varlığın əlaqəsindən müxtəlif bənzətmə və simvollar yaradaraq, onlar arasındakı bağlılığı həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlətməklə bəşəri və ilahi eşqi dilə gətirmişlər. Şair şeirlərini birində deyir: Eşqinə könül verən bulsa əcəb degil murad, Çün cəmalin şümi Hakkdır, əhli Hakk pərvanəsi⁸

Şəm, şam ərəb dilindəki mum, çıraq, qəndil, alov mənalarını ifadə edir. Şəm bəzən bu ifadələrlə yanışı “günəş”

Veli, Böyükşəhər Bələdiyyəsi, Ankara 2011, s. 308.

⁸Erdogan, Horasanı Anadoluya, Anadolunu Balkanlara.....s. 309.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

mənasında da işlənməkdədir. Belə ki, ədəbiyyatda şəmi – asiman, şəmi – afitab, şəmi – çırağ kimi ifadələr “ay” anlayışını da içinə alaraq, “şəmi – felek”, “şəmi – alemitab” və s. kimi adlarla işlənərək poetik fuksiya daşıyır. Təsəvvuf poeziyasında isə istiarə yolu ilə Allaha «semi la-yezali» deyilməkdədir. Salikin qəlbini yaxan ilahi nurun prarıltısı, inam əhlinin qəlbində yanan, parlayan irfan nuruna da “şəm” deyirlər. İrfan əhli Qurana da “şəmi–ilahi” deyərək onu poetikləşdirir. Deməli, şəm və yaxud şam sözü təsəvvuf mənaları da danımaqdadır. Belə ki, təsəvvuf poeziyasında, “şəmi-Hak” və ya “şəmi-Xuda” kimi ifadələrdə “Allahın nuru” mənası başa düşülür. Təsəvvuf ədəbiyyatında nurun,

işığın müxtəlif qaynaqları göstərilir. Bunlar hamısı da qəlbə təcəllə edir və çırağ, şəm, məşəl şəklində dilə gətirilir. Əslində müxtəlif mənalarda təcəllə edən bu nur qəlbə özüdür. Belə ki, İmam Qəzəli şəmi “iman” deyərək simvolizə edir, “qəlbə təcəlli edən iman işığı ilə qəlb (könl) çırağa, şəmə, məşələ dönmüşdür. Bu mənada (qəndil) qəndil, simvolu Quranın (nur) 24 surəsinin 35 ayətində deyilir. “Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru içində çırağ olan bir taxçaya bənzər; taxçadakı o çırağ bir qəndilin içindədir”. Mütəsəvvuf şairlər şəmi iman işığı ilə də müqayisə edirlər:

Əvvəla deniş idim şəmi cəhan

Ondan murad olmuşdu zətil-iman.

Buna görə də pisliklərdən təmizlənən

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

insan qəlbində iman işığı yanmaqdadır. Bu nur işığı da insanın qəlbinə Allahdan gəlir. İşıq kimi göstərilən “şəm” obrazının qaynağı çox qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ nağıllarımızda rast gəlinən, “qaranlıq dünya”, “ışıqlı dünya” anlayışı, Avesta kitabının əsas ideyası olan, qaranlıqla işığın mübarizəsi, yaxşıqla pisliyin mübarizəsi, ulduzların günəş ətrafında fırlanması kimi ideyalar “şəm” anlayışı ilə simvollaşır.

Təsəvvuf poeziyasında pərvanənin şəm ətrafında dövrə vurub özünü atəşdə məhv etməsi üç mərhələdən keçərək gerçəkləşir. Belə ki, pərvanə işıqdan doymaz, bu meyil onun maddiyata bağlılığını, ikinci bir halda o öz qürununu göstərir, nə qədər şəmin işığı,

alovu artsa da, bu onu qorxutmur. Ən nəhayət, atəşdən doymayan pərvanə cılgın bir halətlə özünü alovlar içinə ataraq, alovda məhv edib, yox olur.

Pərvanəni şəmə sövq edən ən başlıca səbəblərdən biri şəmin işığıdır, bu zaman gerçəyin bilinməsi – ilmül-həqiqət anı, sonra isə onu cəzbə sövq edən səbəblərdən biri də şəmin istiliyidir; bu an da gerçəyin gerçəyidir, yəni həqiqətül-həqiqət, alova düşüb qeyb olan an isə gerçəyin özüdür, yəni həqqül-həqiqətdir. Buna görə pərvanə, həqqül-yakin olur. Alova qarışıb yox olur. Şəmlə pərvanə arasındakı bağlılığı eşq reallaşdırmışdır. İlahi eşqə də pərvanə fəna-fillah mərtəbəsinə çatır. Şəmin bu mərtəbəyə çatması öz tanrısına çatan salikin fəna halıyla

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

olması kimi reallaşır. Şair başqa bir beytində deyir:

Varlığın məhv eyləyib tərک et vücudun aradan, Nicəsi tezcək bulur sen hüzreti Mövlayı gör. (308)

Təsəvvufin məqam və mərlələlərini adlayan şair artıq seyri-sülukdadır. Öz varlığını tanrı qatında əridən şair orada “gerdi sivayi buldu bu könlüm” deməklə, aradığını tapdığını, gercəyi bulduğunu vurğulayır. Şairin bu hal vəziyyəti təsəvvuf əhlinin seyri- sülukda olması, haqqa doğru yolçuluğu kimi dəyərləndirilir. Ayşe Yıldırım yazır: “Eşrefoğlu Rûmî, manevi eğitimini tamamlayıp, halife olunca şeyhi Hacı Bayram-ı Veli'ye "Sultanım, seyri sülukun tamamı şimdiki makamımız mıdır yoksa daha var mıdır” diye sorar.

Hacı Bayram-ı Veli'nin verdiği cevap şöyledir: "Bir velinin bin sene ömrü olsa, envâr-ı mücâhedât ve riyâzât eylese, henüz enbiyâdan birisinin kademi (ayağı) vardığı yere, velinin başı varmak muhaldir."⁹

Bu məqam halında olan şair artıq seyri-billah halındadır, orada isdədiklərini tapmışdır. Odur ki, dördlülkərinin birində şair deyir.

Seyri billahdır, seyri billahdır,

Li məllahdır, li məllahdır.

Ayinəsində ayinəsində.

Gerdi sivayi buldu, bu könlüm. (308)

Hacı Bayram Vəlinin yazdığı təsəvvuf

⁹Ayşe Yıldırım. Hacı Bayram Veli ve Tasavvufi Görüşleri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2008, s.255.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

məzmunlu şeirlər həm özündən əvvəl yaranan (Yunus Emre) təriqət poeziyasından bəhrələnmiş, həm də özündən sonra yazıb –yaradan və bayramiyyə təriqətinin davamçılarından olan Şeyx Mecdüddin Bayramiyə təsiri olmuşdur: Taliba gel Hacı Bayramilərə, Ta bilesin derdine derman nədir?¹⁰ (Məsələn: Yazıcızadə Məhəmməd Əfəndi hocasını öyərək deyirdi: Cihanın kutbi mahı Hacı Bayram, Cihanın şeyhi, şahı Hacı Bayram) təsəvvuf şeirinə güclü təsiri olmuşdur. Poeziyasında təsəvvuf əhlinin özünü bilməsi ideyasını təbliğ edən şair şeirlərinin birində deyir: “ bilmək istərsən səni, can içrə ara canı, Keç canından bil onu, sən

səni bil, sən səni” Təsəvvuf əhlinin kodlaşmasında ən mühüm olan amillərdən biri və birincisi özünü bilməsidir. Belə bir aforizim də var ki, “ kəndini bilən, rəbbini bilər” prinsipi təsəvvuf elmində əsasın əsasıdır. Həyatı boyunca haqqa doğru yolçuluq edən şair seyri-sülükü boyunca təsəvvuf traktoriyası üzrə hərəkət etmişdir.

İlm-i tasavvufu sizde okudum

Aradım o Hakk'ı sizlerde buldum

Erfani der sizde kaldı umudum

Verdiğin öğütler başım üstüne

Sonuç

Hacı Bayram Vəli təsəvvuf elminin sirlərini (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) mükəmməl bilməş və həyatı boyunca

¹⁰Mustafa Tatçı. Şeyx Mecdüddin Bayrami. Enes Basım Yayın ve Matbaacılık Ltd.Şti. İstanbul 2016, s.12.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

onlara əməl etmişdir. Həyatından bir mürşiddən, pirdən dərs alması, bir dərgaha bağlanması, təriqət yaratması, qoyub getdiyi təriqətin sonradan davamçılarının yetişməsi, şairin haqqa doğru yolçuluğunun məziyyətlərini bizə göstərir. Mütəsəvvuf şair bunların bəzilərini əməli işlərlə yerinə yetirirdisə, bəzilərini isə, yəni Qurani-Kərimin ideyalarını şeir dili ilə insanlara sevdirdi. “Ey könül, tərək eylə sivayi maksudi aksayi gör, Li məallah sirrinə ir mətləbi əl ayi gör” deyən şair könlünə müraciət edərək, artıq ilahi mətləblərin sirrindən əgah olmasını ona tövsiyə edir .

Şairin yaradıcılığına araşdıran mütəxəssislər haqlı olaraq onun şeirlərinin bir qisminin Yunus Əmrə

təsirindən yarandığını göstərirlər. Hacı Bayram Vəlinin bəzi şeirləri var ki, onların ifadə tərzini Yunusun şeirləri ilə üst-üstə düşür. “Çələbim bir şar yaratmış iki cihan arasında” misrası ilə başlayan şeiri Yunusun “Bu dünyanın məsəli bir ulu şara bənzər” misrası ilə başlayan şeiri ilə səsleşir. Buradan belə müəyyən etmək olur ki,şair özündən əvvəl yaşayıb –yaradan sənətkarların yaradıcılığına dərinədən bələd olmuş və onlardan bəhrələnmişdir.

Kaynaklar

TURAN, Fatma, TURAN, Refik, ERDOGAN,Abdulkerim,2011, Horasanı Anadoluya, Anadolunu Balkanlara bağlayan menevi önder Hacı Bayram Veli., Böyükşəhər Belediyəsi Yayın evi, Ankara.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

DOĞAN, Abdulkerim, 2015, Ankaranın manevi mimarı Hacı Bayram-i Veli. Ankara Büyükşehir Belediyesi, Yayın evi, Ankara.

KARACA, Nurgül, 2011, Hacı Bayram Velinin aşikler üzerindeki etkisi, Ankara.

YAHYA, Benekay, 1996, Hacı Bayram Veli, Turan, 2004 . İstanbul.

KAMIL, Şahin, 1990, Hacı Bayram Velinin müderrisliği ve Melike hatun medresesi, Yayınevi, I.Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara.

GÖLPINARLI, Abdulbaqi, 1965, Yunus Emre. Risalat el-Nushiyye ve Divan.

Turizm ve Tatilma Derneği Yayını, İstanbul.

TURAN, Refik, TUR, Fatmana, Erdoğan, Abdulkerim, 2011,Horasanı Anadoluya, Anadoluyu Balkanlara bağlayan menevi önder Hacı Bayram Veli, Büyükşehir Belediyyesi, Yayınevi, Ankara.

YILDIRIM, Ayşe, 2008, Hacı Bayram Veli ve Tasavvufi Görüşleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

TATÇI, Mustafa, 2016, Şeyx Mecdüddin Bayrami, Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd.Şti, İstanbul.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

Volume:IV /Number:XII /August /MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hummatova / atdd / 0000-0001-5426-5766

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

**Türkiye Kamuoyunda
Azerbaycan'ın
Bağımsızlığı
(1991 Senesinde
Yayınlanan Cumhuriyet,
Hürriyet ve Tercüman
Gazeteleri Örneğinde)**

*Vurghun Hasanlı**

ORCID / 0000-0002-2454-303X

Öz

Toplumun bir olaya tepkisini ortaya koyabilecek kaynaklardan bir tanesi de dönemin gazeteleridir.

Bu sebeple çalışmada Cumhuriyet,

Hürriyet ve Tercüman gazeteleri esas alınarak, “Türkiye kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı” incelenmiştir. Çünkü bilinenin aksine Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanuması hemen olmuş bir olay değildir.

Çalışmanın ana hedeflerinden biri, Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketlerinin yoğunlaştığı 1991 yılının Ocak ayından Aralık sonuna kadar olan tarih aralığında Türkiye Basınının olayı algılama şeklini araştırmaktır.

Çalışmada Türkiye Basınının 1991 yılının yazına kadar olan zaman zarfında Azerbaycan'la ilgili haber sayısı çok az göze çarptığının şahidi olmaktayız. 1991 yılının ortasında haber sayısında artış olmakla beraber, Karabağ bölgesinde ki çatışmalarla ilgili haberlerin ağırlık kazandığını görmekteyiz. Yıl sonuna doğru genel olarak Sovyetler Birliğinin çöküş süreci ile ilgili haberler, akabinde eski Sovyetler Birliği ülkelerinin peş peşe bağımsızlıklarını ilan ettiği

*Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, doktora öğrencisi,
azerturk_2005@hotmail.com

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

haberler yer almaktadır. Burada Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili haberlere de sık sık rastlanmaktadır.

Bu çalışmada, Azerbaycan bağımsızlık sürecini kapsamlı olarak ele alınmış, dönemin bölgesel durumu da Türk Basını'nın gözüyle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Türkiye basını, Kültürel ilişkiler, SSCB, Bağımsızlık, Türk Devletleri, Eğitim, Savaş

**Independence of
Azerbaijan In Public
Opinion of Turkey
(On the Example of the
Cumhuriyet, Hurriyet ve
Tercuman Newspapers,
Published in 1991)**

Vurghun Hasanlı
ORCID / 0000-0002-2454-303X

Abstract

We can see the reaction of society to any issue in the periodical newspapers. That is why, a theme of "Independence of Azerbaijan in society of Turkey" has been studied

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

in our research by preferring Cumhuriyyat, Hurriyyet and Terjuman newspapers. Because, the recognition of Azerbaijan by Turkey has not been a short process as everybody thinks. One of the core goals of this work is to study how Turkish press saw that process, covering the historical span from January of 1991 to the end of December when Azerbaijan's independence movement intensified.

In this study we see that there was little news in the Turkish Press about Azerbaijan until the historical period of Spring of the 1991st year. As to mid-September, we see that the amount of news on Azerbaijan went up and most of that was about terror acts committed by the armenian armed groups in the region of Nagorno Karabakh. We see that, until the end of the above mentioned year , the news regarding the collapse of the Soviet Union prevailed. Furthermore, the news on gaining independence of the states including in the USSR is often encountered. The news on the

independence of Azerbaijan is also often cast light on.

In this study, the process of gaining independence by Azerbaijan, has comprehensively been followed and the regional situation of that period has also been investigated by the Turkish Press.

Keywords: *Azerbaijan, Nagorno Karabakh, Turkish Press, Cultural relations, USSR, Independence, Turkic states, Education, War*

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Giriş

Tarih boyunca büyük göç ve istilalara sahne olan Azerbaycan toprakları, 20. yüzyılın başındaki (1918-1920) kısa süreli bağımsızlık döneminin ardından Sovyetler Birliği'nin işgali altına girmiştir. Bu durum 1980'li yılların sonuna kadar devam etmiştir.

Sovyetler Birliği 1980'li yılların sonlarına doğru dağılma sürecine girmiş, hareketlenmeler başlamış, halk kitlesel gösterilere ve grevlere yönelmiştir. Sovyet ülkeleri, meydana gelen gelişmelerden faydalanarak "egemenliklerini" ilan etmeye başlamışlar. 24 Ağustos 1991'de Sovyet Komünist Parti'si lağvedilmiş, bu olayın sonrasında Sovyet Cumhuriyetleri birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır.¹

¹Zeynep Salmanlı, 1991 Sonrası Tükriye-Azerbaycan İlişkileri, Gazi Üniversitesi

Bu dönem Azerbaycan'daki durumun da diğer Sovyet ülkelerindeki durumla kıyaslandığında iç huzurun daha kritik olduğunu, fakat diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da bağımsızlık için çabaların yoğunlaştığını görmekteyiz. 1990 yılında Azerbaycan'da iktidarda² Komünist Partisi'ni, muhalefette ise, bağımsızlık yanlısı Halk Cephesinin olduğunu görmekteyiz. HC, siyasi, ekonomik ve kültürel fikirler üreten bir cephe niteliğini taşımıştır. 7 milyon Azerbaycan nüfusunun 5 milyonunun yolunda olduğu Halk Cephesi, ülkenin Komünist Partisi dışındaki tüm siyasi ve sosyal kuruluşlarının yer aldığı bir kitle örgütü olmuştur. 1988 Nisan'ında başlayan kitle hareketi milli direniş özellikleri kazanmaya başlamış ve 16 Temmuz 1989'da Bakü'de Halk

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.17.

²Bu dönem, Azerbaycan Komünist Partisi başkanlığına ve aynı zamanda Azerbaycan devlet başkanlığına Ayaz Müttelibov seçilmiştir.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Cephesi'nin Kuruluş Kongresi³ yapılarak partileşmiştir.⁴

sonuna doğru yoğunlaştığı gözlemlenmektedir.

a- Bağımsızlığa Kadar Olan Dönem

Toplumun bir olaya tepkisini ortaya koyabilecek kaynaklardan bir tanesi de dönemin gazeteleridir. Bu sebeple çalışmada *Cumhuriyet*, *Hürriyet* ve *Tercüman* gazeteleri esas alınarak, “Türkiye kamuoyunda Azerbaycan’ın Bağımsızlığı” incelenmiştir. Çalışma, 1991 yılının Ocak ayından Aralık sonuna kadar olan tarihi kapsamaktadır.

Türkiye Basınında 1991 yılının yazına kadar Azerbaycan’la ilgili haber sayısı çok az göze çarpmaktadır. Genel olarak Sovyetler Birliği ile ilgili haberler yer almaktadır. Azerbaycan’la ilgili haberlerin 1991 yılının bahar

1991 yılının yazına kadar genel olarak Dağlık Karabağ sorunu ilgili haberlerin öne çıktığı, haberlerin de ‘Karabağ’da çatışmaların’ olduğu ve bu çatışmaların da Sovyetler’in ‘iç meselesi’ şeklinde verildiğini görmekteyiz.⁵ Hatta 1991 yılının ilk çeyreğindeki haberler, ‘askerden kaçmış Ermenilerin kurduğu çetelerin Sovyetler ordusuna bağlı askerleri pusuya düşürerek katlettikleri’ şeklindedir.⁶

7 Şubat 1991 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, Azerbaycan’ın isminin değiştirilmesi ile ilgili küçük bir haberi görmekteyiz. Haberde Azerbaycan parlamentosunun 6 Şubat oturumunda, ismindeki Sovyet ve Sosyalist kelimelerinin çıkarılarak sadece Azerbaycan Cumhuriyeti şeklinde değiştirilmesi ve Sovyet Azerbaycan’ının bayrağı yerine Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kullandığı üç renkli bayrağını benimsediği, aynı

³Bu kongre’de Halk Cephesi Ebülfez Elçibey’i kendi başkanı olarak da seçmiştir.

⁴Nesib Nesibli, “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, Cilt:7, Sayı:1, Ankara 2001, s. 145.

⁵Cumhuriyet, 10 Ocak 1991.

⁶Cumhuriyet, 30 Ocak 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

dönem kullanılmış ulusal marşın da yeni ulusal marş olarak değiştirildiği ifade edilmiştir.⁷

1991 yılının başlarında Türkiye basınına incelediğimizde Sovyetler Birliği'nin çöküşüne Türk kamuoyunun inanmadığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyet gazetesinin 8 Mart tarihli “*Yeni bir dünyada yeni bir ortaklığa doğru*” makalesinde Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ın tespitlerine yer verilmiştir. Büyükelçiye göre Turgut Özal'ın Moskova'ya planlanmış ziyareti büyük önem taşımakla birlikte bu ziyaret ikili ilişkilerde yeni ufuklar açacaktır. Vural, Kafkasya'daki Azeri-Ermeni sorunun Sovyetlerin iç meselesi olduğu, Türkiye'nin burada sığ milliyetçilik politikasından kaçınması gerektiğine inanmaktadır. Yoksa gelecekte Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerin zarar göre bileceğini iddia etmiştir.⁸ Halbuki aynı dönem Sovyetler Birliği'nde büyük çoğunluğunun Sovyetler'in artık birlik şeklinde devam

edeceğine inancı kalmamıştı. Büyükelçinin Türkiye-Sovyetler Birliği'nin geleceği ile ilgili umutlu olması, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü görememesi Türkiye'nin Sovyetlerin çöküş sürecini doğru okuyamadığının göstergesidir. Ayrıca Özal'ın Sovyetler'e ziyareti kapsamında buradaki Türklerle ilgili bilgi alışverişinde bulunacağı basında yer alsa da Azerbaycan'a yaptığı ziyaret sadece bir cümle ile yer almıştır.⁹

1991 yılının başlarında Azerbaycan- Ermenistan arasındaki soruna üç gazetenin bakış açısının farklı olduğu görülmektedir. Hürriyet gazetesi, Azeri-Ermeni çatışmasını Ermeni çetelerle-Azeri güvenlik güçleri arasında çıkan çatışma olarak duyurmaktadır. Halbuki, o dönem Azeri güvenlik güçleri diye bir şey yoktur. Kafkasya'ya bakan Sovyet birlikleri vardır ve bu birlikler Karabağ'daki Azeri katliamına ortak olmuştur. Ermeni çetelerin Azeri güvenlik güçleri ile çatıştığı bilgisi Moskova basınına dayanan çarpıtmadan,

⁷Cumhuriyet, 7 Şubat 1991.

⁸Cumhuriyet, 8 Mart 1991.

⁹Cumhuriyet, 9 Mart 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

yalan haberden başka bir şey değildir. Ayrıca Hürriyet, bu gerginlikle ilgili Azerbaycan devlet adamlarının açıklamalarına yer vermezken, bir çok kez Ermenistan devlet başkanı Ter Petrosyan'ın Azerbaycan'ı suçlayan açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Bundan başka Hürriyet, Bakü yönetimini Ermenistan'a karşı komplo kurmakla ve bu komplonun sonucu olarak Azerbaycan'daki Ermenilerin kendi yaşadıkları yerlerden göç ettirmek zorunda bırakıldığı iddiasında bulunmuştur. Fakat Hürriyet gazetesi, o tarihlerde Ermenistan'dan göç ettirilen 200 bini aşkın Azeri nüfusu hakkında hiç bir bilgiye yer vermemiştir.

Tercüman gazetesi Azeri katliamını hep gündemde tutmaya çalışmıştır. Tercüman, Ermenistan'ın Moskova'yı arkasına alarak Azeri halkına katliam yaptığı yönünde haber politikası izlemiştir.

Cumhuriyet gazetesinin, objektif haber yapmaya çalıştığı ve Azerbaycan'a karşı yapılan zulmü

sürekli canlı tutmaya çalıştığı sezilmektedir. Cumhuriyet, Moskova'nın yeni oluşacak Türk cumhuriyetler için suni sorunlar yarattığı, Azeri-Ermeni çatışmasının da bu tür bir oyun olduğu, Moskova'nın bilerek iki halkı bir birlerine kırdırarak yeni düşman oluşturduğu yorumunu ortaya koymuştur.¹⁰

1991 yılının ortalarına doğru, Azerbaycan'la ilgili haberlerin sayısı artmıştır. 1991 yılının Ağustos sonuna kadar yine Karabağ ağırlıklı haberler öne çıkmıştır.¹¹ Burada yine de, soruna Hürriyet'in farklı, Tercüman'ın farklı, Cumhuriyet gazetesinin farklı yaklaştığı görülmektedir.

Hürriyet bu çatışmanın giderek bölgesel çatışmaya dönüştüğünü, Türkiye için yeni tehdit unsuru oluşturduğunu iddia etmektedir. Hürriyet gazetesi, bu çatışmanın Türkiye-Sovyetler Birliği savaşına dönüşme endişesini sürekli dile

¹⁰Hürriyet, 6 Mayıs 1991.

¹¹Hürriyet, 7 Mayıs 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

getirmektedir.¹² Bu gazete haberleri Ermeni çetecilerle Azeri güvenlik güçleri arasında devam eden çatışma şeklinde vermeyi sürdürdüğü görülmektedir. 1991 yılının başında olduğu gibi ortalarında da Levon Ter-Petrosyan'ın açıklamalarına yer verdiği, halde Azerbaycan devlet adamlarından kimsenin konu ile ilgili hiç bir açıklamasına yer verilmemiştir. Hürriyet gazetesine göre Levon Ter Petrosyan, Moskova'nın Azerilerle işbirliği yaparak Ermenistan'daki hükümeti devirerek Moskova yanlısı bir kukla hükümet getireceği değerlendirmesi yapmıştır. Ancak Hürriyet gazetesi, hiç bir zaman Petrosyan'ın Moskova'dan tayin edilmiş Komünist Partisi üyesi bir devlet adamı olduğu bilgisine yer vermemiştir. Hürriyet Azeri-Ermeni çatışmalarındaki kayıplarla ilgili olarak ya Ermeninin öldürüldüğünü, ya da Sovyet askerinin öldürüldüğü bilgisine yer verirken, orada sanki Azeri ölmemiş gibi haber yapmaya devam etmiştir.¹³ Ayrıca Hürriyet

gazetesinin Moskova bürosu, Ermenistan Devlet başkanı Ter Petrosyan'la yaptığı mülakatı kapsamlı şekilde okurlarına takdim etmiştir. Hürriyet'e göre Azeriler, Moskova'dan aldıkları izinle Dağlık Karabağ'da bir operasyon başlatmışlar ve orada Ermeni temizliği yapmaktadırlar.¹⁴ Hürriyet'in bu tarz haber yapması Moskova'daki bürosuna dayanarak vermesinden kaynaklanmış olabileceği değerlendirme dışı tutulmalıdır.

Cumhuriyet gazetesi ise, güvenlik güçleri olmayan Azerbaycan'a karşı yönelmiş ciddi tehdit şeklinde haber anlayışı benimsemiştir. Azerilerin Karabağ'ın Moskova'dan yönetilen bir oyun olduğu inancına yer verdiği, artık Moskova'nın Karabağ sorununu çözeceğine kimsenin inanmadığını yazmaktadır. Moskova karışmazsa iki ülkenin bu sorunu çözeceğine dair politikacıların açıklamalarına yer vermiştir.¹⁵

¹²Hürriyet, 8 Mayıs 1991.

¹³Hürriyet, 11 Mayıs 1991.

¹⁴Hürriyet, 13 Mayıs 1991.

¹⁵Cumhuriyet, 14 Haziran 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

1991 yılının ortalarında Tercüman gazetesinin haberleri de Dağlık Karabağ sorunu ağırlıklıdır. Tercüman, Ermeni ve Sovyet güçlerinin arkada işbirliği yaparak Azerileri katlettikleri, onları korkutarak Karabağ'dan kovdukları, aynı zamanda Batı'daki güçlü Ermeni lobisinin desteği ile bu katliamın gündeme getirilmemesi yönündedir.¹⁶ Bu dönem Tercüman gazetesinin bazı haber başlıkları şöyledir: 1 Temmuz 1991: Azeri ananın yası (Tercüman), 9 Temmuz 1991: Ermeni teröristler 4 Türk'ü katletti (Tercüman), 23 Temmuz 1991: Karabağ'da Ermeni Vahşeti: 8 Ölü (Tercüman), 28 Ağustos 1991: Azerbaycan Komünist Partisi kapanıyor (Tercüman)

b-Bağımsızlık ve Sonrası

Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili haberler Ağustos sonu itibariyle çıkmaya başlamıştır. Her üç gazetede Azerbaycan Parlamentosu'nun 28 Ağustos'ta oy birliğiyle 1920 yılında Sovyet işgaliyle ortadan kaldırılan

'Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni yeniden ilan ettiği bildirilmektedir.¹⁷ Tercüman gazetesini, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın konuyla ilgili değerlendirmesine yer vermiş ve 'Türkiye'nin kararı olumlu' karşıladığını ifade etmiştir.¹⁸ Ayrıca Tercüman gazetesini 31 Ağustos baskısında, dış haberler sayfasını tamamen Azerbaycan'a ayırmış, Ankara'nın hem Baltik ülkeleri, hem de Azerbaycan'ın bağımsızlık kararlarını 'ihtiyatla' karşıladığı, fakat Azerbaycan'la soydaşlık bağlarının bulunması nedeniyle çaresizce 'bekle-gör' politikası izlediğini ifade edilmiştir.¹⁹ Bundan başka Ankara'nın, Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci karşısındaki politikasının henüz netlik kazanmadığı analizi yapılmıştır. Her üç gazeteyi incelediğimizde Türkiye kamuoyunda Azerbaycan'ın tanınmasının tartışıldığını görmekteyiz. 30 Ağustos 1991 tarihinde "Aydınlar Ocağı" Genel

¹⁶Tercüman, 23 Temmuz 1991.

¹⁷Cumhuriyet, 31 Ağustos 1991.

¹⁸Tercüman, 31 Ağustos 1991.

¹⁹Cumhuriyet, 1 Eylül 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Başkanı Nevzat Yalçıntaş imzasıyla bir bildiri yayınlamış, bildiride Azerbaycan'ın bağımsızlığının gecikmeden tanınması istenmiştir. Bildiride '30 Ağustos'ta büyük Türk milletinin iki sevinci bir arada yaşadığı ve kardeş Azerbaycan'ın bağımsızlığının gecikmeden tanınması' talep edilmiştir.²⁰

Eylül'de Azerbaycan'la ilgili haberlerin genel olarak Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanınması ile ilgili yorum makaleler ağırlıklıdır.²¹ Bu makalelerde Türkiye'nin, 'ilke olarak' Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı çıkmadığını, fakat Moskova'yı halen resmi muhatap olarak kabul ettiği için bağımsızlığı tanımayı geciktirmeye çalıştığı vurgulanmaktadır. Burada dönemin Türkiye yönetiminin, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerindeki ağır basan duygusallığı arka plana iterek, komşularıyla iyi geçinmek politikasına daha önem verdiği anlaşılmaktadır.²²

Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Suat Giray'a bir gazetecinin "Türkiye neden Azerbaycan'ı tanımıyor" sorusuna bakanın cevabı "Şu anda Azerbaycan'ın tanınmasının, onlara yarardan çok zarar verebilir" şeklinde olmuştur.²³

Azerbaycan'ın tanınmamasını Hürriyet gazetesinin köşe yazarı Ertuğrul Özkök de analiz etmiş, analizinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural ile Azerbaycan parlamentosu başkanı Elmira Gafarova arasında yapılmış görüşmeden bahsederek, görüşmenin konusunun Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanınması olduğu bilgisine yer vermiştir. Özkök, Azerbaycan'ın tanınması meselesinin Mesut Yılmaz hükümeti için sıkıntıları beraberinde getirdiğini iddia etmiştir. Özkök'e göre, Azerbaycan'ı tanımanın geciktirilmesinin halkta tepki yarattığı, Yılmaz hükümetinin de bunu halka izah etmekte zorlandığı ifade edilmiştir. Bu nedenle Moskova görüşünde Gafarova ile

²⁰Cumhuriyet, 1 Eylül 1991.

²¹Tercüman, 4 Eylül 1991.

²²Cumhuriyet, 1 Eylül 1991.

²³Tercüman, 4 Eylül 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Vural'ın Türkiye'nin sözkonusu 3 Baltık ülkesini şimdi, Azerbaycan'ın ise daha sonra tanınması konusunda anlaştıklarını, bunun Ankara'yı rahatlattığı bildirilmektedir. Ankara'nın ise o gün Estonya, Letonya ve Litvanya'yı tanıdığı yazmaktadır. Elmira Gafarova'nın şuan için Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin zarar görmesini istemediklerini ve gerekeceği zaman Türkiye'ye Azerbaycan'ı tanıması konusunda çağrı yapacaklarını ifade ettiği iddia edilmiştir. Bu görüşmenin akşamı, İstanbul'da bulunan Mesut Yılmaz'ın gazetecilerin sorusunu yanıtlarken verdiği cevap şu şekildedir; "Eğer Azerbaycan'a en ufak bir fayda getireceğine inansaydık, bir dakika bile beklemezdik. Azerbaycan hazır olduğu zaman tanırız" dediği yazmaktadır. Özkök, bu konuyla ilgili Turgut Özal'ın düşüncesinin, Sovyetler Birliğinde olup bitenlerin sonuçlanmadan bir karar vermenin Türkiye aleyhinde olabileceği yönünde olduğunu yazmıştır.²⁴

²⁴Hürriyet, 3 Eylül 1991.

Türkiye'nin çekingen tavırları Batı medyasında da sık sık gündeme gelmiştir. Bu konu ile ilgili CIA analizcisi Graham Fuller'in "The Economist"e verdiği demeç basında geniş yankı bulmuştur. Fuller, Türkiye'nin Sovyetler'in Türk asıllı devletleri açısından kilit ülke konumunda olduğu ve bu ülkeler konusunda insiyatif alması gerektiğini bildirmektedir. Fuller; 'artık Sovyetler çözülmüştür, Türkiye için yeni dış politika sınavı zamanı gelmiştir' demektedir.²⁵ Fuller, kendisinin Orta Asya'yı iyi bildiğini, orada dış dünya hakkında pek bilgi olmamasına rağmen Türkiye'ye karşı belirgin bir ilginin varlığından bahsetmiş, Türkiye'nin akıllı dış politika güdeceği taktirde önümüzdeki yıllarda ilginin giderek artacağından kuşku duymadığını vurgulamaktadır. Graham Fuller aynı zamanda, bölgenin Türk kimliğine geri dönme arzusunun yüksek olduğu, Sovyetlere karşı bıkkınlığın olduğu tespitinde bulunduğunu, bunları Türkiye'nin kolaylıkla fırsata çevirebileceğini

²⁵Hürriyet, 6 Eylül 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

düşündüğünü açıklamaktadır.²⁶ Füller'in açıklamalarından sonra, Türkiye'nin cesaretlendiği hiss olunmaktadır. Türk yetkililerin Türk cumhuriyetleri ile siyasi ilişkiler yerine kültürel ilişkilerin geliştirilmesinin Türkiye'ye fayda sağlayacağına inandıkları yönündeki açıklamaları gazetelerde yer almaya başlamıştır. Daha sonra Türkiye Milli Eğitim Bakanlığının Azerbaycan başta olmak üzere Türk cumhuriyetlerine ders kitabı ve edebiyat yayınları gönderme kararı aldığını görmekteyiz.²⁷

Ekim'den itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlık yanlısı grupların yaptıkları gösterilerle ilgili haberler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu haberlerin, Türk basınında yer alma nedenlerinden biri de, artık Türk gazetelerinin bir çoğunun Azerbaycan'a ilgisinin arttığı ve Bakü'ye özel muhabir gönderdiğinden kaynaklanmaktadır. İncelenen Cumhuriyet ve Hürriyet gazeteleri Bakü'ye, Tercüman ise Nahçıvan'a muhabir göndermiştir.

²⁶Cumhuriyet, 8 Eylül 1991.

²⁷Cumhuriyet, 1 Eylül 1991.

Azerbaycan muhalif grupların Türkiye'ye Azerbaycan'ın komünist iktidarı ile değil, onlarla işbirliği yapmaya yönelik çağrılarını sık sık basında yer almıştır.²⁸

Gösteriler ile ilgili haberlerde, halkın Komünist Partisi'nin kapatılması²⁹ Türkiye'nin Dağlık Karabağ çatışmasının önlenmesinde rol alması,³⁰ Azerbaycan iktidarının Karabağ sorununda sessiz kalmaması, Ermenistan'la ilişkilerin kesilmesi, Cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov'un derhal istifa etmesi, milli ordunun bir an önce kurulması³¹ bu konuda da Türkiye'nin yardım etmesi,³² Türkiye'nin geciktirmeden Azerbaycan'ı tanınması³³ gibi halkın isteklerinin ön plana çıktığı görülmektedir.³⁴

Ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlık yanlısı muhalif partisi Halk Cephesi'nin komünist devlet

²⁸Hürriyet, 7 Eylül 1991.

²⁹Tercüman, 16 Eylül 1991.

³⁰Cumhuriyet, 18 Eylül 1991.

³¹Hürriyet, 7 Aralık 1991.

³²Hürriyet, 14 Ekim 1991.

³³Hürriyet, 30 Ekim 1991.

³⁴Hürriyet, 24 Kasım 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

başkanı Ayaz Mütellibov'u devirmek için her gün mitingler düzenlediğini haberleri de çokluk teşkil etmektedir.³⁵

18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan parlamentosunda bağımsızlık kararının onaylanması Türk kamuoyunda geniş yankı bulmuştur.³⁶ Her üç gazete "Azerbaycan'ın bu kararla tam bağımsızlığını elde ettiği" üzerinde durmuştur.

Parlamentoda bağımsızlığın onaylanmasının ardından, Türkiye'ye tanıma çağrısı sıklaşmıştır. Azerbaycan hükümeti, bağımsızlığın tanınması için 30 Ekim'de resmi şekilde Ankara'ya mektup göndermiştir.³⁷

Ekim sonuna doğru Azerbaycan'ı tanımanın ne gibi sonuçlar doğuracağı üzerinde durulmuştur. Türkiye'nin Bakü'deki Başkonsolosu Altan Karamanoğlu ile yapılmış mülakatta,

Karamanoğlu'nun "karışık dönemi kollayan İran'ın Azerbaycan'ı kendi etkisi altına almak istediği, Türkiye'nin bu süreçte çok dikkatli olmasının gerekliliği" yönündeki açıklamasına yer verilmiştir.³⁸ Ayrıca Tecüman gazetesinin köşe yazarı Fahir Armaoğlu'nun 'Yorum' köşesinde kardeş Azerbaycan'ın tanınması gerekliliği üzerine bir yazısında, Azerbaycan'ın ısrarlarına rağmen Türkiye'nin tereddütlerinin yersiz olduğunu belirten Armaoğlu, Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu olarak Haziran'da 2 haftalığına Azerbaycan'da bulunduğunu ve Azerbaycan'luların büyük umutlarla gözlerini Türkiye'ye çevirdiklerini, hiç olmazsa manevi anlamda Türkiye'den çok şey beklediklerini bildirmiştir. Türkiye'nin çekingen ve belirsiz tutumunun Sovyetler Birliği ilgili olduğunu, ancak artık Sovyetler Birliği'nin çöküşünü Türkiye'nin görmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Özal'ın "Azerbaycan Şii'dir. Bizden ayırdır. Onlar İran'a yakındırlar." sözlerinin talihsiz bir açıklama olduğunu, bu

³⁵Hürriyet, 30 Ekim 1991.

³⁶Tercüman, 20 Ekim 1991

³⁷Cumhuriyet, 30 Ekim 1991.

³⁸Cumhuriyet, 3 Kasım 1991.

aşamada Azeri kardeşlerimize kapımızı kaparsak, Türkiye'nin geleceği açısından büyük bir "felaket" olabileceğini vurgulamaktadır. Bundan başka, Türkiye'nin yalnızlaştırıldığı bir zamanda, dost bir ülkeyi tanımının Türkiye'ye büyük yararının dokunacağı kanısında olduğunu bildirmiştir.³⁹

Tanıma ile ilgili ilk sinyali dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz vermiştir. Yılmaz, NATO toplantısı için Roma'ya gitmeden önce gazetecilerin sorularını cevaplandırırken yakında tanınacağı bilgisini paylaşmıştır. Ayrıca bir gazetecinin "tanınmak için Türkiye bir şart ileri sürdümü" sorusuna, Yılmaz, "tanınmak için şart ileri sürülmez, ya tanırırsınız ya da tanımazsınız" diye yanıtlamıştır.⁴⁰

9 Kasım 1991 yılında Başbakan Mesut Yılmaz başkanlığındaki Bakanlar Kurulu'nun tek gündem maddeli toplantısında

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması kararı alınmıştır.⁴¹ Böylece Türkiye, Azerbaycan'ı ilk tanıyan devlet ünvanını da elde etmiştir.

10 Kasım her üç gazete (Cumhuriyet, Hürriyet, Tercüman) haberi ilk sayfadan duyurmuştur. Cumhuriyet ve Tercüman gazeteleri sürmanşetten, Hürriyet ise küçük haber şeklinde ilk sayfadan duyurmuştur. Cumhuriyet ve Tercüman gazeteleri her zaman olduğu gibi bu haberi kapsamlı şekilde okurlarına duyurmuştur.⁴²

Mesut Yılmaz, tanıma ile ilgili olarak, "Türk milletine ve Azeri halkına hayırlı" olmasını dilemiştir. Ayrıca bazı bakanların Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bozulacağı kuşkusunu, Başbakan Mesut Yılmaz ve Dışişleri Bakanı Suat Giray tarafından giderildiği vurgulanmıştır.⁴³

³⁹Tercüman, 6 Kasım 1991.

⁴⁰Cumhuriyet, 8 Kasım 1991.

⁴¹Tercüman, Cumhuriyet, Hürriyet, 10 Kasım 1991.

⁴²Tercüman, Cumhuriyet, Hürriyet, 10 Kasım 1991.

⁴³Tercüman, Cumhuriyet, Hürriyet, 10 Kasım 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Tercüman gazetesi, tanımanın Azerbaycan'da nasıl yankılandığına ilişkin haberinde Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasının Bakü'de büyük sevinçle karşılandığını, 9 Kasım'ın bayram olarak kutlanabileceğini bildirmiştir.⁴⁴

Yılın sonuna doğru Dağlık Karabağ'da yeniden alevlenen çatışmalarla ilgili haberler basında tekrar yerini almıştır. Azerbaycan'ın üst düzey devlet yetkililerini Dağlık Karabağ'a inceleme yapmak için götüren helikopterin Ermeniler tarafından düşürülmesinin ardından başlayan krizin giderek tırmandığı bildirilmiştir.⁴⁵

Türkiye, Kafkasya'da savaş patlak verirse, Azerbaycan'ı korumak için savaşa girmek zorunda kalınabileceği düşüncesiyle Azerbaycan'ı ağır dille ihtar etmiştir.⁴⁶ Başbakan Süleyman Demirel Azerbaycan Başbakan'ı Hasan Hasanov'a Ermeni

tahriklerine gelmemeleri için ağır dille bir uyarı mektubu yolladığı ifade edilmiştir.⁴⁷ Süleyman Demirel'in mektubunun Azerbaycan'da olumlu ve 'nasihat' dolu bir mektup olarak karşılandığı, ancak Sovyet ordusunu arkasına alan Ermenistan'a karşı eli yalın Azerbaycan halkına karşı yürütülen soykırımı durdurmak için Türkiye'nin elini uzatması istenmiştir.⁴⁸ Ayrıca Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın gerginliği önlemek amacıyla Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığına bir mektup göndererek, "Kafkasya'daki istikrarın korunması için her türlü desteğin sağlanacağı" mesajını göndererek endişesini karşı tarafa iletmiştir.⁴⁹

Hürriyet gazetesi, çatışmalarda Azerbaycan'ın bölgedeki gerginliği tırmandırıcı politika izlediğini iddia etmiştir. Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ın Sovyet Dışişleri yetkilileriyle görüşerek "Azerbaycan yönetiminin savaştan

⁴⁴Tercüman, 10 Kasım 1991.

⁴⁵Hürriyet, 27 Kasım 1991.

⁴⁶Tercüman, 28 Kasım 1991.

⁴⁷Tercüman, 28 Kasım 1991.

⁴⁸Hürriyet, 1 Aralık 1991.

⁴⁹Hürriyet, 29 Kasım 1991.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

yana politikasının Türkiye tarafından desteklenmediği ve bundan duydukları endişeyi de Bakü'ye ilettikleri” bildirilmiştir.⁵⁰ Bundan başka Azerbaycan tarafının, Türkiye’den Dağlık Karabağ sorununu dünya gündemine getirmesini istemişse de, bu konu ile ilgili somut bir adım atıldığı görülmemektedir.⁵¹

Aralık sonunda Graham Fuller’in yeni açıklaması her üç gazetede yer almıştır. Fuller, Sovyetler’in sona ermesi ile yaranmış durum, Türkiye’yi Kafkasya’da Sovyetler Birliği’nden daha önemli bir konuma getirdiğini iddia etmiştir. Bu tarihten itibaren artık Türkiye-Kafkasya ilişkilerinin gelişeceği yönünde haberlere sık sık rast gelinmektedir.⁵²

Sonuç

Türkiye, Transkafkasya ülkeleri ile siyasi ilişkilerini geliştirmeye gayret ederken, daha çok Sovyetler

Birliği’ni karşısına almak istemeyen bir politika takip etmiştir. Resmi ağızlardan, Kafkasya’daki bağımsızlık hareketlerine destek verilmemiş ve Türk yetkililer bu sorunları Sovyetler’in iç sorunu olarak görmüştür.⁵³

Bunun nedenlerinden biri, Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerin zarar görmemesidir. Diğer bir nedeni ise, Türkiye, o dönemde Ermeni diasporasının güçlü olduğu ABD ve Avrupa ülkelerini kızdırmak istememesidir.⁵⁴

Azerbaycan’a yardım konusunda hem dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, hem de Başbakan Mesut Yılmaz ve Süleyman Demirel çekingen tutum sergilemişlerdir. Onlar, Ermenistan’a yönelecek bir saldırının Türkiye’yi Rusya ve İran ile bir savaşa sürüklemesinden kaygı duymuşlar ve Azerbaycan’a aktif askeri destek vermekten

⁵⁰Hürriyet, 29 Kasım 1991.

⁵¹Hürriyet, 19 Aralık 1991.

⁵²Hürriyet, 23 Aralık 1991.

⁵³Cumhuriyet, 8 Mart 1991.

⁵⁴Ömer Engin Lütem, Türkiye ve Azerbaycan’ın Ermenistan ile Sorunları, Karabağ Sorunu, İksaren Yay., Ankara 2001. s. 67.

çekinmişlerdir.⁵⁵ Buna karşın Türkiye, Ermenistan'la iyi ilişkiler geliştirmek amacıyla Ermenistan'a çeşitli insani yardımlarda bulunmuştur.

Azerbaycan'da yaşananları geleneksel kayıtsızlığıyla karşılayan Türkiye, özellikle Karabağ'da cereyan eden kanlı olaylara sadece kınama niteliğinde tepki göstermiştir.

Türk Dışişleri Bakanlığı Kafkaslar'daki anlaşmazlığı Sovyetlerin iç problemi olarak değerlendirmiştir. Türkiye bu geleneksel politikasını Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürdürmüştür.⁵⁶ Kısaca Türkiye için Güney Kafkasya'nın tarihten gelen kültürel, etnik ve dini bağları bulunması açısından önemli olsa da, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sürecinde aktif politika izleyememiştir.

Bunun nedenlerinden biri de, Türkiye'nin dış politikasını diğer güçlerin politikaları ile bağlantılı belirlenmesini zorunlu kılmasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde Türkiye önemli dış politika konularında hep savunmada kalan, hesap veren bir görüntü çizmiştir. Baş gösteren fırsatları, elindeki koz ve imkanları gereği gibi değerlendirememiştir. Özellikle kamuoyunun devre dışı tutulduğu görülmektedir.

Kaynaklar

LÜTEM, Ömer Engin, 2001, Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile Sorunları, Karabağ Sorunu, İksaren Yay., Ankara.

TAŞKIRAN, Cemalettin, 1995, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

SALMANLI Zeynep, 2007, 1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Gazi Üniversitesi Sosyal

⁵⁵Sami Kohen, "Özal'ın Gezisi Amacına Ulaştı", Milliyet, 17 Nisan 1993.

⁵⁶Cemalettin Taşkiran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995. s. 178-180.

ISSN:2148-2292

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hasanlı/ atdd/ 0000-0002-2454-303X

Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış
Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

NESİBLİ Nesib, “Azerbaycan’ın
Milli Kimlik Sorunu”, Avrasya
Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar
2001, Cilt:7, Sayı:1.

Gazeteler

Cumhuriyet gazetesi, 10 Ocak 1991
Cumhuriyet gazetesi, 30 Ocak 1991
Cumhuriyet gazetesi, 7 Şubat 1991
Cumhuriyet gazetesi, 8 Mart 1991
Cumhuriyet gazetesi, 9 Mart 1991
Hürriyet gazetesi, 6 Mayıs 1991
Hürriyet gazetesi, 7 Mayıs 1991
Hürriyet gazetesi, 8 Mayıs 1991
Hürriyet gazetesi, 11 Mayıs 1991
Hürriyet gazetesi, 13 Mayıs 1991
Cumhuriyet gazetesi, 14 Haziran
1991
Tercüman gazetesi, 23 Temmuz
1991
Cumhuriyet gazetesi, 31 Ağustos
1991
Tercüman gazetesi, 31 Ağustos
1991
Cumhuriyet gazetesi, 1 Eylül 1991
Tercüman gazetesi, 4 Eylül 1991
Hürriyet gazetesi, 3 Eylül 1991

Hürriyet gazetesi, 66 Eylül 1991
Cumhuriyet gazetesi, 8 Eylül 1991
Hürriyet gazetesi, 7 Eylül 1991
Tercüman gazetesi, 16 Eylül 1991
Cumhuriyet gazetesi, 18 Eylül 1991
Hürriyet gazetesi, 14 Ekim 1991
Tercüman gazetesi, 20 Ekim 1991
Hürriyet gazetesi, 30 Ekim 1991
Cumhuriyet gazetesi, 30 Ekim 1991
Cumhuriyet gazetesi, 3 Kasım 1991
Tercüman gazetesi, 6 Kasım 1991
Cumhuriyet gazetesi, 8 Kasım 1991
Tercüman gazetesi, Cumhuriyet
gazetesi, Hürriyet gazetesi, 10
Kasım 1991
Hürriyet gazetesi, 24 Kasım 1991
Hürriyet gazetesi, 27 Kasım 1991
Tercüman gazetesi, 28 Kasım 1991
Hürriyet gazetesi, 29 Kasım 1991
Hürriyet gazetesi, 1 Aralık 1991
Hürriyet gazetesi, 7 Aralık 1991
Hürriyet gazetesi, 19 Aralık 1991
Hürriyet gazetesi, 23 Aralık 1991
Milliyet, 17 Nisan 1993

**Demokrat Parti
Döneminde Sivil Bir
Muhafif Örgüt Örneği:
İleri Jön Türkler Birliği**

İrşad Sami Yuca

ORCID / 0000-0001-5797-3100

yıllarından günümüze değin süren bir toplumsal olgu olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu çalışmada bu tarihsel sürekliliğe örnek olarak Demokrat Parti döneminde ve başta Paris olmak üzere çeşitli Avrupa kentlerinde sol/komünizme dayanan fikirleri ile muhalefet etmiş olan İleri Jön Türkler Birliği hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İleri Jön Türkler Birliği, Demokrat Parti, Muhalefet, Komünizm, Bildiri

Öz

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir süreklilik arz eden modernleşme hareketleri süreçle beraber ülkede yeni fikir akımlarını doğurmuştur. Toplumunu tedrici veyahut radikal yöntemlerle değiştirmeye yönelik bu fikirlerin takipçileri ile siyasal iktidar erki arasında karşı karşıya gelinme de bir süreklilik arz etmiştir. Bu nedenle ülke sathında muhalefet etmenin getirdiği birtakım siyasal imkânsızlıklardan dolayı ülke dışında düşünsel davalarını sürdürme yoluna gitmişlerdir. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde olduğu gibi yurt dışında muhalefet etme geleneğinin Cumhuriyetin ilk

Yrd. Doç. Dr., Muş Alparşlan
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, s.yuca@alparşlan.edu.tr

An Example of Civilian Opposition Organization During the Democratic Party Era: The Union of Progressive Young Turks

İrşad Sami Yuca

ORCID / 0000-0001-5797-3100

as an example of this historical continuity, information will be given about the Union of Progressive Young Turks opposing with the ideas based on left / communism mainly in Paris and other various European cities during the Democratic Party

Keywords: *The Union of Progressive Young Turks, Democrat Party, Opposition, Communism, Leaflet*

Abstract

Along with the process of the continuing modernization movements from the Ottoman Empire to the Republic gave birth to new ideas in the country. The confrontation also has a continuity between political power and followers of these ideas to change society in a frivolous or radical way. Therefore, due to some political impossibilities caused by opposition in the country, they went on to pursue intellectual cases outside the country. It is an undeniable fact that as in the I. and II. Constitutional period, the tradition of opposing abroad is a social phenomenon that has been going on day by day from the first years of the Republic. In this study,

PhD., s.yuca@alparslan.edu.tr

Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan liberal/kapitalist ve sosyalist/komünist bloklaşmasının çizdiği reel politik eksen bağlamında, küresel siyasetin yeniden şekillendiği bir dönem olacaktır. Tarih bu aşamada toplumların iç ve dış politik konularda yeni gelişmeleri tedrici olarak kabullendiğini kaydettiği gibi keskin dönüşümlere de kalkıştığını yazacaktır. Bu yeniden tercih etme bir anlamda kendi içerisinde bazı zorunlulukları da barındırmaktaydı. Özellikle 19. yüzyıldan beri akıp gelen milliyetçiliğin sahip olduğu üstünlük kurmak ve ötekileştirmek tarzındaki sert sayılabilecek psikolojik etkileri yüksek fikirlerin eylemsel olarak da siyasi ve kültürel alanlara yansınmasıyla beraber kimlik krizindeki toplumlar arasında yakın ve uzak türden pürüzler yaratmıştır. Bu pürüzlerin toplumların zihninde ve ruhsal iklimlerinde yarattığı haller ne ilkinde ne de ikincisi olan beynelmilel savaşlarında tam manasıyla bir çözüme kavuşturulmadığı gibi dünyayı ideolojik olarak iki kutuplu bir sürece sürüklemekteydi.

Bu siyasal ve kültürel sürtüşmenin uzunca ve yorucu bir şekilde yaşanacağı 1945 sonrası soğuk savaş adıyla anılacaktır. Bu zaman zarfında girift bir tarihi sürecin

başladığı da bir gerçektir. Bu zaman zarfında Türkiye'nin jeo-stratejik konumunun yüksek değeri, tarihi ve kültürel arka planının zengin olması, yer altı kaynak rezervleri yüksek bölgelere yakınlığının yanı sıra ekonomik potansiyelinin gelecek vaat etmesi belirleyici bazı faktörlerdir. Ayrıca bu dönemde iç ve dış tehditlerin yaratacağı durumlarda siyasi arenada tek başına kalmak korkusu yanı sıra Cumhuriyet'in ilanından beri yürütülen batılılaşma hareketlerinin düşünsel etkileri gibi nedenler bir tercih yapmasını gerektirmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün bu olayların ve daha fazlasının etkisiyle Milli Şef İsmet İnönü liderliğindeki Türkiye 1945 yılından itibaren çok partili hayata geçişi kabullenmeye çalışacaktır. Bu yılların siyasal zorlukları aslında Türkiye için sancılı ve uzun bir politik sürecin de ifadesi olacaktır. Ayrıca Türkiye'de uzun yıllar tek adam ve tek parti kültürüyle ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) karşılaşıacağı bazı siyasi ve bürokratik zorluklar da kendini belli etmekteydi. Ancak 19. yüzyıldan beri uygulanan batılılaşma hedeflerinin getirdiği zihinsel kodlar bu sürecin itici gücü konumunda olup çağdaş Batıyı yakalamak ülküsü ayrıca Ebedi Şef Atatürk'ün de hayalleri arasında idi. Bu nedenlerle çok partili hayat başlangıcından günümüze değin

bürokratik ve askeri kadroların da içselleştirmesi gereken bir değişimdi. Belki de bu tarihi sürecin en ilginç gelişmesi 1946 yılında toprak kanununa muhalif olan CHP'li birkaç milletvekilinin toplumun bazı kesimlerinin desteğini de sağlamasıyla beraber Demokrat Parti (DP) adıyla yeni bir parti kurmaları olmuştur. Partinin karizmatik iki liderleri Celal Bayar ve Adnan Menderes toplumun belirli kesimleri tarafından hemen benimsenmeleri CHP'ye alternatif olabileceklerini göstermekteydi.¹ Neticede DP kısa vadede CHP'nin iç politikada sahip olduğu güçlü bürokratik kuvvetine ve bazı siyasi kurnazlıklarına rağmen Türk halkından büyük bir sempati görecektir. 1950 genel seçimlerinde de bu sempatiyi güçlü bir temsiliyetle meclise taşıyacaktır.

Ancak hangi gerekçeyle olursa olsun, halkın gündelik hayatında yeni değişim ve dönüşümlere dair söylemleri ile batı tarzı demokratik bir siyasi kültürü ülkede inşa edeceklerine dönük vaatlerde bulunmuşlarsa da, yeni oluşumdaki öncü isimlerin CHP'den aldıkları siyasi mirastan ve edindikleri

deneyimlerden faydalanmayı da sürdürdükleri görülmektedir. Bilhassa tek partili yıllarda olduğu gibi öteki olana ve muhalif unsurlara karşı 1960 İhtilaline değin sert bir iktidar ve politik uygulamalar ortaya koyacaklardır.² Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde 1950'lerin hemen başlarında, özellikle de yurt dışında DP'ye karşı muhalif bir grup olan İleri Jön Türkler Birliği (İJTb) isimli oluşumun ortaya çıkışı ve faaliyetleri irdelenecek, bunun iç politik tesirleri üzerinde de durulacaktır.

I. İleri Jön Türk Birliği'nin Ortaya Çıkışı

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e doğru bitmeyen bir düşünce biçimi olan Batılılaşma 18. yüzyılda en aşikâr bir şekilde asker, sivil bürokratik unsurlar ve aydınlar tarafından hissi ve akli yollarla kabulü ve paralelinde yapılanlar bu topraklarda en umulmadık toplumsal vakaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Belki de Türk modernleşmesinin en sathi cephelerinden birisi II. Mahmut döneminden itibaren yurt dışına gönderilen vatan evlatlarının ecnebi ülkelerde edindikleri eğitim ve de

¹ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 43.; Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 2060-2075.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş yayınları, İstanbul, 2009, s. 115.

hayat referanslarından dolayı kendi toplumuna ve onun yönetilme anlayışına karşı kaldıkları ikircikli dünya halidir. Bu ahval öylesine karmaşık düşünsel ve eylemsel boyutları da barındırmaktadır ki ilgili bu sürecin izleri Türk sosyal bilimciler arasında halen layıkıyla anlaşılmadığı da bir gerçektir.

Yurt dışına eğitim amacıyla gönderilen vatan evlatlarının yurda dönüşlerinde olsun veyahut buldukları dış ülkede olsun ekseri çoğunluğunun Tanzimat'tan-Cumhuriyete ve günümüze uzanan zamansal aşamalarıyla siyasal iktidarlar ile hep bir düşünsel ve politik problemleri olduğu gözden kaçmamaktadır. Özellikle Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit dönemlerinde toplum bünyesinde yapılmak istenilen reformların ulusal meclis gibi bir kurumun eliyle yapmak için girişilen eylemler karşılıklı bir politik mücadeleyi de gün yüzüne çıkarmaktaydı. Başta basın alanında olmak üzere yaygın hayatının diğer türlerinde, edebiyat elitleri arasında ve hatta dini çevrelerde de çeşitli platformlarda mücadele kendisini geliştirmekte ve çeşitlendirmekteydi. Bu zaman zarfında kendini Batılılaşma mücadelesi içerisinde bulan Osmanlı aydın ve yükseköğrenim talebelerinin ikinci bir adresi de Paris, Viyana, Cenevre, Londra gibi Avrupa'nın çeşitli merkezleri

olmuştur. Böylesi bir ortamda sürgünde olmak ve muhalefet etmek Batı'nın engin demokratik anlayışından ziyade uluslararası çıkar ve dengelerden kaynaklanan durumların Osmanlı/Türkiye aleyhine kullanılmak arzusunun kaynaklandığı bir gerçektir. Ayrıca yakın dönemin sürgünde siyaset yapmak realitesi, kendini I. ve II. Meşrutiyet süreçleriyle en bariz şekilde ortaya çıkaracaktır. Zamanla oluşan bu siyasal, kültürel ve ideolojik kurumlar ile eylemsel pratikler, yurt dışında örgütlenerek muhalefet edebilmeyi yakın dönem Türkiye'si için bir ekol haline getirmiştir.³

Cumhuriyet rejiminin ilanından itibaren aşamalı olarak resmi veya gayri resmi yollarla ülke dışına çekilmek zorunda kalan muhalif unsurların Yeni Osmanlılar hareketinden beri devam eden karşı durma ve seslerini duyurabilme imkânını bir kez daha yurt dışında bulmuş olmaları bu sürekliliğin ilerisi için de haber vermekteydi. Katı Tek Parti devresinde siyaset yapmanın imkânsız olması toplumu içten içe yeni siyasi bir soluğun varlığına dair arzuyu büyütmelerine sevk etmekteydi. Tek Partili yılların ikinci devresinde II. Dünya

³ Det. Bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2014.

Savaşı'ndan sonra oluşan uluslararası ortamda çok renkli siyasi tabloya dair ihtiyacın iyice belgin hale geldiğini, dönemin yönetici kadrosu da görmekteydi. Muhalif CHP'liler tarafından kurulan DP yeni bir umut olarak görülürken Komünist fikirleri benimseyen grupların da yavaşça Türkiye'de varlıklarının var olduğuna dair emarelerini vermekteydiler. Ancak gerek CHP olsun ve gerekse onun içinden çıkan DP olsun Sovyet Komünizmi'nin çeşitli stratejik tehditlerinden kaynaklı olarak Türk yönetici elitinin yurt içinde komünist düşünceye karşı müsamahakâr olması beklenemezdi. Bunu yüzlerini döndükleri Batılı partnerlerinin siyasi, askeri ve ekonomik desteklerinin berhava olmaması için de olsa yapmaları gerekmekteydi. DP'nin Türkiye'de komünist düşünceyi benimseyen oluşumlara karşı mesafeli duruşunu belirleyen en önemli gelişme 4 Aralık 1945 tarihinde CHP'nin gayri resmi bir tertibatı ile İstanbul'da gerçekleşen Tan Gazetesi Olayı'nın gerçekleşmesidir.⁴

⁴ Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş*, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, Ankara, 1988. s. 53-54.; Ali Ulvi Özdemir, "Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türk Solunun DP Ve Hükümet İle İlişkileri 1945-1946", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 55, Güz 2014,

Türkiye'nin iç politikasında aslında komünizme karşı daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri var olan millici refleksin 1950'lere doğru gösterdiği reaksiyon bir kez daha yurt dışında belirli bir düşünceyi benimseyen aydın ve talebelerin örgütlenmesine neden olmaktadır.⁵ Netice olarak bu durum, Osmanlı'dan-Cumhuriyet'e muhalif olmanın Anadolu'da siyaset yapabilmeye karşılaştıkları zorluklarının hikâyesi gibiydi. Ancak ön yargısız ve düşünsel arka planına bakılmadan Türkiyeli olanların kendi ülkelerinde siyaset yapma imkânlarından uzak bırakıldıkları her dönemde bir süreklilik arz ettiği ifade edilebilir.

Bu çerçeve doğrultusunda 1950'lere doğru yurt dışına devlet bursuyla veya kendi imkânları doğrultusunda eğitim amacıyla giden öğrencilerden bir grup Tek Partili yılların son döneminde sol/komünizme dayanan muhalif siyasi düşüncelerini Avrupa'da çeşitli platformlarda beyan etmeye başlarlar. 9 Mart 1949 tarihinde Paris'te Saint-jaques Galimerd kahvehanesinde toplanan bir grup öğrenci, aydın ve işçi uzun tartışmalardan sonra İleri Jön Türkler Birliği ismi altında

ss. 177-242.

⁵ Detaylı bilgi için bakınız. Naciye Babalık, *Türkiye Komünist Partisi'nin Sönümlemesi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

birleşerek resmi bir örgütlenme yoluna gitmişlerdir.⁶ Bu oluşum şekilsel olarak Osmanlı'nın meşrutiyet dönemlerinde yurt dışında bulunan aydınların ve öğrencilerin durumunu andırmaktaydı. Ayrıca Jön Türk ifadesi ile bu birliğin üyelerinin çoğunda romantik açıdan Osmanlı dönemindeki Jön Türklere karşı devrimci bir öykünmenin de ruhlarında var olduğunu göstermekteydi.

Avrupa'da ve bilhassa Sovyetlerin desteği ile harekete eden İJTБ'nin üyeleri yalnızca yurt dışında bulunan talebelere oluşmamaktaydı. İJTБ'nin ortaya çıkışını etkileyen önemli siyasi gelişmelerden birisi ise 1949 yılında NATO'nun kurulması ve Türkiye'nin bu siyasi ve askeri birliğe girmek istemesinin Sovyetlerin hoşuna gitmemesinden dolayı Türkiye'nin iç politikasını müdahil olmak amacıyla bu tarz örgütlenmelere arka çıkmaktaydı.

⁶ Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler, Doğu Kütüphanesi*, İstanbul, 2009, s. 242-245.; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı: 1871-1965*, Mars Matbaası, Ankara, 1968, s. 318.; Emin Özdemir, A Fatih Şendil, "Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti'nin Sol Hareketlere Yaklaşımı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Bahar 2016, ss. 326-355.; *İçimizdeki Düşman: Türkiye'de Komünizm Tehlikesi Vardır*, İstanbul, 1970, s. 48.

Bu birliğin içerisinde dönemin tanınan sanatçı ve yazarları da bulunmaktaydı. Birliğin üyeleri arasında Arslan Humbaracı, Zekeriya Sertel, Yıldız Sertel, Atilla İlhan, Sabiha Sertel, Abidin Dino, Doğan Aksoy, Kemal Baştuji, Muzaffer Özkolçak, Tacettin Karan, Fahri Petek, Barkev Şemikyan, Haşmet Akal, Ruhi Su, Süheyl Terek, Kemal Bekir Özmanav, Sevim Tarı, Mustafa Kemal, Ulvi ve Selçuk Uraz'lar ile Mihri Belli gibi isimler yer almaktaydı. Birliğin Almanya'nın Leipzig bürosunu ise Vartan İhmalyan ile Necil ve Gün Togay gibi isimler temsil etmekteydi. İJTБ yurt dışında Fransız Komünist Partisi ile de sıkı ilişkiler içinde olup bu süreçte adeta bir Türkiye Komünist Partisi'nin dış bürosu misyonunu da ifa etmekteydi.⁷ İJTБ'nin belirli bir yönetim kadrosu olmayıp İstanbul'dan Paris'e geçen Doğan Aksoy, Kemal Baştuji, Fahrettin Petek, Sevim Tarı, Arslan Humbaracı, Gün ve Necil Togay ile Yıldız Sertel gibi isimler bu yıllarda birliğin başını çeken isimlerdi. İJTБ

⁷ M. Şehmus Diken, *Fahri Petek: Bir Hayat Üç Fidan*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 208.; Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 36.; Aclan Sayılğan, *İnkâr Fırtınası*, Ülke Yayınları, İstanbul, 1962, s. 89-90.; *İçimizdeki Düşman: Türkiye'de Komünizm Tehlikesi Vardır*, İstanbul, 1970, s. 47.; Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü*, Cem Yayınları, İstanbul, 1989, s. 113.

kuruluşundan dağılacağı 1953/1954 yılına değin tam bir parti veya sivil toplum kuruluşu disiplini oluşturmakta başarı sağlayamama sıkıntısını yaşamıştır. Çünkü Türkiye’de geniş kitlelere ulaşmakta zorlandığı gibi daha çok Fransa’da bulunan yüksek tahsil gençleri ve bazı Türkiyeli işçilere dayanmak onların kitle oluşturmada yaşadıkları bazı durumlardı.⁸

İJTБ kuruluşundan itibaren Sovyet Komünist Partisi ve Fransız Komünist partisi ile sıkı ilişkiler geliştirerek hem siyasi hem de ekonomik destek görmekteydi. Ayrıca Avrupa’nın diğer sol/komünist teşkilatları ile de ideolojik bağlar tesis etmekten geri kalmamaktaydılar. Örneğin 1950 yılında Budapeşte’de düzenlenen gençlik festivali ile 19 Ağustos 1951 tarihinde Berlin’de tertip edilen “3. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali” gibi etkinliklere katıldılar. Bu yıllarda Sovyet ve Fransız yazarların desteği ile Nazım Hikmet’in affi veyahut kurtarılması kampanyalarında faal görevler üstlendiler.⁹ Özellikle 13 Ocak

1950 tarihinde Fransa’nın başkenti Paris’te bulunan Türk Büyükelçiliği önünde Nazım Hikmet için bir protesto gösterisini tertip etmişlerdir.¹⁰

Liberal ve kapitalist bir düzen sahibi olan Batı’nın II. Dünya Savaşı’ndan sonra çıkarlarını ve güvenliklerini yeniden tesis edebilme yollarına yönelmesi küresel siyaseti yeniden şekillendirmekteydi. Bu süreçte en ciddi adımları Sovyet Rusya’ya karşı geliştirdikleri stratejik hamleler oluşturacaktır. Türkiye de bu zaman zarfında gerek dış ve gerekse iç politika düzlemlerinde Batı’nın bu politikalarından en fazla etkilenen ülkelerden birisi olmuştur.¹¹ Batı’nın siyasi ve ekonomik desteği ile Türkiye’nin iç politikasında cilalanmaya çalışılan DP’nin izlediği siyasi yöntemler zamanla İJTБ’yi DP’ye karşı muhalif bir unsur olarak doğuracaktır. DP iktidarına karşı basın ve yayın türünden yayınladıkları neşriyatların yanı sıra konferanslar ve bildiriler vasıtasıyla da muhalefet etmeye çalışan İJTБ, DP iktidarı tarafından dikkatlice takip edilmiştir. Hatta İJTБ

⁸ *İçimizdeki Düşman: Türkiye’de Komünizm Tehlikesi Vardır*, İstanbul, 1970, s. 47. ; Sevim Belli, *Boşuna Mı Çiğnendik? Anılar*, Cadde Yayınları, İstanbul, 2006, s. 267.; Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü...*, s. 115.

⁹ Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı: 1871-1965...*, s. 319.; *Dünya Gençlik Festivali hareketi Prag 1947-Moskova 1985*, 12 Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali

Hazırlık Komitesi Yayınları, 1985, s. 5.

¹⁰ Emin Özdemir, A Fatih Şendil, “Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında...”, ss. 326-355.

¹¹ H. Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 15-17.

tarafından yayınlanan bildiri ve diğer neşriyatların yurda sokulmaması için bakanlar kurulu yoluyla gerekli kararlar çıkartıldığı gibi üyeler hakkında polisiye tedbirlere de başvurulmuştur.¹² Bu durum İJTБ'nin faal olduğu 1949-1954 yılları arasında süreklilik arz etmiştir. İJTБ üyeleri etkin oldukları 1949-1952 yılları arasında devamlı bir surette Paris'te Fahri Petek'in evinde toplanarak Türkiye ve Dünya'da meydana gelen gelişmeleri değerlendirmekteydiler.

Bu toplantılarda yayınlamak istedikleri bildiri metinleri üzerinde tartışmalar yaparlar ve daha sonra olgunlaşan metni kaleme alıp ertesi gün matbaada çoğaltırlardı. Hazırlanan bildiriler Fransa, İngiltere, Almanya ve ABD'ye gönderildiği gibi Beyrut üzerinden de Türkiye'ye sokulmaktaydı. Bu dönemde maddi olarak Fransız Komünist Partisi, Türkiye Komünist Partisi ve Sovyet Komünist Partisi'nden alınan yardımlarla, Fransa ve Almanya'da bulunan üye işçi ve öğrencilerden alınan aidatlar birliğin maddi kalemlerini teşkil etmekteydi.¹³

¹² Emin Özdemir, A Fatih Şendil, "Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında...", ss. 326-355.

¹³ Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü...*, s. 114.; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı: 1871-1965...*, s. 319-320.; *TBMM Zabıt Cerideleri*, Dönem: 9, Cilt: 10, Birleşim: 6, 19 Kasım 1951, s. 24-25.

DP iktidarı ile sürekli problem yaşayan İJTБ üyeleri bu durumdan pek de rahatsız gözükmemektedirler. Neticede yürüttükleri mücadele Amerikan emperyalizmine karşı ve onun Türkiye'deki işbirlikçilerine karşı idi.¹⁴ Örneğin 1951 tevkifatı yurt içinde sol düşünce yanlısı kişilere ve İJTБ üyelerine yönelik gerçekleşmiştir. Bu yıllarda Arslan Humbaracı parti içi disiplininden ayrı hareket etmesinden dolayı dışlanmış ve daha sonra İJTБ'den ayrılmıştır. 1953 yılında çoğu yurt dışında talebe olarak bulunan İJTБ üyelerinin emniyet kuvvetleri tarafından takibata uğramaları ve içlerinden Hasan Akkuş'un üyeliğinin kesin tespiti ile bir yıl kadar ceza almasıyla birlik zamanla dağılmıştır.¹⁵

II. Demokrat Parti Döneminde Muhalif Olmak: İleri Jön Türkler Birliği'nin Faaliyetleri

Daha önce de belirtildiği gibi DP kadrolarının çoğunluğu ve özellikle de lider kadrosunu oluşturan simalar Tek Parti döneminde CHP'nin siyaset tedrisatından geçmiş kişilerdi. Her ne kadar değişime ve çok katımlı bir siyasal

¹⁴ Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü...*, s. 114.

¹⁵ *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1950.; *Milliyet*, 23 Ocak 1953.

söylemi dillerine dolamışsalar da 14 Mayıs 1950 tarihinde ülke genelinde gerçekleşen seçimlerde DP ezici bir çoğunlukla iktidara gelmekteydi. İktidarın bu şekilde el değiştirmesi yakın dönem Türkiye tarihine “beyaz ihtilal” tarifiyle geçmekteydi.¹⁶ Seçimin DP galibiyetiyle sonuçlanmasıyla beraber Türk siyasal hayatına genç bir lider olarak Adnan Menderes artık isminden söz ettirmeye başlayacaktır. Feroz Ahmad’ın dönemin koşullarına bağlı olarak dile getirdiği gibi Menderes “... ülkeye gelişmiş Batı’yı yakalamak için mutlaka gerekli olan modern ve ilerici bir liderlik yapacak kişilik ve görünüşe sahipti.”¹⁷ Bu süreçte Batı medyasının da Menderes hakkında benzer fikirleri taşıdığı, yapılan yorumlarda ülkesinin ve partisinin genç ve dinamik liderinin geniş bir toplumsal desteğe sahip olduğu üzerine haberler yapılmaktaydı.¹⁸

Ülke yönetimini 1960 yılına kadar elinde bulunduracak olan Menderes ve yakın çalışma arkadaşları bu on yıllık süreçte başta Amerika olmak üzere kapitalist Batı ülkeleri ile güçlü ittifak bağları kurmaya gayret

gösterdi. Ülke ekonomisinin geri kalmışlıktan kurtarmak niyetiyle yapılan popülist propagandalar ve Amerika’dan sağlanan yardımlar ile DP’nin iç politik konumu ve halk desteği daha da güçlenmeye başlamıştır. Tabii bu çıkar ve ödüne dayalı siyaset yapma tekniği sağlanan ekonomik ve siyasi kültürel desteğin bazı bedelleri de peşinden gelecektir. Söz konusu olabilecek siyasi bedellerden birisi sol/komünist fikirleri benimseyen kesimler ile etkin düzeyde siyasi, adli ve polisiye tedbirler ile uğraşmak olacaktır. Bu çalışmanın başlangıcında belirtildiği gibi ülke sathında siyaset yapmak imkânından yoksun bırakılan sol eğilimli aydın ve talebelerin bir kısmı başta Paris olmak üzere çeşitli Avrupa kentlerinde İJTBA adı altında örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Bu yıllarda Türkiye’de demokrasi kavramı olgunlaşmaya başlamasına karşın sol eğilimli grupların Sovyet yanlısı siyasi fikirleri dile getirmeleri sürekli olarak merkezi iktidar tarafından arzu edilmeyen bir gelişme olarak görülmekteydi. Bu nedenle muhalif sol eğilimli kişiler yurt dışında çeşitli yayın ve eylemlerle DP’nin Amerikan vesayeti altında yürüttüğüne inandıkları bazı politik yaklaşım ve uygulamalarına soft/yumuşak bir muhalefet yolunu izleyerek eleştirmişlerdir. Bir kez daha vurgulanması gereken husus ön yargılardan bağımsız bir tarihsel

¹⁶ Cumhuriyet, 16 Mayıs 1950.

¹⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul, 1992, s. 47.

¹⁸ İrşad Sami Yuca, “Adnan Menderes’in Dış Basına Verdiği Mülakatlardan Bazı Notlar (1950-1952)”, *Uluslararası Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 54, Mart 2016, ss. 705-725.

sosyoloji perspektifi ile yakın dönem Türkiye’inde vukua gelen olayların etraflıca ele alınması ve Zürcher’in belirttiği gibi Türkiye’nin en yakın olan tarihini en uzak olmak halinden kurtarmak gerektiğidir.¹⁹

Bu maksatla Türk siyasal hayatının en önemli meselelerinden birisi kuşkusuz iktidar ve muhalefet veya öteki arasında gelişen ilişkileridir. Ülke sorunlarını ideolojik kamplaşmaların dışına çekerek ve güçlü bir uzlaşma kültürü üzerinden toplumsal sorunların hal edilebildiği bir ortamın günümüz Türkiye’inde halen istenilen düzeyde olmadığı bir realite durumundadır. Bu realitenin altında yatan nedenlerin başında tarihsel gerçeklerin iyi düzeyde kavranılmaması yanında ideolojiklik, iktidarı her ne sebeple olsa ele geçirme ve elinde tutma hırslarının yarattığı psikolojik vakalardan arınmış bir perspektifin inşa edilmemesi. Bu çalışmanın bu bölümünde çok partili hayat ikliminin başladığı yıllarda Türkiye’de muhalif olmak veya muhalefet etmek yalnızca sol, sağ ve İslamcı kesimler için değil, yeri geldiğinde ülkenin kurucu partisi niteliğinde olan CHP için de çok zor hale geldiği bir gerçektir. Bu

nedenle çok partili hayat sürecinde ve DP iktidarının hüküm sürdüğü yıllarda Türkiye’de muhalefet kültürüne dair İJTb’nin yürüttüğü muhalifliğin dikkatle anlaşılması gereken bir olaydır.

İJTb’liler farklı etnik ve toplumsal tabakalardan gelmelerine karşın sol ve solun temsil ettiği değerleri ulusal ve uluslararası çaplarda değerlendiren bir anlayışa sahiptiler. Bilhassa onlar için DP iktidarı Amerikan vesayeti altında olduğu için Türkiye’nin emekçi sınıfı ve genç nesillerin geleceği için muhalefet etmeyi kendilerine bir ileri görev olarak addetmişlerdir. İJTb’nin kuruluşunu ilan ettiği 9 Mart 1949 tarihinde ayrıca “*Türk Gençliğine Çağrı*” başlıklı bildiriye de yayınlamaktaydılar. 26 Nisan 1949 yılında “*Bab-ı Ali’nin Amerikancı Basınına Cevap*”, 13 Haziran 1949 tarihinde “*Adalet Bakanına Mektup*”, 14 Ekim 1949 tarihinde “*Türkiye Gençliğine İkinci Çağrı*” bildirilerini de yayımlayan İJTb genel olarak Moskova’nın Türkiye aleyhine yürüttüğü politikayı destekler bir dil kullanmıştır. Bunun yanı sıra Türk gençlerine hükümete karşı tek cephe almaya davet etmeleri ve Nazım Hikmet’in özgürlüğü için siyasi durumunu da dile getirmiş olmaları dikkat çekici olmuştur.²⁰

¹⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul, 2009.

²⁰ Cumhuriyet, 17 Ekim 1949.; *İçimizdeki Düşman: Türkiye’de Komünizm...*, s. 48-49

29 Ekim 1949 tarihinde “Türkiye Gençliğine Üçüncü Çağrı”, 21 Şubat 1950 tarihli “Sömürge Aleyhtarlığı Münasebetiyle Türk Gençliğine Çağrı”, 24 Şubat 1950 tarihli “İleri Jön Türkler Birliği’nden Türk Emekçilerine Açık Mektup”, 7 Temmuz 1950 tarihli “Türkiye Gençliğine Dördüncü Çağrı” başlıklı bildirimlerini de yayınlamışlardır.²¹ Bu bildirimlerin içeriği genel itibarıyla benzer olup 25 Haziran 1950 tarihinde patlak veren Kore Savaşı hakkında Türk gençliğini bilgilendirmek amacını taşımaya yöneliktir. 7 Temmuz 1950 tarihli bildiride geçen şu ifadeler önemlidir; “Biz, bugün Kore halkına karşı uçan kaleleri, harp gemileri ile ölüm taşıyan aynı emperyalist mütecavizlere karşı 1919-23 Milli Kurtuluş harbinde kan dökmüş bir halkın evlatları olarak, emperyalist müdahalecilerin safında kardeş Kore halkına karşı savaşa gitmeye hazırlanan 1950 model Anzavur bozuntularına karşı burada nefretimizi belirtirken, Kore

hadiseleri üzerinde Türk gençliğini aydınlatmayı bir vazife sayıyoruz.”²² Bu cümleden anlaşılacağı üzere bildiri Türk gençliğini aydınlatmaya yönelik olup, Kore’de başlayan savaş ile Türk Kurtuluş Savaşı arasında tarihsel bir bağ kurulmak istenilmesi, tarihsel hislere yönelik bir yaklaşım olmuştur. DP hükümetini açık ifadelerle Kore Savaşı ile ilgili emperyalizm yanlısı safta yürüttüğü diplomasiden dolayı Milli Mücadele yıllarındaki Anzavur İsyanı ile kıyaslanması önemli bir diğer tarihi husus olmuştur. Ancak İJTБ’nin DP’ye getirdiği bu ağır eleştiriyi Kore savaşının ortaya çıkmasında ideolojik ve askeri rolleri olan Sovyetler Birliği’ne ve Çin’e getirmede de gözden kaçmamaktadır. Bu durum İJTБ’nin diğer bildirimlerinde de yer alan tek taraflı ideolojik tutumlarının bir göstergesi hükmündedir.

Adı geçen bildirinin son bölümünde DP hükümetine karşı dile getirilen şu muhalif beyanatlar İJTБ’nin kullandığı muhalefet dozajının anlaşılması açısından önemlidir; “Türk hükümetinin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri’ne cenubi Kore kuvvetlerini desteklemeye hazır olduğu yolunda çektiği telgraf yalnız Birleşmiş Milletler

²¹ İJTБ üyeleri Türkiye’de TKP ile sürekli koordine halinde olmalarından dolayı Tek Cephe ve Barış Yolu dergisini takip etmekteydiler. *İçimizdeki Düşman: Türkiye’de Komünizm...*, s. 48-49.; Askeri Yargıç Şevki Mutlugil’in 19 Kasım 1951 tarihli TBMM’deki gizli oturumda milletvekillerine Türkiye’de Komünist faaliyetler hakkında beyan ettiği rapor. *TBMM Zabıt Cerideleri*, Dönem: 9, Cilt: 10, Birleşim: 6, 19 Kasım 1951, s. 24-25.

²² BCA., 030.01.41.242.10.8.

anayasasını ihlal ederek alınmış bir Amerikan diktasına boyun eğmek değil aynı zamanda Milli Kurtuluş harbimizde emperyalist sürülere karşı savaşta can vermiş kahramanlarımızın hatırasına ve inkılap prensiplerimize bir hakarettir. D.P. hükümeti bu kararı ile sadece diğer milletlerin iç işlerine müdahale ederek Atatürkçü prensiplere ihanet etmekle kalmıyor, fakat Türk halkının kanını Amerikan emperyalistlerinin macera harbi hizmetine koyuyor. Milli kurtuluş neslinin Kore milli kurutuluş hareketini boğmak için dökecek kanı yoktur. Türk gençliği kendini bu kararla bağlı addetmiyor ve asla edemez. (...) D.P. hükümeti bu kararı ile emperyalist harp tehlikesi kapımızı çalıyor. Yurdumuzu, hayallerimiz, tehlikeye atıyor.”²³ İJTБ'nin bildiride kullandığı bu ifadeler bir kez daha Kore Savaşı'nı Milli Mücadele ve Atatürkçü ilkelerle kıyaslamaları Türk gençliğinin zihninde millici/toplumcu bir perspektif çizmek kaydıyla DP hükümetine karşı muhalif bir tavrın geliştirilmesini istedikleri söylenebilir. Ayrıca DP hükümetini ülkenin geleceğini ve hayallerini emperyalistlerin çıkarları uğruna tehlikeye soktuğunu da Türk gençliğine yoğun hislerle bildirmek istemişlerdir.

İJTБ'nin bildirimler yoluyla DP hükümetine yönelik yürüttüğü faaliyetler bu zaman zarfında hükümetin emriyle emniyet ve istihbarat servisleri nezdinde dikkatlice takip edilmekteydi.²⁴ Bildirilerin yurda sokulmaması için ilgili kurumlara gerekli tebligatlar yapılmış ve ayrıca bildirimlerin birer raporla Başbakanlık ile Cumhurbaşkanlığı makamlarına da sunulduğu görülmektedir.²⁵ Bu zaman zarfında İJTБ tarafından yayınlanan bir diğer bildiri metni ise Haziran 1950 tarihli olup “Stockholm Çağrısını İmzalayınız ve İmzalatınız” başlığını taşımaktaydı.

“Stockholm Çağrısını İmzalayınız ve İmzalatınız” başlıklı bildiri 19 Mart 1950 tarihinde İsveç'in başkenti Stockholm'da Dünya Barış Taraftarları Komitesi tarafından tertip edilen barış çağrısı konferansında ve konferansın sonuç metnine destek amacıyla yayınlanmıştır. Stockholm barış çağrısı konferansında atom silahlarının kullanılmasına engel olunması ve kontrol mekanizmalarının geliştirilmesi gibi talepler dile getirilmiştir. İJTБ'de bu çağrı metninin çerçevesine bağlı olarak yayınladığı bildiride Türk halkının her bir ferdinin ve DP hükümetinin bu barış çağrısına

²⁴ BCA., 030.01.41.242.10.1.

²⁵ BCA., 030.01.41.242.10.2.; BCA., 030.18.01.02.122.44.2.

²³ BCA., 030.01.41.242.10.9.

sahip çıkmasını istemiştir. Zaten Türk halkının en belirgin karakteri barışsever oluşu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bildiri de şu çarpıcı sözlere yer verilmiştir. “Barışsever Türk halkı atom bombasına karşı Stockholm çağrısını imzalatmak için diğer milletlerden geride kalmamalıdır ve kalamaz. Her türlü kanattan ve meslekten barışsever Türk vatandaşlarının Stockholm çağrısına en geniş bir şekilde imzalatılarak aktif bir şekilde barışı savunması zamanı gelmiştir. Stockholm çağrısını imzalamak ve imzalatmak, dolayısıyla barışı savunmak yalnız aydınların ve tek tek fertlerin vazifesi değil bütün parti ve sosyal teşkilatların yani bütün bir halkın vazifesi olmalıdır.”²⁶

İJTB tarafından bu zaman zarfında yayınlanan bir diğer bildiri 4 Temmuz 1950 tarihli olup “Demokrat Parti Hükümetine Açık Mektup” başlığını taşımaktaydı. Bu bildirin içeriğinde ise; “14 Mayıs seçimlerinde CHP iktidarını tepeleyen Türk halkı gerçekte CHP simasında halk düşmanı, antidemokratik iç siyaseti ile Amerikan kölesi harpçi dış siyaseti mahkûm etmişti. Demokrat Parti hükümeti programı iki aylık faaliyeti ve son af kanunu tasarısı ile iç siyasette müfrit solcu hareketi

temizlemek maskesi altında Türk işçi ve köylüsünün demokratik haklarını yok etmekte. Dış siyasette Amerikan emperyalistlerinin dünya hâkimiyetleri için Türk halkını kan dökmeye hazırlamada CHP’nin meşum siyasetinden asla ayrılmayacağını göstermektedir.”²⁷ Bildirinin bu cümlelerinde sert ifadelerle hükümetin devreye soktuğu bazı politikaları eleştirmektedirler. Kore Savaşı’na Türkiye’nin dâhil edilmek istenilmesi ve çıkarılacak Af Kanunu’ndan sol düşünceden yargılanıp hüküm giymiş kişilerin faydalanmayacağı gibi o günün reel politik sorunları da bu bildiri metninin muhtevasını oluşturmuştur. DP’nin iktidardaki ilk birkaç ayında izlediği iç ve dış siyasetten dolayı CHP’nin meşum siyasetinin bir devamcısı ve Amerikan siyasetinin kölesi olmakla itham etmeleri dönemin siyaset dilinin ne düzeyde bir karaktere sahip olduğu hakkında bilgi vermektedir.

Bildirinin son satırları, DP hükümetine yönelik acil yapılması istenilenler hakkında şu çağrı mahiyetindeki maddeler ile bitirilmiştir.

1. Amerikan emperyalistleri ile akdedilmiş bizi harbe sürecektir ekonomik bağımsızlığımızı yok eden

²⁶ BCA., 030.01.41.242.10.4.

²⁷ BCA., 030.01.41.242.10.5.

gizli açık bütün anlaşmaların feshi, ordu ve devlet müesseselerinden bütün yabancıların temizlenmesi.

2. Atom bombasının menini isteyen Stockholm çağrısına hükümetçe katılmak.

3. Sovyetler Birliği ve halk demokrasili ülkelerle dostluk, ticaret ve kültürel münasebetler kuracak anlaşmalar için teşebbüse geçmek.

4. En kısa bir zamanda gerçekleştirilecek siyasi bir af, CHP'nin halk düşmanı, hırsız kliğinin derhal mahkemelere sevki.

5. Başta ceza kanunu olmak üzere bütün anti demokratik kanunların lağvı.

6. Türk işçi ve köylü sınıflarına serbestçe teşkilatlanma ve sair demokratik halklarının tanınması.

7. Yurt içindeki yabancı sermayenin tasfiyesi.

8. Derebeyliğin köklerini kazıyacak demokratik bir toprak kanunu.²⁸

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir siyasi miras olarak devam eden basın ve yayın hayatı üzerinde

iktidarın sağladığı baskı, sansür ve yasaklamalar DP döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. Türk siyasi hayatında kendine güçlü bir şekilde yer sağlamış olan bu politik düşünce ve eylem biçimi iç politikada siyaset yapmayı devamlı bir şekilde kısır hale getirmiştir. Hatta öteki olana bakış genellikle iktidar erkinin sağladığı araçlarla sert bir biçimde siyasi, adli ve polisiye araçlarla terbiye etmeye yönelik bir seyir izlemiştir. Bu sebeplerden ötürü İJTБ'nin faaliyetleri bu tür dayatma ve takibatlar uğraması Türk muhalefet kültürünün gelişimi açısından bir kez daha olumsuz etkiler bırakmıştır. İktidarın politikalarına yönelik muhalefetleri nedeniyle yasaklanan bir diğer yayını ise 16 Aralık 1950'de İJTБ'nin Avrupa Komitesi tarafından hazırlanan ve Paris'te dağıtılan broşürün yasaklanmasıdır. Temelde savaş karşıtı olarak tanınan cemiyetin broşürü, "DP hükümetini ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı Bulgaristan Türklerinin anavatana göç etmelerini önledikleri için protesto ettiklerinden ve azınlıkları kışkırttıkları gerekçesiyle" yasaklanmıştır.²⁹

Bir başka bildirimleri olan "Kahrolsun Faşist Terör Kanunu-

²⁸ BCA., 030.01.41.242.10.6.

²⁹ Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu İle Yasaklanan Yayınlar", *Kebikeç*, Sayı: 22, 2006, ss. 151-204.

Mevkuf Vatanseverlere Hürriyet” başlıklı metin İJTБ komitesi tarafından 16 Aralık 1951 tarihinde basın yoluyla ilan edilir. Bildirinin yayınlanma sebebi bir kez daha Kore’de devam eden savaş ve bu savaşa karşı DP hükümetinin gösterdiği Amerikan yanlısı siyaset, NATO’ya üye olmak için yürütülen kulisler ile 1951 Genel Af Kanunu ve sol düşünceli mahkûmların bu kanunun dışında tutulması gibi iç ve dış gelişmeler neden olmuştur. Bildiri 6 sayfalık olup genel manada DP hükümetine karşı çarpıcı bir siyasal üslupla kaleme alınan bir metin özelliğine sahiptir. Metin içeriğindeki usule dair sertlik daha bildirinin ilk paragrafında kendini şu şekilde ortaya koymaktadır. Şöyle ki; “Kendilerine milletvekili diyen bir avuç sefil guruh, Türk halkı adına, Türk halkına karşı eşi görülmemiş, faşist terör ve ölüm kanununu 28 Kasım’da, alkışlar arasında kabul etti. Faşist terör ve ölüm kanunu her şeyden evvel, Türk halkının yeni bir tecavüz harbi hazırlığına ve yurdumuzun Amerikan müstemlekesi haline sokuluşuna karşı artan mukavemetin, Amerikan müstemlekesi haline sokuluşuna karşı artan mukavemetin, Amerikan uşağı hükümet ve muhalefette yarattığı korkunun eseridir.”³⁰ Görüleceği üzere İJTБ, DP hükümetini ağır siyasi bir söylemle

eleştirmektedir. İlerleyen sayfalarda benzer sertlikte ifadelerle hükümeti eleştirmişlerdir.

DP döneminde sol/komünizm yanlısı bir sivil bir muhalefet örneğini gösteren İJTБ’nin 1951 yılında “*Katalonya’da Yıldırım Gibi Patlayan Umumi Grev*” başlıklı bildiri ile “*İrticaa Karşı Atatürkçü Milli Kurtuluş İnkılabı Prensiplerini Koruma Savaşında Türk Gençlerine ve Öğrencilere Düşen Ödevler*” başlığını taşıyan ikinci bildirileri bir kez daha DP hükümeti tarafından yurda sokulması sakıncalı yayınlar olarak gösterilip, yurda sokulmaları yasaklanmıştır.³¹ İJTБ’nin ilk bildirisinde “*Franko rejimine karşı İspanyol emekçilerinin ayaklandığı ve bu kuvvetli rejim altında faşizme karşı mücadele edilebildiğine göre Türkiye’de de gençlerin ve emekçi sınıfların rejime karşı harekete geçebilecekleri*” ifade edilmekteydi. Yayınlanan ikinci bildiri de ise; “*Türkiye’de iktidarı elinde tutanların Türkiyeli Barışseverlere karşı vahşi bir terör uyguladıkları, Atatürk’ün prensiplerine aykırı olarak Türk-Sovyet dostluğunun önemi göz ardı edilerek irticaa sapıldığı ve devlet büyüklerine hakaretle Türk yurdunun ve halkının kanının emperyalistlere teslim edildiği*” ifadeleriyle DP hükümetini Atatürk’ün mirasına

³⁰ BCA., 030.001.123.783.4.

³¹ BCA., 030.18.01.02.126.70.19.

ters düşmekle, Sovyet Rusya'sı ile işbirliği yapmamakla suçlanmışlardır. Ayrıca bildiride yer alan DP'nin irticai faaliyetler yaptığı suçlaması Türk siyasal hayatının en çarpıcı sorunlarından birisi olan irtica kavramının bildiri metnine yansımış olması dikkat çekici mahiyettedir.³² Ayrıca İJTb'nin 1925 yılından beri devam eden Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı 1945 yılında Sovyetler tarafından tek taraflı olarak iptal etmesini ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'dan bazı toprak taleplerine bulunmasını hep göz ardı ettiği görülmektedir. Türkiye bu süreçte güvenliğini tesis etmek amacıyla NATO ve ABD'ye yönelmiştir.³³

BM Genel Sekreterliği'ne İJTb tarafından 1951 yılında kaleme alınan bir bildirin yine DP hükümeti tarafında zararlı yayınlar arasında görülerek yurda girişi ve dağıtımı yasaklanmıştır. Bildiri metninin muhtevası genel olarak iktidardaki DP hükümetinin Kore'de devam eden savaşa asker göndermek istemesinin kanunsuz bir durum olduğunu, çünkü Türk

halkının böylesi bir talebi ve niyetinin olmadığı belirtilmiştir. Bu zaman zarfında 25 Temmuz 1950 tarihinde DP lideri Menderes TBMM'den yurt dışına asker göndermek amacıyla gerekli siyasi desteği ve onayı almadan 4.500 kadar Türk askerini komünizmle savaş adı altında Kore'ye göndermek kararını vermiştir. Bu karara karşı muhalefet eden Türk Barış Severler Cemiyeti'nden Behice Boran ve Adnan Cemgil gibi bazı önde gelen üyelerin polis ve adli takibata uğramasını da hukuksuz ve siyasi bir tutum olarak gördüklerini beyan etmişlerdir. BM sekreterinin Türkiye'deki malum iktidarın bu siyasi ve keyfi uygulamaları nedeniyle iç politikada düşüncüyü beyan etmekten doğan evrensel hak ve hürriyetleri korumaya ve meclise danışmadan hareket eden DP'in aldığı kararların resmi ve bağlayıcılığının olmadığı dile getirilmek istenmiştir.³⁴

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplum bünyesinde yaşadığı

³² BCA., 030.18.01.127.75.15.; Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu...", ss. 151-204.

³³ *Cumhuriyet*, 22 Mart 1945.; Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *CTAD*, Yıl: 9, Sayı: 18, Güz 2013, ss. 119-135.

³⁴ BCA., 1365.71.52.225.; BCA., 030.18.01.125.29.6.; Behice Boran, *Yazılar, Konuşmalar, Söyleşiler, Savunmalar*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24.; Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu...", ss. 151-204.

değişim ve dönüşümler, pek çok alanda olduğu gibi politika alanında da yeniliklere yol açmıştır. Batı medeniyetini daha yakından tanıyan ve gördükleri eğitim sayesinde Batı dillerini öğrenerek farklı kaynaklardan beslenen yeni bir Tanzimat nesli yetişmiştir. Bu nesil, devletin gidişatını beğenmeyince, bir dizi yenilik tekliflerinde bulunup idarecileri eleştirmeye başlamışlardır. Bunun karşılığı olarak hapis, işkence ve sürgünlerle terbiye edilme yoluna gidilmiş, bazıları ise Avrupa ülkelerine kaçıp politik sürgün olarak gurbette muhalif hareketler organize ederek ülkedeki iktidar odaklarını değişime zorlamaya çalışmışlardır. Yeni Osmanlı, Jön Türk gibi adlandırmalarla tanınan Tanzimat ve Meşrutiyet devri muhalif Osmanlı aydınları her ne kadar siyasi ve kültürel talepleri farklı olmasına karşın genel bir düşünceyle çalışmamızın merkeze aldığı İleri Jön Türk hareketinin de bu çizginin bir devamı şeklinde sürgünde siyaset yapmak zorunda bırakıldığını söyleyebiliriz.

Çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi, Avrupa'ya giden Türkiyeli bazı öğrenci ve işçilerin oluşturduğu bu hareket, sol düşünce

çizgisindedir. CHP ve DP dönemlerinde gerek iç ve gerek dış politikadaki takip ettikleri siyaseti beğenmediklerinden bunları değiştirmek için çeşitli faaliyetler içine girerek bilhassa DP iktidarını değişimlere zorlamaya ve Amerikan taraftarı faaliyetlerinden uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Yayınladıkları bildiriler ve katıldıkları etkinliklerle, adlarını duyurmayı, uluslararası platformlarda da DP iktidarına karşı, onları zora sokacak etkinlikler yapmaya çalıştıkları görülmektedir. Bunda kısmi olarak başarılı oldukları söylenebilir. Zira çalışmamızın sonuna eklenen belgelerden de anlaşılacağı üzere İJTb, DP tarafından engellenmeye, yasaklanmaya çalışılmıştır. Böylece Tanzimat'tan günümüze uzanan aydınların, öğrencilerin, muhaliflerin yurt içi ve dışında oluşturdukları muhalif oluşumlarla ülke içinde, iktidar odaklarını değişimlere zorlama çabalarının bir devamı ya da takipçisi olarak ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz İJTb, dört-beş yıl etkili bir muhalefet sürdürmeye çalışmıştır. Ancak zamanla üyelerinden bazılarının oluşumdan ayrılmaları, bazılarının tutuklanması nedeniyle birlik zayıflamış ve sönümlenmiştir.

Böylece sürgünde doğan bir başka muhalif hareket daha böylece tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

BCA., 030.001.123.783.4.

BCA., 030.01.41.242.10.1.

BCA., 030.01.41.242.10.2.

BCA., 030.01.41.242.10.4.

BCA., 030.01.41.242.10.5.

BCA., 030.01.41.242.10.6.

BCA., 030.01.41.242.10.8.

BCA., 030.01.41.242.10.9.

BCA., 030.18.01.02.122.44.2.

BCA., 030.18.01.02.126.70.19.

BCA., 030.18.01.125.29.6.

BCA., 030.18.01.127.75.15.

BCA., 1365.71.52.225.

AHMAD, Feroz, 2014, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.

-----,1992,Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil Yayınları, İstanbul.

ALBAYRAK, Mustafa, 2004, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Phoenix Yayınları, Ankara.

BABALIK, Naciye, 2005, Türkiye Komünist Partisi'nin Sönümlenmesi, İmge Kitabevi, Ankara.

BELLİ, Sevim, 2006, Boşuna Mı Çiğnendik? Anılar, Cadde Yayınları, İstanbul.

BORAN, Behice, 2010, Yazılar, Konuşmalar, Söyleşiler, Savunmalar, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul.

ÇAVDAR, Tevfik, 1983, "Demokrat Parti", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 8, İletişim Yayınları, ss. 2060-2075. İstanbul.

-----,2008, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze, İmge Kitabevi, Ankara.

DİKEN, M. Şehmus. Fahri Petek, 2009, Bir Hayat Üç Fidan,

- TÜSTAV Yayınları, İstanbul.
- DOKUYAN, Sabit, 2013, “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den İstekleri”, CTAD, Yıl: 9, Sayı: 18, Güz, ss. 119-135.
- Dünya Gençlik Festivali hareketi Prag 1947-Moskova 1985, 12 Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali Hazırlık Komitesi Yayınları, 1985.
- 1970, İçimizdeki Düşman: Türkiye’de Komünizm Tehlikesi Vardır, İstanbul.
- İHMALYAN, Vartan,1989, Bir Yaşam Öyküsü, Cem Yayınları, İstanbul.
- KAÇMAZOĞLU, H. Bayram, 1998, Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- KARPAT, Kemal H., 2013, İslam’ın Siyasallaşması, Timaş Yayınları, İstanbul.
- , 2009, Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Ali Ulvi, 2014, “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türk Solunun DP Ve Hükümet İle İlişkileri 1945-1946”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 55, Güz, ss. 177-242.
- ÖZDEMİR, Emin. ŞENDİL, A Fatih, 2016, “Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti’nin Sol Hareketlere Yaklaşımı”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 23, Bahar, ss. 326-355.
- SAYILGAN, Aclan, 1962, İnkâr Fırtınası, Ülke Yayınları, İstanbul.
- , 1968, Solun 94 Yılı: 1871-1965, Mars Matbaası, Ankara.
- , 2009, Türkiye’de Sol Hareketler, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- TBMM Zabıt Cerideleri
- YEŞİL, Ahmet, 1988, Türkiye’de Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, Ankara.

YILMAZ, Mustafa. DOĞANER,
Yasemin, 2006, “Demokrat
Parti Döneminde Bakanlar
Kurulu İle Yasaklanan
Yayımlar”, Kebikeç, Sayı:
22, ss. 151-204.

YUCA, İrşad Sami, 2016, “Adnan
Menderes’in Dış Basına
Verdiği Mülakatlardan Bazı
Notlar (1950-1952)”,
Uluslararası Akademik
Bakış Dergisi, Sayı: 54,
Mart, ss. 705-725.

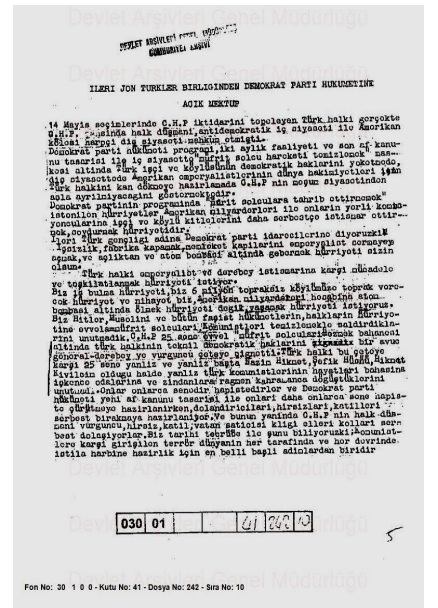
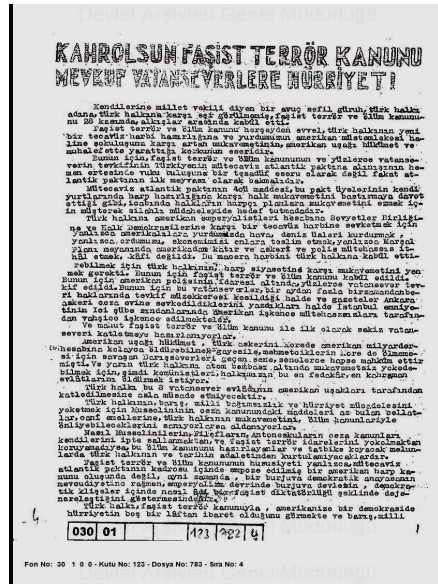
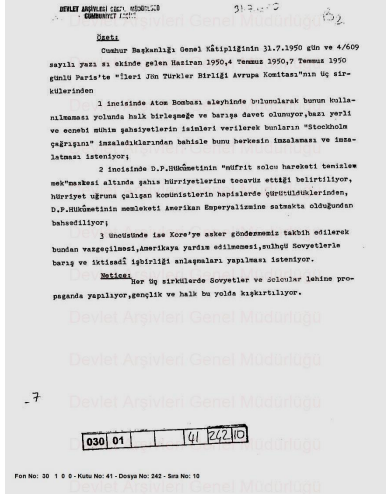
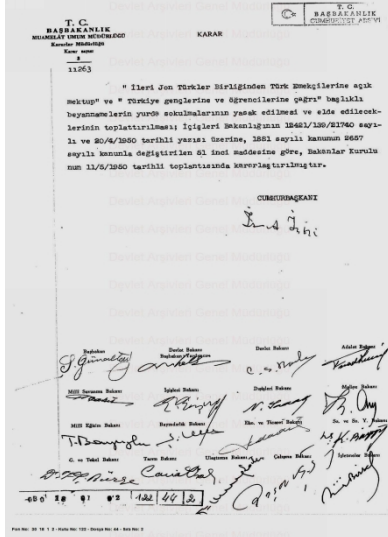
ZÜRCHER, Erik Jan, 2009, Savaş,
Devrim ve Uluslaşma:
Türkiye Tarihinde Geçiş
Dönemi (1908-1928),
İstanbul Bilgi Üniv.
Yayımları, İstanbul.

Cumhuriyet

Milliyet

Ekler

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Tek Parti Döneminde Hamdullah Suphi'nin Gözüyle Gagauzlar (Gökoğuzlar)

*Mehmet Pınar**

ORCID / 0000-0001-5416-5220

Öz

Bulgaristan ve Romanya sınırları içerisinde yaşayan Türk olan Ortodoks Gagauzların kimlikleri ile önemli tartışmalar yapılmıştır. 1930'larda ulusdevlet bileşenlerinin öneminin arttığı bir süreçte Cumhuriyet

kadrolarının dini kimliklerinden ötürü bu topluma yaklaşımlarında önemli değişkenlikler görülmüştür. Hamdullah Suphi'nin Müslümanlığın dışında farklı bir din tercihi bulunan bu toplumun seküler-millî kimliğinin oluşumuna önemli bir dinamizm katacağını düşünürken, Cumhuriyet'in kurucu kadroları farklı nedenlerden Gagauzları bu millî kimlik aidiyetinin dışında görmüşlerdi. Cumhuriyetin kurucu unsurları, Gagauzlara sadece Balkanlarda "Türklük Motifini" temsil eden bir halk olarak yaklaştığından bu halkın kitlesel olarak Türkiye'ye göç etmelerine sıcak bakmamıştı.

Anahtar Kavramlar: Cumhuriyet, Gagauz, Tek Parti

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncüyıl
Üniversitesi,mmetpinar@gmail.com

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Gagauz (Gökoğuzlar) in the Approach of Hamdullah Suphi in One- Party State

Mehmet Pınar**

ORCID / 0000-0001-5416-5220

constitute an important dynamism for the formation of secular national identity, the founding members of the Republic had seen the Gagauz except these national identity belonging to different reasons Since the founding elements of the Republic approached the Gagauz as a people representing only the Balkans in the "Turkicity Motif", they were not warm to the masses to migrate to Turkey.

Keywords: Gagauz, Republic, One-Party State

Abstract

Significant discussions were made with the identities of the Orthodox Gagauz, the Turks living within the borders of Bulgaria and Romania. In the process of increasing the importance of the nation-state components in the 1930s, there was considerable variation in these collective approaches due to the religious identities of the Republican staff. While Hamdullah Suphi thought that this society, which is in a different religion apart from Muslims, would

** Yrd. Doç. Dr.,mmetpinar@gmail.com

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Giriş

Cumhuriyet ideolojisinin dayandığı proje milli bir kimlik etrafında kenetlenmiş bir toplum oluşturma paradigmasıydı. Yeni rejim, Lozan Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nden miras kalan farklı etnik ve kültürel yapıları da dikkate alarak Lozan'dan sonra dini referanslardan arındırılmış bir kimliğin daha belirgin olduğu bir toplum inşasına yönelmişti. Bu yeni anlayış dini kimlikleri farklı olduğu için Gagauzlar üzerinde önemli yansımalar oluşturmuştu.

XII. Yüzyılda Bulgaristan ve Romanya'ya yerleşen Gagauzlar Türklüğün Balkanlarda kalan son temsilcilerinden biri olmuştur. Bulgarların Slavlaştırma politikaları çerçevesinde bu toplumu Slav ırkından gösterme projesine rağmen kültür, dil ve taşıdıkları tarihsel miras Gagauzların Türk kimliği dairesi içinde kalma tezini güçlendirmişti.

Bu bağlamda çalışmamızda Hıristiyan Ortodoks Gagauzların tek parti iktidarının ortaya koyduğu milli kimlik siyasetinin neresinde olduklarını, sistemin bu topluma yaklaşımında dini ve milli kimliklerden hangisinin etkili olduğunu irdelemektir. Ayrıca bu çalışmayla Türkçülük anlayışının önemli aktörlerinden olan Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver)¹Balkanlar'da Müslüman

kimliğinden arındırılmış bir toplum oluşturma projesinde dinlerinden ötürü önemsemediği ve Anadolu'da yaşayan Türklere önemli bir sinerji vereceğini düşündüğü Gagauzlarla ilgili ürettiği politikaların Cumhuriyet rejiminin ortaya koyduğu milli kimlik siyaseti ile ayrışan ve örtüşen yönlerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

a- Gagauzların Tarihçesi

Romanya'nın Baserabya ve Dobruca coğrafyaları ile Bulgaristan'ın Varna sancağında yaşayan ve küçük bir topluluk olan Gagauzların dili Türkçe, mezhebi ise Hristiyan Ortodoks'tur.² Gagavuzların Türkistan, İran ve Buhara tarafında 985'de Rusya taraflarına göç ettikleri, 1060 tarihine kadar 4 Rus Knezliği ile mücadele ettikleri, 1166'da Peçeneklerle birleştikleri ve Tuna'yı geçerek Balkanlara yerleştikleri, bu coğrafyadaki baskılardan Hristiyanlığı benimsedikleri ifade edilmişti.³ Gagauzların Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus ile birlikte Dobruca'ya yerleşen Selçuklu

doğmuştur. Mekteb-i Sultaniyi bitirdikten sonra öğretmenlik yapmış daha sonra Türk Ocağı Başkanlığı, Daru'l Fünun Müderrisliği, Basın ve Haber Genel Müdürlüğü, Osmanlı Meclisi Mebusan IV. Dönem Antalya Mebusluğu, Hükümet Maarif Vekilliği, VII. Dönem Hariciye Encümeni Reisliği, Maarif Encümen Reisliği ve Bükreş Büyükelçiliği görevlerinde bulunmuştu. (TBMM Arşivi, Hamdullah Suphi Tanrıöver Dosyası, No:26.)

¹ Hamdullah Suphi, 1885'te İstanbul'da

² BCA.030.10/246.666.30-1.

³ BCA.030.10/246.666.30-3.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Türklerinin torunları olduğu en kuvvetli tezlerden biridir.⁴ 1929-1931 yılları arasında görev yapan Romanya Başkonsolosu Mehmet Ragıp Bey (İlseven), Gagauzlarla ilgili çeşitli yabancı bilim adamlarının görüşlerini yansıtan bir rapor hazırlayarak Türk Dışişleri Bakanlığına göndermişti. Raporunda; Romanya'daki Çerniuts Üniversitesi hocalarından Britesku, 1241'deki Tatar akınında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kumanların Macaristan'a göç ettiklerini Katolik mezhebini benimseyerek Macarlar arasında eridiklerini ve Tuna'yı geçerek Dobruca'ya yerleşenler ise Bizans kilisesinin tesiriyle Ortodoks mezhebine girerek Türklüklerini koruduklarını öne sürmüştü.⁵Bu raporda Gagauzların kökeninin ne olduğu hakkında ilk araştırma yapanlar arasında Gospodin Moşkof, Oçakaf, Kırım ve Türkolog V.V. Radlof olduğu belirtilmişti. Bu bilim adamları bu topluluğu Uzlara (Uguz) dayandırmışlardır. Gospodin, Gagauz kelimesinin Uguz kabilelerinden birinin ismi olabileceği üzerinde durmuştu. Küçük bir topluluk olduklarından tarihin belli dönemlerinde unutulmaya yüz tutmuşlardı. Raporunda, Varna'da yaşayan Profesör Yuvan Nikola, bu topluluğun Turanilerden Gagarlar ve Uzların birleşmesi sonucu meydana geldiğini öne sürmüştü. Dr

⁴ Nevzat Özkan, "Gagavuz Kültüründe Oğuz Unsurları" Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Ankara 2015,s.456;Milli İnkılap, 15 Temmuz 1934, Yıl: 2, Sayı:6,s.7.

⁵ 1303 tarihinde yazılan Codex Cominicus adlı sözlükte Gagavuzların Türkçeleri Kıpçak lehçesinden ibaret olduğu notu düşülmüştü. (BCA.030.10/246.666.30-2.)

Yireçk ise bu topluluğu Kuman Türklerine bağlamıştı. Benzer şekilde Slaveykof, Gagauzların Peçenek ve Kuman Türklerinin soyundan geldiği açıklamasında bulunmuştu.⁶

Aynı şekilde raporda Gagauzların kültür ve dinleri hakkındaki görüşlere şu şekilde yer verilmişti. Gagauzların Dr Pupesku Doktorof, Gagauzların adetlerinin, türkülerinin ve oyunlarının Türk menşeli olduğunu ve özellikle "Tavşan Oyununda" Türk terminolojisinin yoğun kullanıldığını belirtmişti. Romanya'nın Kluj şehrinde eğitim işleri ile uğraşan bilim adamı Romen ise, dilleri Türkçe yazıları Rumca olan bu topluluğun kökenlerini Moğollara dayandırmıştı.Bütün bu öne sürülenlere rağmen Romen Prof. Dr. Yorga, Gagauzların Karaman Rumları gibi dinlerinin Türk idaresi altında değiştirildiğini iddia etmesi karşısında Hamdullah Suphi Yorga'yı Türk düşmanlığı ile suçlayarak, İstanbul ve İzmir'de Rumların kimliklerini muhafaza ettiğini, Karaman Rumları addedilen bu topluluğun kökeninin Türk olduğunu, Bizans döneminde Hristiyanlaştıklarını söylemişti. Karamzin de Kumanların Palut idaresinde Prislav şehrine girerek Uguzları Tuna sahillerine çekilmeye zorladıklarını, birçoğunun vebadan öldüğü kurtulanların ise Rumlara karıştığını ifade etmişti. Jak Duvitri, Uguzların (Gagauz) Konstantin Dukas döneminde Baserabya ve Dobruca'ya yerleştiklerini iddia etmişti. Romanya Başkonsolosu M Ragıp Bey, bütün bu verileri irdeleyerek Gagauzların

⁶ BCA.030.10/246.666.30-1.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Oğuzların soyundan geldiği kanısına varmıştır.⁷

Ragıp Bey, başka coğrafyalarda yaşayan Türklerle Gagauzlar arasındaki benzerliğe dikkat çekerek, Gagauzların simalarının Türkistan kabilelerine benzediğini ufak adaleli, kısa boyunlu, kuvvetli büyük el ve ayaklı, kara gözlü, kara saçlı, geniş yüzlü, sivri kafalı olduklarını ifade etmiştir. Hamdullah Suphi, Gagauzların menşeiini Türkistan'da aramaya gerek olmadığını, Peçenek, Hazarlar, Kumanların bir bakiyesi olarak görmenin daha doğru olacağını, 80.000 nüfusa sahip olan Oğuzların soyundan gelen Peçeneklerin 200 yıl hâkimiyet sürdürdükten sonra tamamen eriyip gitmelerinin mümkün olmayacağını vurgulamıştı.⁸ Ortaya konulan bu iddialardan yola çıkılarak Gagauzların Oğuz soyundan gelme iddiaları kuvvetle muhtemel olduğu belirtilebilir.

Bu topluluğun Türk olduğu tezinin yanında Bulgar tarihçileri İvanov, Zanetov, Zaşuk ve Titorov ise Gagauzların Slavlaşmış Bulgar olduklarını ve dillerini kaybetmelerine rağmen dinlerini koruduklarını iddia etmişlerdi.⁹ Bu tezin Bulgarlardan tarafından yüksek sesle dile

getirilmesinde Osmanlı Devleti'nin Türk olmasına rağmen Hristiyan olan Gagauzlara mesafeli duruşu da etkili olmuştu.

Gagauz kelimesinin etimolojik anlamında da kökenleri ile ilgili verilere rastlamak mümkündür. Rumca'da Kakauz kelimesi hunhar ve sapık anlamına geldiğinden Varna'daki Gagavuzların bir kısmı bu kelimeyi hakaret olarak kabul ettikleri için adlarının Yavuz olduğunu Türklerin de Gagauzlara Gauz veya Yavuz dedikleri ifade etmişlerdir. Türk idaresi altında Rumluklarını kaybederek Türkleştikleri ile ilgili iddialar ortaya atılmışsa da İstanbul'da yaşayan Rumların Türkleşmemelerinin bu tezin çürüklüğüne dayanak oluşturduğu öne sürülmüştü.¹⁰ Başkonsolos Gagauzların Karakalpaklar ile aynı soydan geldiği Kara-Uguz-Kara- Uz Gaga- Uz telaffuzlarının da dikkate alınması gerektiğini, Hive civarında Kağa-Uz adında bir kabilenin olması, Afganistan, Hindistan taraflarına Uzların damga vurmasını Türklerin Balkanlar dahil olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılması olarak vurgulamıştı.¹¹

Bu dönemde Gagauzların yaşadıkları coğrafya ve özellikle nüfusları ile ilgili de çok farklı iddialar ortaya konulmuştur. Hamdullah Suphi, Bükreş Büyükelçiliği döneminde yaptırdığı çalışmada, Gagauzların nüfusunun 200-250 bin civarında olduğunu, Romanya

⁷ BCA.030.10/246.666.30-6; Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, 69.

⁸ BCA.030.10/246.666.30-21. Gagauzlarla ilgili çok çeşitli görüşler için bkz. Atanos Manof, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), Çev: Türker Acaroğlu, Varlık Neşriyat, Ankara 1939.

⁹ Mustafa Argunşah, Gagauzların Tarihi, Türkler Ansiklopedisi, XX, Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s.391.

¹⁰ BCA.030.10/246.666.30-2.

¹¹ Türkçe'de Ganga davul tirempet demektir. Ganga-Uz Gaga-Uz davulcular manasına geldiği için Gagavuz kelimesinin burdan da türediği öne sürülmüştü. (BCA.030.10/246.666.30-11.)

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

ve Bulgaristan istatistiklerinin Hristiyan oldukları için bu toplumu kendilerinden saydıklarından bu verilerin güvenilir olmadığını iddia etmişti. Romanya Başkonsolosu M. Ragıp Bey, Gagauzların nüfusları ile ilgili Dobruca'daki nüfusları 20.000, Basarabya'da 30.000, Varna'da ise 7000 olduğunu, Dobrucadakiler çoğunlukla Kavarna, Balçık, Kokarca ve Yenice köylerinde yaşadıkları, Baserabya'nın Bucak kısmı Rus işgaline uğradığından Nogay Türklerinden boşalan yere Dobruca'dan gelen Gagauzların yerleştiğini, ayrıca Dobruca'nın Mangala sahillerinden itibaren Varna sahillerine kadar yaşadıklarını, Burgaz tarafında yaşayanların ise Rumlaştıklarını, Deli-Orman Türk lehçesini konuşan Gagavuzların ziraat, ticaret ile uğraştıklarını çok az kısmının zengin olduğunu öne sürmüştür.¹² Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan bir raporda, Gagavuzlar, Baserabya sınırları içinde Tikina, Kahul, Çatata, Alba Akkerman ve İsmail sancaklarında kitle halinde yerleştikleri ve Doğu Trakya'da yaşayan Gagavuzların Hacı Adil Bey'in Edirne Valiliği sırasında Bulgaristan'a göç ettikleri ileri sürülmüştü.¹³

b-Hamdullah Suphi ve Gagavuzlar

Milliyetçiliğin yükseldiği bir dönemde Ahmet Emin Yalman, diğer Avrupa

¹² BCA.030.10/246.666.30-5. Rus kaynaklarında Baserabya'da yaşayan Gagavuzların 70.000 olduğu öne sürülmüştü. (BCA.030.10/246.666.30-6.)

¹³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-6-54-53.1-1.

ülkelerinin yaptığı gibi Türkiye'nin de dış Türkler meselesiyle yakından ilgilenmesi gerektiğini parti veya bakanlık nezdinde bürolar açılarak ciddi çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴

Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, 20 Mayıs 1931'de Bükreş elçiliğine atanmış,¹⁵ Türk Ocaklarında ortaya koyduğu misyona uygun bir şekilde Türkçülüğün bu coğrafyada yayılması için uğraş vermişti. Çalışmalarını Gagavuz Türklüğünün asimilasyon politikaları etrafında kaybetmeye başladıkları milli kimliklerini yeniden kazanma üzerine yoğunlaştırmıştı. Millî kimliklerini kazanmalarının en önemli yönünün Türkçeyi iyi bir şekilde öğretmekte görmüştü.

Hamdullah Suphi, milli sınırlarımız dışındaki Türkler nerede yaşarsalar yaşasınlar onların matemine ağlamaktan onlarla ilgilenmekten hiçbir güç bizi alıkoyamaz¹⁶, diyerek dış Türklerle ilgili düşüncelerinin Türk Ocağı'nda görev yaptığı dönemlerde yeşerdiğini göstermiştir.

¹⁴ Ahmet Emin Yalman, "Hariçteki Türkler" Tan, 4 Ağustos 1935.

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-6-54-53.1-2. 125 lira maaş ve 45 lira tahsisatla Bükreş'e birinci sınıf elçi olarak atanan Hamdullah Suphi, 1944'e kadar Türk-Romen ilişkilerinin güçlendirilmesine katkıda bulunmuştu. (Hikmet Öksüz, Atatürk Döneminde Balkan Politikası (1923-1938), Türkler Ansiklopedisi, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1139.)

¹⁶ Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dağyolu II, Hazırlayan: Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987,s.90.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

O dönemlerde Romanya'ya yaptığı seyahatte Sadri Ertem, Hamdullah Suphi'nin Gagauzlarla yakından ilgilenmesi, Gagauzların Türkiye'yi daha iyi tanınmasına ve Türklük duygularını daha yoğun yaşamalarına katkı sağladığını ifade etmişti. Gagauzların Hamdullah Suphi'ye seninle aramızda bir soğanın zarı kadar fark var dediğini duyduğunu söylemişti.¹⁷

Hamdullah Suphi, Romanya'daki Türklerin Osmanlı'dan önce bu coğrafyaya yerleştiklerini ve Hristiyanlığı benimsediklerini belirtmişti.¹⁸ Gagauzların farklı din tercihlerine rağmen Türklüklerini kaybetmediklerini düşünmekteydi. Suphi, Romanya ve Bulgaristan'da oturan, sayıları 350.000'i aşkın bir halk olduğunu belirttiği Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinden olan Gagauzların tarih ve etnoloji bakımından öz ve öz Türk olduğunu belirtmekteydi. Ona göre Gagauzlar, eskiden Romanya'ya bağlı olup, II. Dünya Savaşı sonunda SSCB tarafından zorla işgal edilmiş bulunan Beserabya bölgesi ile Bulgaristan'ın Dobruca bölgesindeki köylerde ve kasabalarda hayatlarını sürdürmüşlerdi. Hristiyanlığın Doğu-Ortodoks mezhebine mensup olmalarına rağmen, Türk dili ve folklorunu bugün bile kendi aralarında büyük bir bağlılıkla korumaktadırlar. Evlerinde Türkçe konuşur "İncil'i" Türkçe okur, kiliselerinde Türkçe ibadet eder ve Türkçe dua ederlerdi.¹⁹ Gagauzların

farklı din tercihleri dil yapılarını etkilememiştir.

Gagauzların Anadolu'daki Türklerle birçok benzerliklerinin olduğu, şakacı ve sohbet ehli oldukları, Kriçma adı verilen köy meyhanelerinin olduğu şarap tüketiminin çok olduğu ve kadın-erkeğin dayanışma içinde hareket ettiği öne sürülmüş, Hamdullah Suphi ise daha çok kafa yapıları, yüzleri ve ahlakları ile Rumeli Türklerine çok benzediklerini, Köstence, Mankalya, Balçık civarında yaşayan Müslüman Türklerle Gagauzların hiçbir farkı olmadığını vurgulamıştır. Mankalya Camii İmamı Gagavuzlar hakkında " *Bunlar bizim köylü amcalarıdır. Vaktiyle dinlerini vermişler, dillerini vermemişler*" demişti. Bu topluluğa Romanya ve Bulgaristan'ın hiç iyi gözle bakmadığını, bu milletler Gagauzların kızları ile evlenerek asimile olduklarını öne sürmüştü.²⁰

Hamdullah Suphi, farklı din tercihlerine rağmen Türklük özelliklerini tam anlamıyla yitirmeyen bu topluluğun Slav ve Romenlerin asimilasyon politikalarına karşı milli kimliklerini koruyabilmeleri için çalışma yapılmasını gerekli görmüş, Gagauzların milli kimliklerini korumaları ve Türklük bilinçlerinin daha başat bir şekilde ortaya çıkması için okullarda Türkçe derslerinin yoğun bir şekilde öğretilmesini önemsemiştir. İlk iş olarak kız, erkek birçok Gagauzluuyu Türkiye'deki ilk, orta ve yüksekokullarına yerleştirmişti. Bu

¹⁷ Sadri Ertem, Ankara-Bükreş, İstanbul 1937,s.136.

¹⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-65-28.2.

¹⁹ M.Türker Acaroğlu, "Tanrıöver ve

Gagauzlar", Türk Yurdu, Hamdullah Suphi Tanrıöver Özel Sayısı, Şubat 1967, Cilt: 6, Sayı:2, s. 80.

²⁰ BCA.030.10/246.666.30-22.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

gençler okullarını bitirmelerine rağmen II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, Romanya'ya dönemeyerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmişlerdir. Bundan sonra Türkiye'de görev alarak, evlenip çoluk çocuğa karışmışlardır.

Gagauz Türklerinin Türkiye'de okuması için mümkün mertebe kolaylık sağlanmıştır. Örneğin Gagauz Türklerinden Romanya vatandaşı olan İstefan Zevrak'ın oğlu Petro Zevrak'ın Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde parasız yatılı okumasına Bakanlar Kurulu kararıyla onay çıkmıştı.²¹ Hamdullah Suphi, bu gibi uygulamaların geliştirilmesi gerektiğini, Balkanlarda Türk kültürünü kaybetmeyen bu topluluğun din tercihleri dikkate alınmadan Anadolu'da belli bir yere yerleştirilmesinin Türkiye'ye büyük bir katkı sağlayacağı kanısındaydı. Öyle ki Gagauzlar dışında Kırım ve Lehistan'da yaşayan Musevi Karayim Türkleri, Bulgarca konuşan Müslüman olan Pomakları da Türk kültürü içerisine çekmenin gerekli olduğunu vurguladıktan sonra Bulgarların daha bilinçli hareket ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir. Bulgarlar "Pomakların dinleri Müslümandır, fakat Bulgardırlar, bizdendirler" dediğini, farklı dinlerin ortak milli bütünlüğü engellemediğini ifade ederek Suriye'de Müslüman Araplar, Hıristiyan Araplar ile birlikte Fransız istilasına karşı birlikte hareket etme düşüncesinin iyi bir örnek olduğunu söylemiştir.²²

²¹ BCA.030.18.01.02/85.101.3

²² BCA.030.10/246.666.30-24. Boşnak ve Pomaklar Türk olmamalarına rağmen Müslüman kimliklerinden ötürü Anadolu'ya gelmelerine izin verilmişti. (Kemal Karpat,

Beserabya'da ki Gagauz kasaba ve köylerini dolaşan ve sadece ileri gelenlerle değil, papazlar ve aydınlar dışında bütün kesimlerle de konuşan Hamdullah Suphi, bu bölgede Türkçe öğretim yapan 26 tane okul açılmasını, bu okullara Dobruca Türkleri'nden ve Mecidiye'deki Türk öğretmen okulu mezunlarından öğretmenler tayin ettirilmesini, Türkiye'den kitaplar getirterek bu okullarda okutulmasını, ayrıca kızlı erkekli 30-40 kadar Gagauz gencini Türkiye'ye göndererek çeşitli okullarda ve üniversitelerde okumalarını sağlamıştı. Bu gençlerin doktor, avukat ve öğretmenlik gibi meslekler edinerek anayurda hizmet etmelerinin önünü açmıştı.²³ Hamdullah Suphi ile Cumhuriyetin kurucu kadroları ve özellikle Mustafa Kemal arasındaki fark Hamdullah Suphi, bu topluluğu kitlesel olarak Türkiye'ye getirmek isterken Mustafa Kemal ise kitlesel bir göçe sıcak bakmamıştı. Gagauzlar Türkiye'de yapılan inkılapları benimsemekte, kitap ve gazeteleri yakından takip etmektedirler.²⁴ Okumak için Türkiye'ye gelen Gagauzlara Müslüman olmaları konusundaki baskı yapıldığı, çok az bir kısmının kabul ettiği, birçoğunun ise Balkanlara geri döndüğü iddia edilmiş.²⁵

Türkçe'nin okullarda öğretilmesinin yanında Gagavuzların Türkiye'ye göç

Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2010,s. 149.)

²³ Fethi Tevetoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ankara 1986, s.207.

²⁴ Cumhuriyet, 16 Temmuz 1935.

²⁵ Murat Yılmaz, Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2002.s.340.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

etmesi için çalışmalar yapan²⁶ Hamdullah Suphi, Anadolu'daki Müslüman Türklerin tarih içinde Müslüman kimliklerinden ötürü gündelik hayatın içinde boğulduklarını ve dinin mücadele etme karakterlerini zayıflattığını öne sürmüştü. Gagauzların farklı kültür çehresinden geldiği için yoksullaşan ve savaşın izlerini tam olarak silemeyen Anadolu'ya büyük bir enerji ve dinamizm katacağını düşünmüştü. Benzer bir şekilde Nadir Nadi de Gagauzlarla ilgili İslam'ın hurafeleriyle beyinleri yosunlaşmadığı için bu toplumun Batı uygarlığını benimsediğini belirtmişti. Ayrıca din ayrıcalığının Türklüklerine engel olmadığını, Anadolu'ya gelmeleri halinde yararlı sonuçların ortaya çıkacağını belirterek, bu göç olayına ülke çıkarları açısından uygun olmadığını düşünen Fevzi Çakmak ile bunun bir fantezi olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa'nın da karşı çıktığını ifade etmişti.²⁷ Necip Hablemitoğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın ülke dışında yaşayan Türklerin kitlesel olarak Türkiye'ye göç etmesini uygun görmediğini, buldukları ülkelerde milli kimliklerini muhafaza etmelerinin daha doğru bir yaklaşım olacağını söylediğini iddia etmişti.²⁸

Celal Bayar'ın aktardığına göre, Hamdullah Suphi, Mustafa Kemal Paşa'nın Hristiyan Türklerin Anadolu'dan göndermesini büyük bir hata olarak gördüğünü, bunu Paşa'nın

tarihle fazla uğraşmamasına bağlamıştı. Mustafa Suphi, Milli Mücadele sonrası Anadolu'dan binlerce Hristiyan Türk'ün gönderilmesiyle işlenen hatayı, Gagauzları Türkiye'ye yollamak suretiyle telafi etme yoluna gitmişti.²⁹

Bu doğrultuda Hamdullah Suphi, bu zeki, çalışkan, bilgili, ileri görüşlü halk topluluğunu, Türkiye'ye getirip Trakya bölgesinde yerleştirmek istemiştir. İlk dönemde göç olayına sıcak bakan Türkiye sonradan fikir değiştirmiştir. Muhtemelen II. Dünya Savaşı'nın şartları bunun gerçekleşmesine olanak tanımamıştı. Belki de Beserabya Bölgesi'nin SSCB, Dobruca'nın da Bulgaristan tarafından işgal edilmesi buna fırsat vermemiş olabilir, bu ve başka sebeplerden dolayı, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in iyi niyetli bu fikri asla gerçekleşmemiştir.³⁰ Bununla birlikte Gagauzların Türkiye'ye sınırlarına yerleştirilmesi ile ilgili komplo teorileri de üretilmiş, İtalyan ve Bulgar bilim adamlarının bilimsellikten uzak ortaya koydukları verilerle, Gagauzların Bulgar olduklarını, Türk olduğu tezine inanan Hamdullah Suphi'nin Gagauzları Trakya ve Marmara sahillerine yerleştirme düşüncesinde olduğunu belirtmişlerdi. Bu verilerden hareket eden Halil Yaver,

²⁹ Mustafa Baydar, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, Menteş Kitabevi, İstanbul 1968, s.161.

³⁰ Halim Seraslan, Hamdullah Subhi Tanrıöver, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s.155; Nuri Yavuz, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar, Gazi Akademik Bakış, IV/7, 2010,s.180;Adil Dağıstan, "Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVIII, Kasım 2002, s.54.

²⁶ Cumhuriyet, 16 Temmuz 1935.

²⁷ Nadir Nadi, Perde Aralığından, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1979, s.316.

²⁸ Necip Hablemitoğlu, "Kemal'in Öğretmenleri", Kırım Dergisi, Yıl:6, Sayı:21, Ankara 1997, s.5.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

iddiaları daha ileriye götürerek, Türkiye’de faaliyet gösteren basının Türk köylerine yerleştirilecek Gagauzların buralara medeniyet getireceği yalanını uydurduklarını, bu teze Ahmet Emin Yalman’ın da alet olduğunu, Gagauzların bu bölgeye yerleşmesinden sonra Bulgarlar ve Slavların bölgeye inmesi ve yerleşmesi için bir zemin oluşturacağını öne sürmüştü.³¹

Gagauzların Türkiye’ye göç etme düşüncesine Türk makamlarından yeterli destek gelmemişti. Madrid Elçisi Tevfik Kâmil Bey, Başbakan İsmet İnönü’ye göndermiş olduğu bir yazıda; Türk kamuoyunda Gagauzların göçünü destekler nitelikteki yazılara itibar edilmemesini Gagauzların Türklükleri ile ilgili ilmi çalışmaların net veriler olmadığını ve eğer bu topluluğun Türkiye’ye ve özellikle Ortodoks Rum azınlığın yaşadığı İstanbul’a göçünün Türkiye’nin birliğini tehlikeye sokacağını ifade etmiştir. 1923 yılında Gagauzların Anadolu’da bulunması durumunda Karamanlı kardeşleri gibi Mübadele Komisyonunca göçe tabi tutulmuş olacağını altını çizmiştir. Kamil Bey, mübadeleyle birlikte Türkiye’nin düzenin sağladığını, yeniden Hristiyanları içimize sokarak ahengimizi bozmanın hiçbir anlamı yoktur diyerek³² olaya Türklük penceresinden ziyade din referansı ile yaklaşmıştır. Bu iddiaların aksine Gazeteci Yaşar Nabi de 1936 yılında Gagauzların yaşadığı bölgede araştırmalar yapmıştır. Yaşar Nabi’ye

göre Gagauzların Anadolu’ya göç konusu önemli bir meseledir. Gagauzların Türkiye’ye göçü için Madrid Elçisinin ortaya koyduğu çekincelerin yersiz olduğu fikrinde olan Nabi’ye göre, Hristiyan Türklerin, Anadolu’daki Müslüman halk tarafından yadırganacakları ve ülke içerisinde sorun olacakları endişesi gerçeği yansıtmamaktaydı. Dil birliğinin olduğu laik bir ülkede, Hristiyan ve Müslüman Türkler sağlam ve pürüzsüz bir dostluk içinde yaşayabilirler ve onlara büyük katkı sağlayabilirlerdi. Yaşar Nabi, ayrıca Hristiyan Türklerin hiçbir surette İstanbul Patrikhanesinin etki altına girmeyeceğini, Türklüğün olmadığı bir yerde bulunmayacaklarını iddia etmiştir. Nabi, Gagauzların buldukları bölgede bile Rum patrikhanesinin tesirinden tamamen uzakta olduğunu ve bu Türklerin ileride Anadolu’ya geldikleri zaman milli hislerinin etkisi ile Türkiye’ye bağlılıklarından şüphe duyulmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.³³ Kamil Bey’in aksine Türk kimliklerinin daha ağır basacağını, farklı din tercihlerinin Türklük bilincinin önüne geçemeyeceğini belirtmişti.

³¹ Halil Yaver, Türkiye ve Balkanlar Nereye Gidiyorsun Türkiye, Gütemberg Basımevi, İstanbul 1937. s.36-37.

³² BCA.030.10.0/116.810.1-12.

³³ Yaşar Nabi Nayır, Balkanlar ve Türklük, Ulus Basımevi Ankara 1936,s.106.

c-Hamdullah Suphi'nin Gagauz Bölgesindeki İncelemeleri

Gagauzların yoğun bir baskı altında kaldıkları için Varna taraflarında Bulgarca konuşmalarına rağmen Türkçe konuşmaya ve yazma konusunda istekli oldukları, şarkılarını ve dualarını Türkçe yaptıkları gözden kaçmamıştır. Büyükelçi Ragıp Bey tarafından Gagauzların Anadolu Türklüğü ile bağlarının kopmaması adına Oğuz boyundan geldikleri tezi ısrarla işlenerek Türkçe'nin daha uzman bir şekilde öğretilmesiyle Bulgarlaşmanın önüne geçebileceği tespiti yapılmıştı.³⁴ Hamdullah Suphi de benzer bir şekilde Türkiye'de yaşayan Türklere çok iş düşüğünü, Gagavuzlarla yakından ilgilendikleri takdirde Türklük bilinci etrafında hareket eden bir toplum haline gelmemeleri için hiçbir sebep olmadığı açıklamasında bulunmuştur.³⁵ Gagauzların zorunluluktan çarşıda pazarda Romence, Rusça ve Bulgarca konuştuklarını, kendi iç mekânlarında ise Türkçeden vazgeçemedikleri görülmüştü. Hamdullah Suphi, bu topluluğa karşı millî bir siyaset izlenmesi gerektiği, aksi takdirde milli kimliklerinin zamanla kaybolacağını iddia etmişti.³⁶

Hamdullah Suphi Baserabya'da Gagauzların yaşadığı yerlere seyahati esnasında yaptığı incelemelerde milli kimlikten yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamış olan Gagauzlarla ilgili önemli

uyarılarda bulunmuştu. En büyük sorunu bu topluluğun konuştukları dili Türkçe değil Gagauzca adlandırmaları olarak görmüştü. Suphi, Romanya'da Gagavuzlarla Türkçe konuştuğu için Romenlerin rahatsızlığını şu sözlerle dile getirmişti.³⁷ *Bu halkın yalnızca bir şeyden şikâyeti ve ızdırabı olduğunu kendi ana dillerinin kendi mekteplerinde okutulmasından bana teessürle bahsettiklerini kaydettikten sonra Romanya'da bütün ekalliyetlerin hatta Bulgar, Macar ve Alman gibi kralı hükümet tarafından milli davaları var addedilen unsurlara bile mekteplerinde ana dilleri ve milli harsları sahasında çok müsait davranıldığını ve yalnız Hristiyan Türklerin hatta Müslüman Türklere tanınmış olan haklardan bile istifade edemediklerini söyledim. Nazır Romanya hükümetinin Hristiyan Türklerin oturdukları köylerde ve kasabalarda bunların anadilini okutmakta hiçbir beis görmediğini bildirdikten sonra yalnız kitap ve muallim tedarikinde müşkülâtımız olacaktır dedi. Buna Tutrakan gibi Büyük Türk çokluğu olan yerlerde senelerden beri hocalık etmiş olan Müslüman Türklerden kolay kolay hoca ayırabileceğimiz, bunlara memleketten kitap getirebileceğimiz cevabını verdim. Nazır bize teklif olarak Komrat gibi on bin Hristiyan Türk'ün yaşadığı kasabada bulunan lisenin iki sınıfını Türkçe ders verebilecek muallim yetiştirmeye hasretmek mümkün olduğunu bu suretle iki üç ay zarfında da ihtiyaç hissedilen hocaların yetiştirilebileceğini kendi mutalaası olarak benim ricalarım ilave etti. Ertesi gün, Mecidiye'ye telgrafla vukua*

³⁴ BCA.030.10/246.666.30-14.

³⁵ BCA.030.10/246.666.30-18.

³⁶ BCA.030.10/246.666.30-21

³⁷ BCA.030.10/246.666.30-18.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

gelecek ziyaretimin tebliğ edildiğini ve ekalliyet mektepleriyle meşgul daireye Hıristiyan Türklerin oturduğu muntakalarda tedrisat yapılabilmesi için bir program hazırlanması hususunda emir verildiğini öğrendim. Evvelce bu mesele için yazdığım tahrikata ek olarak 250 bin kişilik her gün milli uyanıklığı artan bir kütle için Romanya hükümetinin bu çok müsait düşünüşünden istifade edebilmek üzere ilk mektep ve orta mektep kitapları gönderilmesi ve mümkünse hocalara para ile yardım edebilmesi için yaptığım ricayı tekrarlarım.³⁸ Hamdullah Suphi'nin kişisel girişimlerinin sonuç verdiği görülmüştü.

Hamdullah Suphi'nin bu girişimleri sonucunda 26 Gagauz kasaba ve köyünde Türkçe öğretim-yapan okullar açtırmayı başarmıştır. Bu okullara Dobruca Türklerinden ve (Mecidiye Müslüman Semineri) mezunlarından Öğretmen tayin ettirmeyi ve bu okullarda Türkiye'den getirttiği kitapların okutulmasını sağlamıştır.³⁹

Hamdullah Suphi, Gagauzlarla ilgili daha detaylı araştırma yapmak için Romanya hükümetinin bilgisi dahilinde Huşi, Lapuşna, Çetatea ve Tighina bölgesinde incelemelerde bulunmuştu. Romanya hükümetinin seyahat esnasında gösterdiği kolaylıktan ve özellikle seyahat edilen yerlerde bölgenin yöneticileri tarafından iyi karşılanmasından ötürü memnuniyet duymuştu. Hamdullah Suphi, Kışinev'de Hıristiyan Türklerin en yaşlı papazı Profesör Mihail Çakır ile görüşme

³⁸ BCA.030.10/247.668.14.

³⁹ Fethi Tevetoglu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, s.207.

yapmıştı. Bu zat elli seneden beri Gagavuzların Türk soyundan geldiklerini kendi halkına anlatmak için mücadele etmiştir. Şimdi yaşı pek ilerlemiş olan bu ihtiyardır ki İncil'i Türkçeye tercüme ederek nüsha nüsha basıp dağıtarak "Revista Basarabiei" mecmuasında mütemadi makaleler neşrederek Gagavuzların tarihi hakkında risaleler çıkararak bütün bir ömür bunların Rumlaşmasına Bulgarlaşmasına Romenleşmesine mani olmaya çalışmaktadır. Bendenize Romence ve Gagavuz lehçesiyle yani Türkçe en son çıkardığı ufak kitapları getirdi. Bu mübarek ihtiyar mükemmel Rusça bildiği için en ziyade Rus membalarından aynı zamanda Bulgar Rum Rumen ve diğer membalardan da istifade ederek etraflı bir surette Gagavuzların Türk soyundan geldiklerini Bulgar Rum veya Ulah olduklarına dair yapılan telkinata asla ehemmiyet vermemelerini kendi cemaatine mensup kimselere mütemadi söylemekte ve beşriyatıyla öğretmektedir.⁴⁰ Buradaki çalışmalarını tamamlayan Hamdullah Suphi, Baserabya'daki Türk köylerinin en önemlisi olan Komrat'a gitmişti. Yaptığı araştırmalar sonucunda bu köyde yaklaşık 13.000 Gagauz'un yaşadığı tespitinde bulunmuştu. Kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanan Hamdullah Suphi'ye Belediye Başkanı Yorgi Kaygı, kendilerine Türklük bilincini tekrardan hatırlattığı için memnuniyetini dile getirmişti. Bükreş gazeteleri de bu seyahati yakından takip etmişti. Hamdullah Suphi'yi en çok şaşırtan olay millî duyguların bu kadar kısa sürede coşkuya dönüşmesiydi.

⁴⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-3.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Kişinev valisi ilginç bir konuşma yaparak, Romanya hükümetinin yakın zamana kadar Gagauzları Bulgar zannettiği ordusunda ve okullarında Bulgar muamelesine tabi tuttuğunu, bu halkın Türklük hissiyatının uyanması için ellerinden gelecek bütün yardımları yapacaklarını söylemişti.⁴¹

Hamdullah Suphi, gece geç saatlere kadar kalabalığın dağılmadığını belirterek Kişinev’de jandarma kumandanlığının kendisine verdiği bir istatistiğe göre Baserabya’da 79.000 Gagauz’un yaşadığını belirtmekteydi. Rus kaynakları Komrat’ta 4.000 Gagauz’un yaşadığını söylerken, belediye kayıtlarında ise bu rakam 10.000 olarak geçmekteydi. Kubey köyünde 3500 Gagauz nüfusu ise istatistiklerde yer almamıştı. Belgrat gibi istatistiklerde yer almayan büyük kasabalarda Gagauzların yaşadığı ikişer üçer mahalle mevcuttu. Hamdullah Suphi Baserabya’da Gagauz nüfusunun 180.000-200.000 arası olduğu tespitinde bulunmuş ve Edirne Bursa ve Sivas pazarlarında olduğu gibi her tarafta Türkçe konuşmaların büyük bir gurur olduğunu dile getirmişti.⁴²

Hamdullah Suphi’nin Çadır istikametindeki incelemeleri de büyük bir kalabalık eşliğinde olmuş, buradaki gözlemlerini şu sözlerle aktarmıştı. “Atların hepsi siyahtı, yüksek ve dinç ve gayet güzeldi. Üzerindekiler ise bu atlara eyersiz ve üzengisiz binecek kadar tecrübeli Çadır köyünün delikanlıları idi. 5-10 dakika sonra

⁴¹ BCA.030.10/247.662.14

⁴² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-4; BCA.030.10/247.662.14. Cumhuriyet gazetesi ise nüfuslarını 400.0000 olarak vermişti. (Cumhuriyet, 19 Haziran 1935.)

ikinci bir altı kalabalığı daha yetiştirdi. Bunlar da selam verdikten sonra ikiye ayrıldılar. Köye yakın üçüncü bir süvari kalabalığının geldiğini gördük. Bu karşılayıştan heyecan duyduğumu kaydetmek isterim. Bu fırsatla kendisinden habersiz kaldığımız bu eski Türk kütlesinin hala ne güzel yetiştirdikleri ve eski binlerce senelik binicilik vasıflarını kaybetmiş olduklarını gördük. Çadır köyü 3000 kişilik kalabalığı ziyaretimden haberdar olmuştu. Belediyeye kadar arabadan inerek yürümeye mecbur oldum. Belediyenin önünde kadın ve erkek binlerce kişi bekliyordu. Papaz bir tepsi ortasına konmuş ekmek ve tuzu bendenize uzattı. Belediyenin içtima salonunda yine belediye reisi Türkçe bir nutuk söyledi. Ve kendilerini aradığımdan dolayı çok sevindiklerini iptidai fakat temiz bir Türkçe ile anlattı. Dünden beri gözlerimiz yolda idi, bugün köyümüzün bayramı vardır dedi.⁴³ Eski Türk geleceklelerini devam ettirdikleri vurgusunu yapmıştı.

Kişinev valisi de bu seyahatte Romence yaptığı uzun konuşmada Gagauzlara Türklüklerini unutmamalarını ve Türklerin tarihte kendilerine sahip çıktıklarını örneklerle açıklamıştı. Gagauzların soylarına sadık kalmalarını, Türkleri mertlikleriyle, sadakatleriyle hatırladıklarını Rumen tarihinde büyük Stefan’ın veliahdına yalnız Türklere itimat edebileceğini söylediğini tarihten örneklerle açıklamıştı. Benzer bir şekilde Hamdullah Suphi de valinin konuşmalarını şu örneklerle şekillendirmişti. Elçiliğinin ilk dönemlerde Romanya Hükümeti’nin Gagauzların Bulgar olduğu tezine

⁴³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-5.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

inandıklarını, özellikle Romanya Erkânı Harbiye Reisi Genaral Antonesco ile yaptığı görüşmelerde bu önyargıların kırıldığını, bu topluluk ile ilgili yapılan bilimsel çalışmaların Romanya Hükümeti'nin düşüncelerin değişiminde etkili olduğunu ve bu yanlışlarından dönerek Gagauzların Türk kültür dairesi içerisinde eğitim alacaklarını, Bulgar okullarına artık gönderilmeyecekleri teminatını kendisine verdiklerini ifade etmişti.⁴⁴ Yapılan çalışmalar sonucunda Romanya Hükümeti'nin Gagauzlara bakış açısını değiştirdiği bu olumlu yaklaşımların Gagauzların Türk kimliği etrafında kenetlenmelerini güçlendirdiği görülmüştü.

Hamdullah Suphi, Gagauzların fiziksel özellikleriyle de ilgili bilgiler vererek uzun boylu sarışın, yeşil gözlü kızların ilk etapta Alman ve Rus kızlarına benzediğini övünerek anlatmıştı. Hamdullah Suphi, Komrat ve Çadır'daki seyahati sırasındaki izlenimlerinde, dinlerine bağlı olan Gagauzların ayinlerini Türkçe olarak yaptıklarını, halkın okullarda daha fazla Türkçe ders verilmesini istediğini belirterek Tomay ve Kubey köylerinde de aynı isteklerle karşılaşmıştı. Bu köylerde etrafına toplanan halk, *"Buraya kadar geldiniz acılarımızı dinlemeden size yol vermek istemedik dedi. Bizi Türk'üz diye hor tutuyorlar. Çocuklarımıza iş vermiyorlar. Mekteplerimizde çocuklarımız bizim onlar öğrettiğimiz dilde okutulmuyor. Size bunları anlatmak istedik. Her uğradığım yerde olduğu gibi burada da kız erkek bütün çocuklar bizi de Türkiye'de mektebe gönderiniz* diye yalvardıklarını ifade

etmiştir.⁴⁵ Halkın bu serzenişi Türklüğü öven ve Gagauzların dillerine ve soylarına sahip çıkmasını isteyen Kişinev valisinin yaptığı konuşmayla bir tezat teşkil etmiştir.

Seyahat sırasında Müslüman Türklerle Gagauzlar arasında karşılaştırma da yapan Hamdullah Suphi, Baserabya'da yaşayan Gagauzların Dobruca ve Deliorman bölgesinde yaşayan Müslüman Türklerden daha uyanık ve daha iyi eğitim aldıklarını, Müslüman Türklerin çekingen ve yılgın olduklarını, Müslüman Türk köyleri ve kasabalarının ıssız olduğunu, Romanya'nın kalkınmasından Müslüman Türklerin yeterli ölçüde faydalanamadığını ve geri kaldıklarını, İslamiyet'in bütün enerjilerini öldürdüğünü, amaçsız bir şekilde gündelik hayatın içinde kaybolduklarını öne sürerken, Gagauzların ise okul ve tanınmama gibi sorunları olmasına rağmen Müslüman Türklere nazaran daha iyi durumda olduklarını, Türkçeyi bilmelerinin yanında etrafındaki insanlara da bu dili öğretmek için caba sarf ettiklerini, din adamların da etkisiyle milli dayanışmanın çok iyi durumda olduğu bu topluluğun enerjisinden faydalanması gerektiğini belirtmişti. Suphi, bunun da yolunu milli hisleri diri olan bu topluluğun Anadolu'ya yerleştirilerek faydalanması gerektiğini ifade etmişti.⁴⁶ Suphi bu sözleriyle, Müslüman kimliğinin Türkleri geriye götürdüğünü, milli kimliklerini unutturduğunu, Hıristiyan olan Gagauzların yokluk içinde bile milli kimliklerine sahip çıktığını, Türklüğün yeni form etrafında inşasında

⁴⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-5;BCA.030.10/247.662.14

⁴⁵ BCA.030.10/247.662.14.

⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-6;BCA.030.10/247.662.14

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

bu topluluğun önemli rol oynayacağını vurgulamıştı.

Hamdullah Suphi, yapılan çalışmalar sonucunda Mecidiye Medresesi'nin yeni programıyla Latin harfleriyle öğretmen okuluyla eğitime başladığını, Gagauzların yaşadığı Komrat, Çadır-lunga, Kongaz, Kubey, Kavarma ve Gaurşütçük, Rahmanışıklar köylerindeki liselerde ve ilkokullarda yeni tayin edilen Türk hocalarla Türkçe eğitime başladığını ve Kültür Bakanlığının Müslüman ve Hıristiyan Türk mektepleri için gönderdiği iki bin kùşür kitabın Müslüman ve Hıristiyan Türk mekteplerine gönderdiklerini belirtmişti. Daha fazla kitap temini ve ders verecek Türk hocalarının maaşlarının düzenli ödenmesi için Türk Dışişlerine durumu bildireceğini söylemişti. Hamdullah Suphi, Türk Hükümeti'nin Türkiye'de okuttuğu 16 Gagauz öğrencisinin 6'sını İstanbul'da Boğaziçi Lisesi'nde kendi imkânlarıyla elde ettiği bursla okuttuğunu ifade etmişti. Ayrıca Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler arasında elçilikten yardım alan 13 kişinin olduğunu, Romanya gazeteleri Romanya cemiyetlerinin de ele aldığı Baserabya bölgesindeki kıtlıktan dolayı Türk Hükümeti'nin açlık mıntikasına yardım için 1,5 milyonluk tahsisat ayırdığını söylemişti. Kıtlık bölgesinde Romanya Hükümeti'nin çalışmalarının önemli olduğunu belirten Hamdullah Suphi, Prens Karaca'nın karısı Madam Kostea Karaca elçiliğe müracaat ederek, Baserabya'dan Ploeşti'deki çiftliğine naklettiği aç çocuklar arasında 32 Türk çocuğunun bulunduğunu ve bunların Türkçeden başka hiçbir dil bilmediklerini, kendisine bunlara yardımcı olacak Türk

hemşireler bulmasını istediğini ifade etmişti.⁴⁷

Romanya'nın yaptığı bu çalışmalara karşın Türk Hükümeti'nden açlık bölgesinde daha sağlıklı yardım talebinde bulunmuştu. En etkili yardım yolunun açlık bölgesinde yardım merkezlerinin oluşturulması olduğuna inanarak maddi yardımların artırılmasını talep etmişti. Bu yardımın kaynağının nasıl bulunacağı konusunda da bilgi veren Hamdullah Suphi, Türkiye'deki yerel belediyelerden yardımın temin edilmesi durumunda bütçeye çok yük getirmeyeceğini söyleyerek, bu yardımların Türkiye ile Gagauzlar arasındaki bağı kuvvetlendireceğini, 300.000 nüfusa sahip Gagauzların Türklük bilinci etrafında hareket etme kabiliyetlerinin artacağını vurgulamıştı.⁴⁸ 1941'den 1947 yılına kadar Gagavuzlar büyük baskılara maruz kalmış, 1946-47 yıllarında nüfuslarının % 40'ından fazlası açlıktan hayatlarını kaybetmişti.

⁴⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, IV-16-6. 47-8;BCA.030.10/247.668.22

⁴⁸ BCA.030.10/116.810.11.

Sonuç

Tekparti/CHP,Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Osmanlıdan farklı bir şekilde benzer değerler etrafında kümelenen yeni rejimi ve ideolojisini temsil edeceğini umduğu yeni bir kimlik inşasına girişti. Bu paralelde ortak bir bilinç ve düşünce etrafında hareket eden bir toplum oluşturma düşüncesini belirgin bir şekilde ortaya koymuştu. Zira bu dönemde dünyada yükselen milliyetçilik düşüncesi de millî kimlik etrafında türdeş bir toplum inşa etmede önemli bir etken teşkil etmişti.

İzlenen bu politikalar dönem dönem farklılık arz etmişti. Tek parti, konjonktürün de etkisiyle Lozan Antlaşması sürecinde Anadolu'daki farklı kültürel kimlikleri bir arada tutmanın en önemli basamağı olarak “İslam Kimliği” üzerinden bir okuma gerçekleştirmişti. Lozan'dan sonra Cumhuriyet kadroları, seküler bir millî kimlik oluşturma paradigması üzerinden hareket alanı belirlemesine rağmen iç ve dış politikada ortaya konulan farklı politikalar bazen siyasi ve kültürel paradoksların yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Dinin toplumsal ve siyasal alandan arındırılmış bir ulus projesi ile ortaya çıkan Cumhuriyet kadroları, İttihat Terakki'nin Türk-İslam sentezi modelinin etkisinden tam anlamıyla arınmamış, seküler- millî kimlik idealini benimsenmesine rağmen zihinde şartların da zorlamasıyla bir din kimliğini yaşatmıştı.

Türk olmamasına rağmen Müslüman kimliği taşıyan Pomaklar, Anadolu'ya kabul edilirken, Türk kimliği taşıyan Ortodoks Gagauzların kitle halinde Balkanlardan Anadolu'ya getirilmesine sıcak bakılmaması ve bir kısmının Lozan'da Karaman Ortodoksları ile mübadeleye tabi tutularak Anadolu'dan Yunanistan'a gönderilmeleri sistemin kimlik oluşturmadaki çelişkisini ortaya koymuştu. Bu paradoksun ortaya çıkması, Balkan Savaşlarından Milli Mücadele kadar olan tarihsel süreçte Müslüman olmayan toplulukların takındıkları tavır ve karşı duruşları, sistemin bunlara kuşku ile bakmasıyla alakalıydı. Dolayısıyla Müslüman kimliği, geleneğin de etkisiyle devleti yöneten otoriteye sadakat ve itaat ile bağlılık gösterdiği için rejimin tahayyüllerinin gerçekleşmesinde daha uygun bir hedef olarak görülmüştü. Rejimin Alevi Türkler, Ortodoks Türkler vb öz Türk kesimini temsil eden unsurları dışladığını düşünen Hamdullah Suphi, bu yönüyle Mustafa Kemal ve Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının çoğundan farklı düşünerek, Gagauzların Hristiyan Ortodoks kimliklerinin millî-seküler modele daha uygun olabileceğine inanmıştı. Cumhuriyet ideolojisi ilkesel olarak farklı din tercihlerinin ortak milli bir değer oluşturmada engel olarak görmezken eylemde ise Müslüman kimliği taşıyan toplumların dönüşümünün daha kolay sağlanacağını düşünerek farklı bir duruş ortaya koymuştu. Seküler bir milli kimliğe “Müslüman” unsurlar üzerinden ulaşmayı daha uygun bir hedef olarak seçmişti. Bu yönüyle Kemalist iktidarın dönem dönem dinin meşruiyet aracı olarak kullanılmasından vazgeçemediği görülmüştü.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Türk etiketi taşımayan Müslüman unsurların rejimin yaklaşımına uyum sağlamaları ve Türkleştirilmeleri daha isabetli görülürken, ülke dışında Müslüman kimliği taşımayan Türk unsurlara ise bazen şüphe ile bakılmıştı. Bunun yanında Mustafa Kemal, Hamdullah Suphi'den farklı düşünerek ülke dışında bulunan Türk unsurlarının buldukları coğrafyadan ayrılmayarak Türklük bilincini bu bölgelerde sürdürmelerini istemeleri de bu politikaların ortaya çıkmasında etkili olmuştu.

Cumhuriyet kadrolarının Müslümanlık dışında dini inanışları bulunan kimi toplumlara ötelere görüntüsüyle bazı Türkçü aydınlar rahatsızlığa neden olmuştu. Hamdullah Suphi, bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için önemli bir görev üstlenerek dini kimliğin yerine millî kimliğin başat bir rol oynaması için Gagauzlar üzerinden projeler üretmiştir. Gagauzların Türk kültür dairesi içerisinde hareket etme düşüncesi Hamdullah Suphi ile ivme kazanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Hamdullah Suphi, Türk Ocaklarında görev yaptığı dönemdeki Türkçülük misyonunu Ocaklar kapatıldıktan sonra Balkanlarda elçilik görevi ile Türk kimliklerini yavaş yavaş unutmaya başlamış olan Gagauzlarla devam ettirmek istemişti. Çalışmalarını kimliğin önemli bir parçası olan dil üzerine yoğunlaştırmıştı. Türkçenin bölgede öğrenilmesini yaygınlaştırmak için Türkiye'den materyaller getirtirmişti. Gagauzların kitle halinde Türkiye'ye getirilmesinde başarılı olamadıysa da kamuoyunda ve siyasi arenada bu halkın varlığını tartışmaya açarak

Her ne kadar Kemalizm'in yeni devlet ve toplum projesi din tabanlı olmayan seküler bir kimlik oluşturma iddiası taşısa da Gagauz örneğinde görüldüğü gibi imparatorluk kültüründen gelmenin de etkisiyle karşılaşılan problemler karşısında dinin belirleyiciliğini devlet kontrolünde de olsa devam ettirilmişti.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Cumhurbaşkanlığı Arşivi
TBMM Arşivi

Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet
Milli İnkılap
Tan

Türk Yurdu

Araştırma Eserler

ACAROĞLU , M.Türker, 1967,
“Tanrıöver ve Gagauzlar”, Türk Yurdu,
Hamdullah Suphi Tanrıöver Özel Sayısı,
Cilt: 6, Sayı:2, Şubat.

ARGUNŞAH, Mustafa, 2002,
Gagauzların Tarihi, Türkler
Ansiklopedisi, XX, Yeni Türkiye
Yayımları, Ankara.s.391-421.

BAYDAR, Mustafa, 1968, Hamdullah
Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul:
Menteş Kitabevi.

DAĞISTAN, Adil,2002, "Hamdullah
Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve
Gagauz Türkleri", Atatürk Araştırma

Merkezi Dergisi, XVIII, Kasım. s.815-
828.

ERTEM, Sadri, 1937, Ankara-Bükreş,
İstanbul.

KARPAT, Kemal, 2010, Türk
Demokrasi Tarihi, İstanbul: Timaş
Yayımları.

KURAT, Akdes Nimet, 1992, IV-XVIII.
Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki
Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara.

MANOF, Atanos, 1939, Gagauzlar
(Hristiyan Türkler), Çev: Türker
Acaroğlu, Varlık Neşriyat, Ankara.

NADİ, Nadir, 1979, Perde Aralığından,
İstanbul: Çağdaş Yayımları.

NAYIR, Yaşar Nabi, 1936, Balkanlar ve
Türklük, Ulus Basımevi Ankara.

HABLEMİTOĞLU, Necip, 1997,
Kemal'in Öğretmenleri”, Kırım Dergisi,
Yıl:6, Sayı:21, Ankara.

ÖKSÜZ, Hikmet, 2002, Atatürk
Döneminde Balkan Politikası (1923-
1938), Türkler Ansiklopedisi, XVI, Yeni
Türkiye Yayımları, Ankara. s.1134-1170.

ÖZKAN, Nevzat, “Gagavuz Kültüründe
Oğuz Unsurları” Oğuzlar Dilleri,
Tarihleri ve Kültürleri, 5.Uluslararası

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/ atdd/ 0000-0001-5416-5220

Türkiyat Araştırmaları Sempozyum
Bildirileri, Ankara 2015,s.455-464.

SERASLAN, Halim, 1995, Hamdullah
Subhi Tanrıöver, Ankara: Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yayınları.

TANRIÖVER, Hamdullah Suphi, 1987,
Dağyolu II, Hazırlayan: Fethi
Tevetoğlu, İzmir: Kültür ve Turizm
Bakanlığı Yayınları.

TEVETOĞLU, 1986, Fethi, Hamdullah
Suphi Tanrıöver, Ankara.

YALMAN, Ahmet Emin, “Hariçteki
Türkler” Tan, 4 Ağustos 1935.

YAVER, Halil, 1937, Türkiye ve
Balkanlar Nereye Gidiyorsun Türkiye,
Gutenberg Basımevi, İstanbul.

YAVUZ, Nuri, 2010, Hamdullah Suphi
Tanrıöver ve Gagavuzlar, Gazi
Akademik Bakış, IV/7, s.177-184.

YILMAZ, Murat, 2002, Tek Parti
Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP
Müstakil Grubu, (Basılmamış Doktora
Tezi), Ankara.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/atdd/ 0000-0001-5416-5220

EKLER

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

KARAR NO:
7772

KARARNAME

Gagavuz türklerinden Romanya tebâlı İstefan Zavrak oğlu Petri Zavrak'ın Ankara yüksek Ziraat enstitülerine parasız yatılı okur olarak kayıt ve kabulü ;Ziraat vekilliginin 26/10/938 tarih ve 20914V-36567 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 3/12/938 tarihinde onanmıştır.

3/12/938

REİSÜLHUR
Hüseyin İsmail

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V.
C. Başoğlu Hilmi Erman M. M. V. Da. V.

Ha. V. Ma. V. Mi. V. Na. V.
Z. Sarıoğlu A. Şahin S. Nisan A. Çetinkaya

İk. V. S. I. M. V. G. İ. V. Zr. V.
H. H. A. Çetinkaya G. İ. V. Zr. V.

606 26 00 00 95 101 9

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Pınar/atdd/ 0000-0001-5416-5220

U-

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
E. no Daire Üçüncü Müdürlüğü

Ankara: 10 İSan 1934
Halka :

73868
283

44:1

Hiyasetti Cıvhar U.Kâtipliğine

A	18-16 b-
B	85
C	97

Bessarabya'da Gagavuz türklere oturdugu mintakaya Bu Elçimizin yaptığı tetkik seyahati hakkında alınan 24 birin teğrin 1934 tarihli ve 878/107 numaralı raporun sureti illi olarak takdim kılını: Efendim.

Hariciye v. Vekilli n
Aptulubani

A.
E.
21 - X₃ - 1934
Hj

Türkiye
SIYASETİCÜMHL
EVRAKI

3-6284

CONSERVATORATULUI ARHIV
Tit. No. :
Dist. No. :
Vârak. No. :

Dede Korkut'ta Aile Kavramının Sosyal Genetiği Üzerine

Gencer Gençoğlu*

ORCID / 0000-0002-6690-1077

Öz

Aile toplumun en küçük yapıtaşlarındandır ve Türk hukuk sistemi olan töre içinde kendine has bir yere sahiptir. Bununla birlikte aile biyolojik ve psikolojik yönleri bulunan bir birimdir. Aile yapısında görülen düzen ve ailenin kutsallığı durumu, Türklerin ulusal ve kültürel

değerler sisteminden kaynaklanmaktadır. Dede Korkut Kitabı, Türklerin en önemli kültür miraslarından biri olan ve destandan halk hikâyeciliğine geçişin köprüsü olarak kabul edilen bir eser olarak, Türklerin hem sosyal hem kültürel hem de aile yaşantılarında önemli olan pek çok maddi ve manevi kültür malzemesi ya da bireysel aktarımı da içerisinde barındırmaktadır. Metin, bunu yaparken ailesel faktörlerin de devrede olduğu ve çözülmesi gereken sorunlar için de okuyucuya çoğu zaman farklı gelişme ve sonuçların anlatıldığı bir yol ortaya koyar. Kuşkusuz genel olarak metinlerde ortak özellikler ortaya konulmuş, olay akışı, kahramanların olay akışındaki tutumları, gelenek ve görenek algısı, olaylar karşısında izlenecek yol, tutum ve tavırların kimi istisnai durumlar dışında ortak tepkiler gördüğünün ve bunların her metinde tekrar

* Bayrampaşa Uğur Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğrt./Doktora Öğrencisi,
gencercer@hotmail.com

edildiğinin de farkındayız. Burada ailesel vaziyet devreye girmektedir. Örneğin; Deli Dumrul boyunda aile, zorda kalan oğluna canını vermek istemez. Bu açıdan Türk kültürünün en önemli miraslarından biri olarak kabul edilen Dede Korkut Kitabı'nın aile bireyleri arasındaki bağın ya da olumsuzlukların da anlatıldığı bir kitap olduğunu söylemek mümkündür. Eserde kadına ve çocuğa yönelik hitap ve davranışların kuruluş düzeni de kendisine yer bulmakta ve Eski Türk kültüründeki, aileye yaklaşım da davranışlar ekseninde incelenmektedir. Bunun için Dede Korkut Kitabı'nda yer alan anlatım çerçevesinde, aile motifi ve işlevleri tartışılmıştır. Bu yönüyle eserdeki sosyal hayat ve bu sosyal mekân içinde ailenin yeri, kuruluşu, aile için ya da kimi zaman ona karşı verilen mücadele ve aile bireylerinin özellikleri ve aralarındaki ilişkiler

makalenin temel konusunu teşkil etmektedir. Bu çalışmada Dede Korkut Kitabı esas alınarak, Dede Korkut ailesinin durumunu tahlil etmek için, geçirilen süreci inceleyerek aileye yönelik anlatı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kavramlar: *Dede Korkut, Aile yapısı, Kahraman*

Family Concept and Social Genetics in Dede Korkut

Gencer Gençoğlu**

ORCID / 0000-0002-6690-1077

Abstract

Family are the smallest building block of society and the family in customs of Turkish legal system has a unique understanding of law. Besides the family is a social unit that has biological and psychological aspects. Order dependence on family, conservation of family has arisen from Turk's national and cultural ethos. Presence of common qualities in texts shows that the flow of events, heroes, traditions and customs, the course lead upon the events, attitudes and behaviors are very

similar and repeated nearly in all texts. Here the familial situation comes into play. For example, the family in Deli Dumrul does not want to die for his son. The book itself, which consists of some narratives, is considered as a bridge between the epic and the folk romance tradition, one of the most important cultural heritages of the Turks. Moreover, it contains spiritual and material cultural objects, important for the social, cultural and parents life of the Turks. Dede Korkut text offers different clues us for the familial problems to be solved most of the time. It is possible to say that the Book of Dede Korkut, considering as one of the most important heritages of Turkish culture, is almost a book of family bonds. Moving from the thesis of Dede Korkut the testing parent motif and its functions is discussed within the twelve narratives in this paper. This article deals with the

** genccer@hotmail.com

system of addressing towards women and child in the light of the book of Dede Korkut. The approach to family in the old Turkish culture will be examined. This article focus on social life in Turkish epics and family's place in this life, stages of the family enterprise, hero's struggles for the family, characteristics of family members and relationship between family members. And this article deals with the system of adressing towards family in the light of the book of Dede Korkut and in the essay, we have tried to examine tried to examine the process that the family underwent in order to analyse the present situation of the family.

Keywords: *Dede Korkut, Family Structure, Hero*

Giriş

Türk kültüründe evlilik, aile ve akrabalık; doğum olayından itibaren soya dayalı bir değer verme ve değer görme hiyerarşisi üzerine kurulmuştur. Çünkü her doğum soyun devamı adına gerekli ve güç dayanışması açısından da oldukça önemlidir. Akrabalık topları içinde bir aile çemberi ve onun başında da bir baba figürü, Türk anlayışı ekseninde aile ve akrabalık kelimelerini tamamlayan yapıyı oluşturmaktadır. Hatta Dede Korkut da Bilgin Saydam'ın deyimiyle tüm Türk dünyasında çok iyi bilinen bir "Kültürel Ata" kişiliğidir.¹

Anthony Giddens'e göre akrabalık bağları ise bireyler arasında evlilik yoluyla ya da kan bağlarını

¹Bilgin Saydam, Deli Dumrul'un Bilinci, Metis Yayınları, İstanbul 1997, s. 15.

bağlayan soy dizileri yoluyla kurulan bir bağlamdır. Evlilik iki yetişkin birey arasındaki toplumsal olarak kabul edilen ve onaylanan bir cinsel birleşim olarak tanımlanabilir ve iki insan evlendiğinde birbirlerinin akrabası olurlar. Bununla beraber evlilik bağı daha geniş bir hısımlar dizgesini de birbirine bağlar. Kan akrabaları da evlilik yoluyla eşleşimin de hısımları olurlar.² Sahlins de akrabalığın müşterek var oluş ya da ortaklık olduğunu belirtmiştir.³

Bu tanımlara göre her şeyden önce akrabalık denilen müessesenin hepsi olmasa da aslı kan yoluyla bulaşır. Gönül bağı ve mülkiyet ilişkileri de, bu bulaşıcı durumun yan kollarını meydana

getirir. Akrabalık, homojenik bir biçimde diğer toplumsal ilişkilerden de etkilenir ya da bu biçimleri etkiler. Dede Korkut Kitabı'nda da göreceğimiz gibi, anneyi kurtarmak için çocuktan ve eşten vazgeçme eşiği, kız kardeşini istemeye gelen saygın Dede Korkut'u kovalama, sevdiği kızla evlenmek için, onu sevdiğinin öldüğüne inandırmak ve ona sahip olmak için de kanlı gömlek getirmek veya canını isteyen oğluna "can tatlı" diyen anne- baba zıtlığı gibi kimi örneklerle, genel mahiyette akrabalık; bir yabancıya akraba haline gelme ya da akrabanın bir yabancıya dönüşme sorunsallarını da zaman- mekân ekseni belirtmeksizin ortaya koyar. Michel Foucault da, Antik Yunan filozoflarından sıklıkla örnekler verdiği ve daha çok Antik Yunan ve Roma aile yaşantısını tartıştığı çalışmasında, meşru bir kadına sahip olmanın ve onun sayesinde

²Anthony Giddens, Sosyoloji, Yayınma Haz: Cemal Güzel, Çev: Zeynep Mercan, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2012, s. 246-247.

³Marshall Sahlins, Akrabalık Nedir, Ne Değildir, Çev. Asena Pala, Dipnot Yayınları, Ankara 2015, s. 12.

bir soy edinme yararının; tahammül etmeyi, doğacak çocukları gözetmeyi ve gereksinimleri karşılamayı, hastalık ve ölüm gibi sonuçları da göğüslemeyi gerektirdiğinden söz eder.⁴ Daha önce Sahlins'in sözünü ettiği "müşterek var oluş ya da ortaklık" temasından da hareketle denilebilir ki, meseleleri tolere edebilme kabiliyeti akrabalığın esas dayanaklarından birini oluşturur. Tolerasyon, akrabalıkta ya da akraba olma sürecinde bükülmeyi, merkez aile bireyleri ise hüküm verenler etkisiyle kırılmayı belirleyen başlıca faktörler olarak "akrabalık" metninde yer alırlar. Bronislaw Malinowski'ye göre de anne ve baba olmakla iki ayrı soydan gelen çocuk, ikili bir soyağacın çıkış noktasıdır. Bununla birlikte çocuk büyüdükçe

ebeveyn ilişkileri değişir ve toplumsal soy zinciri sisteminin çocuğa kabul ettirilmesi koşulu ortaya çıkar. Yani kendi akrabalık öğretisini kurması için çocuk da toplumu zorlayabilir. Eğitim evresinde gereçlerin ve mülkiyetin, bilgilerin ve ona bağlı geleneksel sanatın çocuğa aktarılması söz konusudur. (Dede Korkut Destan'ında bu durum isim alma, kız bakma, kadınların konumu, Kanlı Koca'nın ilini tutması için oğluna öğüdü ve hatta çocuksuz ailelerin han sofrasındaki yeri gibi gelenek ve bakışlarla açıklanabilir). Bu yönüyle çocuğun iki yanlı akrabalığı, akrabalığa ilişkin düşünlerin, şu veya bu ilkel psikolojiden ve toplumsal örgütten doğması şeklinde açıklanmaz. Akrabalık, malların, toplumsal saygınlığın ve

⁴Michel, Foucault, Cinselliğin Tarihi, Ayrıntı Yayınları, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul 2007, s. 426.

ayrıcalıkların geçişi sorununu çözecek tek olasılığı oluşturduğu ima edilir.⁵

Akrabalık ailemizden gelen “kan bağı” zerkinin yanında aslında bir aile- soy kalkanı olmakla birlikte; üreme, kalıtım, sosyal dayanışma ve miras gibi ekonomik işlevleri kendisine konu edinmiş insan + mülkiyet organizasyonudur.

Charles Darwin’e göre de insan + mülkiyet organizasyonu çeşitli özelliklerin taşınırılığıyla kurulur. Yani dikey akrabalık dediğimiz kalıtımsal akrabalık çeşidi genetik öğeleri kuşaktan kuşağa aktarmaya dayanır. Dede Korkut Hikâyelerinde de sıklıkla bahsi geçen gözü peklik, dövüşkenlik, dirençlilik, vücut kuvveti ya da iriliği, her türlü silah, hem sesli (vocal), hem de müziksel organlar

⁵Bronislaw Malinowski, İlkel Toplumlarla Cinsellik ve Baskı, Çev. H. Portakal, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1989, s. 190- 191.

hepsi bir eşeyce ya da öbürünce yeğlenme, aşkın ve kıskançlığın etkisi, sesteki, renkteki ya da biçimdeki güzelliğin değerlendirilmesi ile dolaylı olarak kazanılmıştır ve zihnin bu yetileri de beynin gelişimiyle alakalıdır.⁶ Yani akrabalıkların özellikleri irsi, gelişimi ise aklidir.

İnsanın kan bağı olan akrabaları olduğu gibi, kan bağı olmayan, örneğin evlendiği eşi ve onunla birlikte gelenlerle süregelen bir akrabalığı da olabilir. Nihayetinde kalıtım ve kültür “taşınabilir ve “gelişen” unsurlardır.

İşte “akrabalık” müessesesinin temelinde aslında “yalnızlığı bertaraf etme” içgüdüğü de yatmaktadır. Strauss bu kültür yolculuğunun her bir üyesinin kendi “trenine” sıkı sıkıya bağlı olduğundan ve daha doğuştan

⁶Charles Darwin, Seksüel Seçme, Çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara 1977, s. 535.

itibaren bizi çevreleyen her varlık ve nesnenin bu sistemi oluşturan referanslar aygıtıyla her birimizi donattığından söz eder.⁷

Vladimir Propp'a göre halk edebiyatında geçen "evlilik" temaları aynı zamanda etnografik bir konudur. Halk edebiyatında kendisine yer bulmuş evlilik anlatıları kendi açıklamalarını geçmişin düşüncelerinde ve dinsel- büyüsel pratiklerinde bulurlar. Yani kahramanların evliliklerini incelerken aynı zamanda insan toplumunun çeşitli aşamalarındaki var olmuş evlilik biçimlerini de incelemekteyiz. Örneğin damadın hangi aşamalardan geçtiği ve hangi insanlarla birlikte bir sınava tabi tutulduğu ve bu sınavın niteliğini bilirsek ancak o zaman folklorda

buna tekabül eden fenomeni tam olarak anlayabiliriz.⁸

Nihal Atsız da bu uzantıyı doğrular nitelikte bir tespitte bulunmakta ve Dede Korkut'un, Oğuzların içtimai hayatı hakkında bol bol malumat verdiğiinden ve Türklerin hukuki örflerinden, izdivaç adetlerinden harp usullerine kadar birçok konu hakkında çıkarım yapılabileceğinden söz etmektedir.⁹

Anlatıda Bayındır Han, Oğuzların iki boy birliğinden oluşturulan büyük boyun en üst yöneticisidir: Bu boylar, Arız/Aruz'un idarisindeki Taş Oğuzlar (Dış-Oğuzlar) ve Salur Kazan'ın idaresindeki İç-Oğuzlar'dır. Dede Korkut Destanı bu iki boya mensup kahramanların ya tekil

⁷Claude Levi- Strauss, Irk, Tarih ve Kültür, Çev. Haldun Bayrı vd., Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 73.

⁸ Vladimir Propp, Folklor/ Teori ve Tarih, Avesta Yayınları, Çev. Necdet Hasgül, Tolga Tanyel, 1998, İstanbul, s. 20

⁹ Nihal Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 175

olarak ya da akrabalarıyla birlikte veya onların yardımıyla yahut onlara karşı giriştikleri uğraş ve mücadeleleri konu almaktadır.

Bilindiği üzere Deli Dumrul boyunda metnin başkahramanı Azrail'e kafa tutar ancak onunla baş edemez. Daha sonra ise canının yalnızca yerine başka bir can bulursa bağışlanacağı söylenir. Hikâye bu kısımdan itibaren Maksimovich Jirmunskiy'nin deyişiyle bir Bizans hikâyesi olan Digenis Akrit'e çok benzemektedir.¹⁰ Digenis Akrit'te de, Deli Dumrul'da da ne anne ne de baba canını takas etmeye razı olur. Bunun üzerine Dumrul karısından helallik almaya hatta isterse başkasıyla da evlenebileceğini

söylemeye gitmişken, karısı kendisine canını verebileceğini söyler:

“Ne dersin ne soylarsın

Göz açuban gördüğüm

Gönül verip sevdiğim

Koç yiğidim şah yiğidim

Karşı yatan kara dağları

Senden sonra ben neyerim

Yaylar (yaylaya çıkar) olsam

benim mezarım olsun

Sovuk sovk suların

İçer olsam benim kanım olsun

Altun akçan harcar olsam benim

kefenim olsun

Tavla tavla şahbaz atın

Biner olsam benim tabutum olsun

Senin ol muhannet (korkak) anan

baban

Bir canda ne var ki sana

kıyamamışlar

Arş tanık olsun kürsi tanık olsun

Yer tanık olsun gök tanık olsun

¹⁰Viktor Maksimovich Jirmunski, “Kitabı Korkud ve Oğuz Destanı Geleneği, Çev. İsmail Kaynak, Belleten, C. 25, S.100, 1961, s. 616.

Kadir Tanrı tanık olsun

*Benim canım senin canına kurban
olsun.”¹¹*

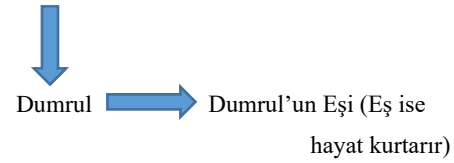
Nihad Sami Banarlı'ya göre bu durum, sadece hikâyede bir kadına bu sözleri söyletmek ve ailede fertlerin, anne ve babanın da üzerine yükselecek birbirleri için en büyük fedakârlığı yapacak seviyede olmaları gerektiğini belirtmek amacıyla okuyucuya aktarılmıştır.¹² Hâsılı, baba- anne sevgisi ikinci plana itilmiş, çekirdek ailenin somut varlığı, “ölümle” sınanmış ve sınındığı testten geçmiştir. Bu boyda aynı zamanda dikey akrabalık sistematığı de kırılmış olur. Çünkü baba oğluna canını vermezken, oğulun karısı bunu

¹¹Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut Hikâyeleri, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006, s. 141- 142.

¹²Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB Yayınları, 1. Cilt, 1983, Ankara, s. 429.

yapmak için hiç tereddüt etmez. Ailenin ölümle sınanması, aynı zamanda sürmekte olan zamanın, ailenin belki de dönüşümü için de gelişkin bir yapıyı ortaya koymaktadır. Bu elbette bir ikilemdir. Zira benlik, ölüm korkusuyla ailenin önüne geçmektedir.

Baba, Anne (Anlatıda aileden bekleneni yapmazlar)

“Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı”nda, Deli Dumrul’un eşi, ideal eş ve annenin simgesidir. Burada “aile” eştir. “Eş”in yaptırımını ve fedasıyla kendisini belli eder. Aynı zamanda aile küçülür, “anne- baba” ikameti eş yanında ötelenir.

Bunun aksi bir durum “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı

Boy” da mevcuttur. Bu anlatıda kâfir Şökli Melik, Salur Kazan’ın otağını o olmadığı bir anda basar ve eşi Burla Hatun’u, Oğlu Han Uruz’u ve annesini de kaçıtır. Salur Kazan, bu durumu gördüğünde: “*Karıcık anam oturanda yeri kalmış /Oğlum Uruz ok atanda puta kalmış*”¹³ diyerek annesi ve oğlunun adını anmış, Şökli Melik’le yüzleştğinde ise ondan karısını ya da çocuğunu değil, sadece annesini bırakmasını istemiştir:

*“Bre Şökli Melik,
Dünlüğü altın ban evlerimi
götürmüşsün,
sana gölge olsun,
Ağır hazinemi, bol akçamu
getirmişsin,
sana harçlık olsun,
Kırk ince belli kızıyla Borla
Hatun'u getirmişsin,
sana tutsak olsun,*

*Kırk yiğidiyle oğlum Uruz'u
götürmüşsün,
kulun olsun!
Tavla tavla şahbaz atlarımı
götürmüşsün,
sana binit olsun!
Katar, katar develerimi
götürmüşsün,
sana yüklet olsun,
Yaşlı anamı götürmüşsün,
Bre kâfir, anamı ver bana!”*¹⁴

Anne- oğul ilişkileri Dede Korkut boylarında bize göre en itibarlı ilişkidir. Anlatının önemli bir kısmında anne ve oğul arasındaki konuşmalar, bu ikilinin birbirlerini zarar görmekten koruması üzerine verdikleri uğraşla bezelidir. Hatta bu kimi zaman Türk aile ve akrabalık yapısına uymayan bir şekilde seslenişlere de sebebiyet vermektedir. Örneğin yine aynı boyda kâfirin elinde tutsak olan

¹³ Orhan Şaik Gökyay, age, s. 54.

¹⁴Orhan Şaik Gökyay, age, s. 64- 65.

oğlunun canını kurtarmak ile namusu arasında bir tercihte kalan Burla Hatun, kâfirlerin ona divanlarında “sağrak sürdüreceğini” söyleyince, oğlu ona şiddetle babasının namusunu korumasını söylemiş ve annesinin böyle bir seçimle karşısına gelmesine çok sinirlenerek ana hakkının Tanrı hakkı olduğunu, eğer öyle olmasaydı onu öldüreceğini belirtmiştir:

*“Ağzın kurusun ana!
Dilin çürüsün ana!
Ana hakkı Tanrı hakkı olmasaydı,
Kalkıp yerimden doğrulaydım,
Yakanla boğazından tutaydım,
Kaba ökçem altına salaydım,
Ak yüzünü kara yere tepeydim,
Ağzınla burnundan kan
şorlayaydım,
Can tatlısını sana göstereydim,*

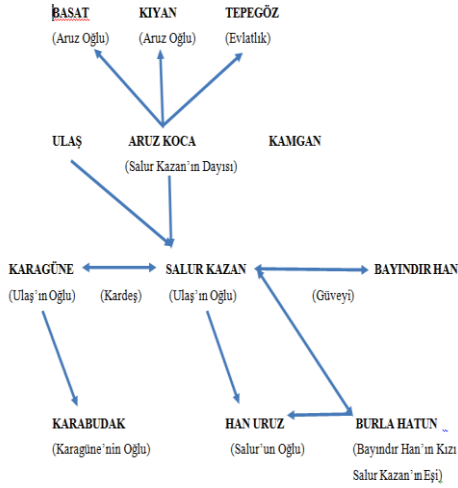
Bu ne sözdür?”¹⁵

Han Uruz, annesinin ve babasının kendisinden daha önemli olduğunu ve asıl önemli olanın aile ve aile namusu olduğunu şu sözleriyle dile getirir:

*“...
Sen sağ ol, kadın ana!
Babam sağ olsun!
Bir benim gibi oğul bulunmaz mı olur?”¹⁶*

¹⁵Orhan Şaik Gökyay, age, s. 61.

¹⁶ Orhan Şaik Gökyay, age, s. 62.

Türk kültüründe ve dolayısıyla destan anlatımında pasif kadın modeli söz konusu değildir. Kadın, bilhassa “anne” sıfatıyla aileyi ayakta tutan, ailenin birlik ve dirliğini sağlayan, işleyişini düzenleyen bir konumdadır ya da yansıması bu şekilde olmuştur. Ancak Dede Korkut'ta dört türlü kadın tipinden söz edilirken, bunların yalnızca biri olumlu olarak lanse edilir, o da *ev yapandır*:

“Karılar dört türüdür;
Birisi ev yapan sulptur,

*Birisi solduran soptur,
Birisi dolduran toptur,
Birisi evin dayağıdır,
Birisi nice söylersen bayağıdır...”*

17

Dede Korkut hikâyelerinin hemen hemen hiçbirinde olumsuz anlamda sayılan özellikleri taşıyan kadınlara rastlanılmaz. Genellikle “evin dayanağı” olan kadınlarla karşılaşılır. Bu kadınlar erdemli ve soyludur, kocanın sığındığı eştir, kahramandır, evin namusudur ve elbette annedir. “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu”nda anlatılan kadın da; topuklarına kadar uzanan siyah saçlı, selvi boylu, kurulu yaya benzeyen çatma kaşlı, dar ağızlı, al yanaklı erkeğin bahtı ve evinin tahtıdır. Erkek, başı sıkışınca karısına sığınır. Kadın; evin direği, dayanağıdır:

¹⁷ Orhan Şaik Gökyay, age, s. 30.

“Beri gelsene, başım bahtı, evim
tahtı!

Evden çıkıp yürüyende selvi
boylum

Kurulu yaya benzer çatma kaşlım
İkiz badem sığmayan dar ağızlım
Güz elmasına benzer al yanaklım
Kadınım, direğim, dôleğim!”¹⁸

Boğaç Han hikâyesinin temelinde çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma vakaları söz konusudur. Dede Korkut anlatısına göre saygı görmenin yolu “aile” olmaktan, bunun yolu ise “çocuk sahibi” olmaktan geçer. Hikâyenin ilerleyen kısımlarında “çocuk” olduğu için Dirse Han artık Oğuz Beyleri tarafından kabul görür. Esasında çocuk yoksa Dirse Han da yoktur, dışlanmış, saygınlığı da olmayacaktır. Bu yönüyle “dikey akrabalık” şematığının de önemi hikâyece vurgulanmaktadır:

“Hanlar hanı Han Bayındır yılda
bir kez toy edip Oğuz beylerini
konuklardı.

Yine toy edip attan aygır, deveden
buğra, koyundan koç kırdırılmıştı.
Bir yere ak otak, bir yere kızıl
otak, bir yere kara otak
kurdurmuştu. Kimin ki oğlu, kızı
yok, kara otağa kondurun, kara
keçeyi altına düşeyin, kara koyun
yahnisinden önüne getirin, yerse
yesin, yemezse kalsın, gitsin,
demişti.”¹⁹

Çocuk o dönemde de aileyi
tamamlayan en önemli faktör
olarak görüldüğünden, Dirse Han
bu sebep ve neticesi dışlanmışlık
karşısında karısına çıkışır fakat
sonunda yine eşinin sözünü
dinler:

“Dirse Han, dişi ehlinin sözüyle
ulu toy eyledi, hacet diledi...”²⁰

¹⁸ Orhan Şaik Gökyay, age, s. 33.

¹⁹Orhan Şaik Gökyay, age, s. 32.

²⁰Orhan Şaik Gökyay, age, s. 35.

Carl Gustav Jung'un "anne arketipi"ne uygun olarak başta Boğaç Han anlatısında olduğu gibi; dışının sihirli bir otoritesi; aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeri; yararlı içgüdü ya da itki; gizli, saklı bir profile uygunluk mevcuttur.²¹ Anlatının bir diğer önemli vaka halkasında da görüleceği üzere anne tüm bu söylenen özellikleri karşılar. Anlatıdaki en önemli vaka, bir boğayı öldürerek "Boğaç Han" adını almış çocuğun, babası Dirse Han tarafından yerine geçeceği endişesiyle ölümcül bir şekilde yaralanması durumudur. Georges Bataille'e göre kötülük, yalnızca kötü yürekli insanın değil, bir bakıma iyinin de rüyası

²¹Carl Gustav Jung, Dört Arketip, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 22.

olmaktadır. Zira baba oğlunun yerine geçeceği sanısını tahayyül etmektedir. Ölüm ise bu tuhaf rüyanın aranan ve buyur edilen cezasıdır.²²

Babanın da kıskançlığı neticesinde oğluna kestiği ceza ölümdür. Burada, bilhassa bu hikâyede gördüğümüz gibi çocuk ile anne arasında somut olarak tanımına yine "annelik" diyebileceğimiz, içgüdüsel ve ilahi bir bağa şahit oluruz. Anne, oğlunu yaralı bir şekilde bulduğunda bu duruma çok üzülür ve bunu yapanlara öfke duyar. Bunun üzerine oğul, olayı annesine izah eder:

*"Beri gelsene, ak sütünü emdiğim,
kadınım anam!*

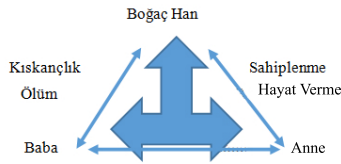
Ak pürçekli, izzetli canım anam!

...

²²Georges Bataille, Edebiyat ve Kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, 2004, İstanbul, s. 20.

*Kargırsan babama kargı.
Bu suç, bu günah babamındır!”*²³
Anne önce oğlunun hayatını kurtarır, sonra da o hayatın devam etmesini sağlar.

Hikâyede baba “düşman” imge, anne ise “iyilik ve fedakârlık” imgesi olarak kendilerine yer bulur. Baba “iktidar”dır ve iktidar kendisine ortak istemez. Anne ise “koruyan ve iyileştiren” taraftır. Bu yönüyle oğul Boğaç Han, baba Dirse Han ve anne arasında sürekli bir hareket ve geçişkenlik söz konusudur.

Anlatıda Boğaç Han'ı babasının gözünden düşürüp, ölümcül bir şekilde yaralanmasına neden olan kırk namert, Boğaç

Han'ın yaşadığını duyunca, Dirse Han'ın onları sağ bırakmayacağını düşündüklerinden, Dirse Han'ı tutsak ederler. Bunun üzerine Dirse Han'ın hanımı, oğlu Boğaç Han'a:

*“Kırk yiğidini yanına alsana
Babanı o kırk namertten
kurtarsana, Yürü oğul, baban sana kıydıysa sen babana kıyma!”* diye seslenir.²⁴

Anne sözü son derece önemli olduğundan, oğul annesinin arzusunu kırmaz ve gidip babası Dirse Han'ı tutsaklıktan kurtarır. Dirse Han kendisini kurtarmaya gelenin oğlu olduğunu, onu ölü bildiği için anlamaz:

“...
*Senin de içinde aksakallı baban
varsa yiğit, desene bana
Savaşmadan, vuruşmadan
alivereyim, dönsene geri!*

²³Orhan Şaik Gökyay, age, s. 43.

²⁴Orhan Şaik Gökyay, age, s. 45.

Benim için geldinse güzel yiğit,
oğlancığımlı öldürmüşüm,
Yiğit bana yazığı yok, dönsene
geri!”²⁵ diyerek oğluna yapmış
olduğu kötülüğün ve haksızlığın
pişmanlığını ve acısını dile getirir.
Dirse Han, kendisini kurtarmaya
gelen bu genç yiğidin oğlu
olduğunu anlayınca derhal oğluna
sarılır ve baba- oğul ağlaşırlar.
Baba bu yönüyle yaşanan olaylar
neticesinde dönüşüm yaşamıştır
ve “tek tip” bir çerçeveden
çıkarak, kıyıca bir yapıdan
yeniden yapıca “baba” vasfına geri
dönmüştür.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyu
biterken, annenin yaptıkları, daha
öncede olduğu gibi Dede
Korkut’un deyimiyle, “ana
hakkının Tanrı hakkı” olduğunu
bize aktarır: “Han kızı karşı gelip
Dirse Han ile oğlunu bir arada
gördü, Hak Taalaya şükür kıldı,

kurbanlar eyledi, açlar doyurdu,
sadakalar verdi, oğlunu bağrına
basıp gözlerini öptü.”²⁶

Annelerin babalara kıyasla çok
daha kucaklayıcı ve şefkat sahibi
olduğunu Dede Korkut metninin
birçok yerinde görmekteyiz.
“Salur Kazan’ın Tutsak olup Oğlu
Uruz’un Çıkarttığı Boy”da, tutsak
edilen Salur Kazan’ı görmek
isteyen Tekür’ün karısı ile Salur
Kazan arasında şöyle bir diyalog
geçer:

“Hatun gelip zindancıya
kapıyı açtırdı, çağırdı,

-Kazan Bey nedir halin?

Dirliğin yer altında mı hoştur?
Yoksa yer yüzünde mi hoştur?
Hem şimdi ne yersin, ne içersin ve
neye binersin?, dedi.

Kazan,

-Ölülerine aş verdiğin
vakit ellerinden alırım, hem

²⁵Orhan Şaik Gökyay, age, s. 48.

²⁶Orhan Şaik Gökyay, age, s. 47.

*ölülerinizin yorgasına binerim,
kâhillerini yederim, dedi.*

Tekürün karısı,

*-Dinin için Kazan Bey,
yedi yaşında bir kızcağzım
ölmüştür, kerem eyle ona binme,
dedi.*

Kazan,

*-Ölülerinizde ondan yorga
yoktur, hep ona binerim, dedi...”*

27

Kendisi de bir “baba” olan Salur Kazan, anlatıda da görüleceği üzere “annenin” ona inanmasından faydalanma yoluna gider. Yani anneyi ölmüş kızıyla ve diğer ölülerle sınırlar.

Yalnızca iki farklı din ya da toplum mensubu değil, “İç Oğuz” ve “Dış Oğuz” kavramlarından da anlaşılacağı üzere, bu iki kol da Dede Korkut’un akrabalık ve çatışma

durumunun bir başka özet şemasını oluşturmaktadır.

Örneğin Bay Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nda, Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek, beşik kertmesidir. Birbirini tanımayan bu iki isim yıllar sonra bir avın ertesinde karşılaşırlar. Anlatının ilerleyen zamanlarında Bamsı Beyrek esir düşer ve tam on altı yıl esir hayatı yaşar. Banu Çiçek ise bu sürenin sonunda Bamsı Beyrek’e düşmanlık eden Yalancı Oğlu Yaltacuk’la evlenmek üzereyken Bamsı Beyrek çıkagelir ve tam da düğün günü Banu Çiçek’i geri alır. Ancak Bamsı Beyrek’in akraba ve aileler arasındaki düşmanlık rolü burada bitmez. Biz Beyrek adını “İç Oğuz’a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek’in Öldüğü Boy”da da görürüz. Bu boyda Kazan’ın dayısı Dış Oğuz’a mensup Aruz, Kazan’ın bahsettiği yağmaya İç Oğuzlarla birlikte katılmadıklarını

²⁷Orhan Şaik Gökyay, age, s. 214- 215.

göstererek Kazan'a düşman olur ve bunun neticesinde kendi damadı olan ve Kazan'a sadık olduğunu bildiği Beyrek'i dahi öldürür:

“- *Beyler, Beyrek de bizden kız almıştır, güveyimizdir, ama Kazan'ın ınağıdır, gelsin, bizi Kazan'la barıştırsın, deyelim, aldatalım, odamıza getirelim. Gelip bizi dinlerse hoş, dinlemezse ben sakalını tutayım, siz kılıç üşürün, paralayın, aradan Beyrek'i kaldıralım. Beyrek gidince ondan sonra Kazan'la işimiz hayır ola, dedi.*”²⁸

Biz Dede Korkut'ta bir diğer farklı çatışma biçimini “oğullar” üzerinden görürüz. Dede Korkut Destanı'nda anne- oğul ilişkileri, anne- kız ilişkilerinden çok daha belirgindir. Anne- kız ilişkilerinin belirgin olmadığı anlatılarda daha ziyade ağabey- kız kardeş

ilişkileri anlatının ekseninde yer alır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz anlatının kahramanlarından olan Bamsı Beyrek için Banı Çiçek'i istemeye gidecek olan Dede Korkut, Banı Çiçek'i ağabeyi Deli Karçar'dan isteyecektir. Ancak Dede Korkut, Deli Karçar'dan çekinmektedir:

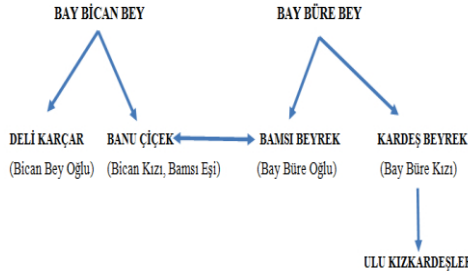
“*Yarenler, mademki beni varsın dersiniz, gönderirsiniz, bilirsiniz ki Deli Karçar kız kardaşını dileyeni öldürür, bari Bayındır Han'ın tavlasından iki şahbaz yüğüük at getirin, bir keçi başlı geçer aygırı, bir toklu başlı doru aygırı; ansızın kaçma kovma olursa birine bineyim, birisini yedeyim.*”²⁹

Anlatının ilerleyen kısmında Dede Korkut, Deli Karçar'ın kız kardeşi Banı Çiçek'i, Bamsı Beyrek'e

²⁸Orhan Şaik Gökyay, age, s. 231.

²⁹Orhan Şaik Gökyay, age, s. 79.

tıpkı Kan Turalı'nın yaptığı gibi "Tanrı'nın buyruğuyla, peygamberin kavliyle" ister.³⁰ Deli Karçar ise Dede Korkut'u kovalar, ona yetişip kılıcını kaldırdığında Dede Korkut'un bedduasıyla kılıç tutan eli havada asılı kalır. Bunun üzerine Dede'nin onu affetmesiyle kardeşini Bamsı Beyrek'e vermeye razı olur.³¹

Bir diğer ağabey- kız kardeş arasındaki bağı görebildiğimiz boy da, Kanlı Koca, soyunun devamı için oğlu Kan Turalı'yı evlendirmek ister:

³⁰Orhan Şaik Gökyay, age, s. 79- 80.

³¹Orhan Şaik Gökyay, age, s. 80.

"Yarenler, atam öldü, ben kaldım; yerini, yurdunu tuttum; yarınki gün ben ölürüm, oğlum kalır, bundan ötesi yoktur ki gözüm görürken oğul, gel, seni evereyim, dedi." ³²

Oğlunun istediği gibi bir gelin ise, Tırabuzan Tekürü'nün kızı Selcen'dir. Ancak Selcen'i almak için Kan Turalı'nın "üç canavar"ı yani "bir kağan arslanı, bir kara boğayı, bir de kara buğra"yı öldürmesi gerekmektedir. Burada dikkat çeken husus Kan Turalı'nın bir aile kurmak için bu üç canavarı yenmesi gerektiğidir. Fakat Kanlı Koca bu işin zorluğunu bildiğinden ve daha önce bu görevleri başaramayarak Tekür'ün emriyle başları kesilerek burca asılan Selcen'e talip olmuş otuz iki kişiden haberdar olduğundan, oğlunu bu görevlerden vazgeçirmeye çalışır

³²Orhan Şaik Gökyay, age, s. 144.

ve bunun için “ana- baba hakkıyla” seslenir:

“Oğul!
Sen varacak yerin,
Dolamaç dolamaç yolları

olur;

Atlı batıp çıkamaz,
Onun balçığı olur;
Ala yılan sökemez,
Onun ormanı olur,
Göğe omuz vuran,
Onun kalesi olur,
Göz dikip gönül alan,
Onun görklüsü olur;
Hay demeden baş getiren,
Onun celladı olur;
Omuzunda kalkan oynar,
Onun yayası olur;
Yavuz yerlere yeltendin,

gitme dönsene!

Ak sakallı babanı, karıcık
olmuş ananı buzlatmasana!”³³

Ancak Kan Turalı görevleri başarmak adına yola koyulur. Tekür’ün yanına varır ve “Tanrı’nın buyruğu, peygamberin kavliyle” kızını ister.³⁴

Meydana çıkarılan Kan Turalı’yı köşkünden gören Tekür’ün kızı Selcen Hatun onu çok beğenir ve yanındakilere onunla evlenmek istediğini söyler. Bu sırada boğayı alt eden Kan Turalı, Tekür’den kızını ister ancak kızın erkek kardeşi evvela aslanı da yenmesi gerektiğini söyleyerek Kan Turalı’ya karşı çıkar.³⁵ Yine bir uğraştan sonra aslanı da yenen Kan Turalı Tekür’den yine kızını ister. Tekür bu sefer teklifi kabul etmesine karşın, Selcen’in erkek kardeşi bu teklife yine karşı çıkar ve deveyi de yenmesi gerektiğini söyler.³⁶Sonunda deveyi de yenen Kan Turalı Selcen’e kavuşur

³³Orhan Şaik Gökyay, age, s. 147.

³⁴Orhan Şaik Gökyay, age, s. 150.

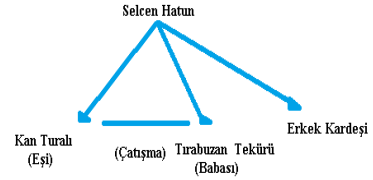
³⁵Orhan Şaik Gökyay, age, s. 152.

³⁶Orhan Şaik Gökyay, age, s. 153.

ancak Kan Turalı anne ve babasını görmeden gerdeğe girmek istemez. Tekür ise kızını verdiğine pişman olarak altı yüz kâfirle birlikte Kan Turalı'nın üzerine yürür. Selcen, Kan Turalı'nın yani eşinin yanında yer alır.

Bu anlatıda ağabey- kız kardeş ilişkisi ve psikolojik olarak sahiplenme dürtüsüne babanın da eklenmesinin yanında bir de Tekür'ün, Kan Turalı'nın üzerine yürüdüğü anlatıya dâhil olan Kan Turalı'nın anne ve babası var olan çatışma esnasında sadece Selcen'i gördüklerinde Kan Turalı'nın annesinin Selcen'e "bebeğinin" yani Kan Turalı'nın nerede olduğunu sorması başka bir "anne- oğul" ayrıntısını bize gösterir.³⁷ Annesi için Kan Turalı baş kesen, kılıç sallayan, altı yüz kâfir üzerine yürüyen bir yiğitten ziyade hala bir bebektir. Bu paradoksal bir anlatıdır.

Marshall Sahlins'ten aktarımla Emile Durkheim'e göre; dini inanç ya da toplumsal yapının bazı özellikleri bir çocuğu daha yakından ya da uzaktan, babasından çok annesine bağlı kılabilir.³⁸

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda Uşun Koca, kendisiyle birlikte kâfirin üzerine akın eden oğlu Egrek'in kâfirin eline esir düşmesi sonucu büyük üzüntü yaşar. Kızı, gelini ve karısıyla birlikte yas tutar:

"Kara kan dağlardan haber ulaştı, kanlı kanlı sulardan haber geçti. Soylu Oğuz ellerine haber vardı. Uşun Koca'nın ak ban evi önünde yas koptu. Kara

³⁷Orhan Şaik Gökyay, age, s. 159.

³⁸Marshall Sahlins, age, s. 34.

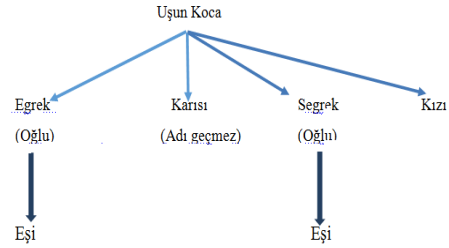
benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi. Uşun Koca oğul oğul deyü, akça yüzlü anasıyla ağlaştılar, buzlaştılar.”³⁹

Segrek uzun bir aradan sonra kardeşi Egrek’in tutsak olduğu haberini tamamen tesadüf eseri alır. Egrek’in tutsaklığını bitirmek ve onu kurtarmak için yola çıkacağını ise ilk olarak annesine söyler ve hatta denilebilir ki ondan izin alır:

“Kalkıp, ana, yerimden doğruldum,
Yelesi kara Kazılık atıma sıçrayıp bindim.
Çapraz yatan Ala Dağın eteğine vardım,
Soylu Oğuz ellerinde düğün dernek varmış oraya vardım!
Yemek içmek arasında,
Ak boz atlı bir ulak geldi.

Çok zamanmış, Egrek derler bir yiğit tutsakmış,
Kadir Tanrı yol vermiş, çıkmış gelmiş!

Büyük, küçük kalmadı, o yiğide karşı gitti,
Ana ben de varayım mı, ne dersin?”⁴⁰

Segrek kardeşini bulmak adına eşini de bırakarak yola çıkar. Eşi onu bekleyeceğini söyleyerek Segrek’e ne kadar bağlı olduğunu belli eder ancak gitmesine engel olamaz:

“Yiğidim ben sana bir yıl bakayım,
Bir yılda gelmezsen iki yıl bakayım,

³⁹Orhan Şaik Gökyay, age, s. 202.

⁴⁰Orhan Şaik Gökyay, age, s. 203.

*İki yılda gelmezsen üç dört yıl
bakayım,
Dört yılda gelmezsen beş yıl, altı
yıl bakayım!
Altı yol ayırdına çadır dikeyim,
Gelenden gidenden haber
sorayım,
Hayır getirene at, ton vereyim,
Kaftanlar giydireyim;
Kötü haber getirenin başını
keseyim;
Erkek sineği üzerime
kondurmayayım;
Murat ver, murat al, sonra git,
yiğidim!”⁴¹*

Burada eş, tıpkı diğer sözünü ettiğimiz boylarda olduğu gibi, Deli Dumrul’un eşi yahut Kan Turalı’nın eşi gibi: Ev yapan sulptur. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Dede Korkut anlatısında dört türlü eşten söz edilmektedir. Ancak dikkat çeken husus, kadınlar hakkında birden fazla olumsuz tanım ve

karakterize ediliş söz konusuyken ve yalnızca bir olumlu çerçeve çizilmişken, hemen hemen tüm anlatılarda anne, eş yahut kız kardeş bu olumlu çerçeveye tasvir edilmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak şunu demek istiyoruz: Bir yolu uçaktan seyretmekle, yürüyerek kat etmek arasında farklı bir güç vardır diyor Walter Benjamin. Uçaktan bakan kişi alabildiğine geniş bir manzara ve uzayan bir düzlük görürken, yolu yürüyen; yolun neye hükmettiğini bilir. İşte Dede Korkut metni, o alabildiğine giden yol ve sonu olmayan bir düzlük gibi uzanırken, biz çalışmamızda “uçaktan” dikey bir bakışı değil, “yürüyerek” keşfedici, adımlayıcı ve şematik bir yolu tercih ettik. Aile kavramının Türk algısında ve elbette Dede Korkut metninde de daha en baştan beri süregelen

⁴¹Orhan Şaik Gökyay, age, s. 206.

kutsiyeti fakat aynı metindeki bu kavramın “insana dairliği” ve “git gelleri” de çalışmamızın adımlarını oluşturdu. Dede Korkut Destanı’nda yer alanlar, gerek kendi çıktıkları yolculuklarda gerekse o yolculuklara çıkanlara etkileriyle aile

kavramının ve akrabalık teminin çoğunlukla iyi yönlerini ancak zaman zaman eksikliklerini, ortaklık ve anlaşmazlıklarını psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla açıkça ortaya koymuşlardır. Kuşkusuz bu çalışma bunu göstermek adına yeterli değildir. Aile ve akrabalık, Türk toplum yapısınca aslında tek tek bireylerin algısındaki içselliğiyle her şeyin önünde gelen bir husus olarak Dede Korkut’ta da küçük fakat önemli örneklerini bize sunmuştur. Bizim çalışmamızdaki ulaşmak istediğimiz sonuç da işte tam olarak bu yalınlığı ve Dede Korkut’un bizi, ailevi

bağlılığımızı ya da ayrılığımızı anlatmaya çalışmaktır.

Kaynaklar

ATSIZ, Nihal, 2013, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları,7. Baskı, İstanbul.

BANARLI, Nihad Sami, 1983, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB Yayınları, 1. Cilt, Ankara.

BATAILLE, Georges, 2004, Edebiyat ve Kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

DARWIN, Charles, 1977, Seksüel Seçme. Çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara.

FOUCAULT, Michel, 2007, Cinselliğin Tarihi, Ayrıntı Yayınları, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, 2. Baskı, İstanbul.

GIDDENS, Anthony, 2012, Sosyoloji, Yayın Haz: Cemal

Güzel, Çev. Zeynep Mercan, Kırmızı Yayınları, 1. Baskı.

Çev: H. Portakal, Kabalcı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

GÖKALP, Ziya, 1991, Türk Uygarlığı Tarihi, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

PROPP, Vladimir, 1998, Folklor/ Teori ve Tarih, Çev. Necdet Hasgül, Tolga Tanyel, Avesta Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

GÖKYAY, Orhan Şaik. 2006, Dede Korkut Hikâyeleri, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

SAHLINS, Marshall, 2015, Akrabalık Nedir, Ne Değildir?, Çev. Asena Pala, Dipnot Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

JIRMUNSKY, Viktor Maksimovich, 1961, “Kitabı Korkud ve Oğuz Destanı Geleneği, Çev. İsmail Kaynak, Belleten, C. 25, S.100, Ankara.

SAYDAM, Bilgin, 1997, Deli Dumrul’un Bilinci- “Türk- İslam Ruhu Üzerine Bir Kültür Psikoloji Denemesi”, Metis Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

JUNG, Carl Gustav, 2005, Dört Arketip, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

LEVI- STRAUSS, Claude, 2010, Irk, Tarih ve Kültür, Çev. Haldun Bayrı vd., Metis Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.

MALINOWSKI, Bronislaw, 1989, İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı,

Ўзбекистондаги Тожик
Тилидаги
Газеталар Тарихидан

Ғайрат Раҳимқулов*
ORCID / 0000-0001-9837-3005

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда кейинги 100 йилдан ортиқ давр мобайнида тожик тилида нашр этилган газеталар ва уларнинг чоп этилиш тарихи, республиканинг тожик тилида сўзлашувчи аҳолисининг эркин ахборот олиш ҳамда уларнинг маънавий, маданий эҳтиёжсини қондиришидаги роли таҳлил этилган.

Таҳлил «Бухорои шариф», «Овози тожик», «Овози Самарқанд» газеталари тимсолида амалга оширилган.

Калим сўзлар: Ўзбекистон, тожикча газеталар, Бухоро, Самарқанд, тарих

Özbekistandaki Tacikçe
Gazetelerin Tarihi

G'ayrat Rahimqulov**
ORCID / 0000-0001-9837-3005

Öz

Bu makalede Özbekistanda son yüz yılda Tacikçe yayımlanan gazeteler ve onların yayımlanış tarihi hakkında incelemeler yapılmıştır. Tacikçe yayımlanan gazetelerin cumhuriyetin Tacikçe konuşan ahalisinin bilgi edinme hakkının realize edilişindeki ve onların kültür ve manevi ihtiyaçlarını karşılama alanındaki rolü araştırılmıştır.

Araştırmalar 'Buharai Şerif', 'Avazi Tacik', 'Avazi Semerkant' gibi gazetelerin bazında gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Özbekistan, Tacikçe gazeteler, Buhara, Semerkant, Tarih

* Самарқанд Давлат университети, Филология факультети, тожик тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси, juliboy2@gmail.com

** Öğr.gör, Semerkant Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Tacik Dil ve Edebiyatı bölümü, juliboy2@gmail.com

History of Tajik newspapers in Uzbekistan

Gayrat Rahimqulov***
ORCID / 0000-0001-9837-3005

Abstract

In this article analyzed Tajik newspapers of Uzbekistan during last 100 years and their formations history. This newspapers was the sources in getting free information and satisfying the spiritual, cultural aspirations of the Tajik people.

Analysis took place in the context of the newspapers "Bukhara Sharif", "Voice of Tajik" and "Voice of Samarkand".

Keywords: Uzbekistan, Tajik newspapers, Bukhara, Samarkand, History

1. Кириш

Маълумки, Ўзбекистон халқи бир қанча этнослардан ташкил топган бўлиб, уларнинг баъзилари бу юрт тупроқларида ўзбеклар билан минг йиллардан бери бирга яшаб келмоқдалар. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида яшаётган 1,5 миллион нафарга яқин тожиклар ана шундай аҳоли тоифасидан бўлиб, улар бу мамлакатнинг озод, ҳур ва тенг ҳуқуқли фуқароларидир. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг сўзлари билан айтганда, «Ватанимизда яшаётган тожиклар учун Ўзбекистон ҳақиқий ва қадимий ватан бўлгани каби, Тожикистон бу республикадаги ўзбекларнинг ҳақиқий ва қадимий ватанларидир»¹. Социологик сўровлар Ўзбекистонда яшовчи тожикларнинг 22 фойизи ўзбек тилини ўз она тилиси деб

¹Каримов И. А. Выступление на торжественной церемонии открытия дней Республики Таджикистан в Узбекистане - http://2004.press-service.uz/rus/knigi/9tom/7tom_7.htm (December, 2007)

*** juliboy2@gmail.com

хисобланишини кўрсатганлиги бежизга эмас², масаланинг айнан шу тарафи билан тожиклар республикадаги бошқа миллий озчиликлардан фарқ қиладилар. Шу билан бирга республика ҳукумати Ўзбекистондаги тожикларнинг миллий-маданий ва таълимий эҳтиёжларини қондиришга жиддий эътибор бериб келмоқда, Республика пойтахти Тошкентда, тожиклар гўж бўлиб яшайдиган Самарқанд, Бухоро шаҳарларида, Бойсун, Сариосиё туманларида (Сурхондарё вилояти), Чуст, Сўх туманларида (Фарғона вилояти) тожикларнинг миллий маданий марказлари фаолият кўрсатмоқда³.

Ўзбекистондаги 282 та тожик мактабларида ва бошқа мактаблардаги тожик синфларида 100 мингдан ортиқ ўқувчи таълим олмоқда, бир қанча ўзбек университетларида (Самарқанд, Бухоро, Термиз, Фарғона) таълим тожик тилида олиб бориладиган факультетлар ва бўлимлар мавжуд⁴.

² Назаров Р.Р., Алиева В.Р., Юнусова Д.М. Русский язык в Узбекистане - <http://www.ia-centr.ru/expert/257/> (December, 2007)

³ Ш. Шоисламов: Проблемы в ЦентрАзии раздуваются искусственно - <http://www.avesta.tj/articles/2/83115.html> (30.08.2007).

⁴ Ш. Шоисламов: Проблемы в ЦентрАзии раздуваются искусственно - <http://www.avesta.tj/articles/2/83115.html> (30.08.2007).

Шунингдек, Ўзбекистонда ўтган асрнинг 20-йилларидан эътиборан тожик тилидаги газеталар нашр қилиниб келинмоқда ва республикадаги тожик аҳолисининг ахборот эркин олиш ҳуқуқини таъминлашга хизмат қилмоқда.

2. Тожик тилидаги газеталарнинг тарихи

Маълумки, 19-асрнинг 60-йилларига келиб, Туркистон ўлкасидаги Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари чор Россияси тарафидан ишғол қилинди. Ишғол қилинган ҳудудларда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди ва Бухоро ва Хива хонликлари кичрайган ҳудудлари билан Россия империясига ярим вассал давлат ҳолида қолди. Мустамлака ҳукумати Туркистонда 1871 йилдан эътиборан «Туркистон вилояти газети» газетасини чоп эттира бошлади, бу газета аслида рус тилида нашр этиладиган «Туркистанские ведомости» газетасининг маҳаллий тилдаги варианты бўлиб, ундаги мақолалар асосан ўзбек тилида эълон қилинар эди⁵.

Шу туфайли Ўзбекистондаги тожик газеталарининг тарихи Туркистон ўлкасида жадиличлик

⁵ Яқин ўтмиш. Туркистон вилояти газети - <http://shosh.uz/yaqin-otmish-turkiston-viloyati-gazeti/> (May, 2017).

ҳаракатининг пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда бошланади. 19-асрнинг 80-90 йилларида Туркистонда жадиличлик ҳаракати бошлангани маълум. Бу ҳаракат айниқса, Исмоилбей Ғаспиралининг 1886 йилги Туркистон саёҳати ва унинг машҳур «Таржимон» газетасининг ўлкадаги зиёли қатлами орасида ёйилиши билан кучайди. 1905-йилги рус инқилобидан кейин маҳаллий тилларда газета ва журналлар чиқариш, мактаблар очиш эркинлиги таъсис этилгач, жадиличлик ҳаракати кенг қулоч ёйди, жади́д газетачилиги вужудга келди.

20-аср бошига келиб, ўлка аҳолисини асрий ғафлат уйқусидан уйғотиш, халқ орасида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш учун жади́длар ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман тилларида газеталар чоп этдилар⁶.

2.1. «Бухорои шариф»

Дастлабки тожикча жади́д газетаси «Бухорои шариф» номи билан 1912 йил 11 мартда Янги Бухоро, яъни Когон шаҳрида нашр этила бошланган. Бу газетанинг Бухородаги рус элчихонасининг

сиёсий таъсири, Бухоро қушбегиси (бош вазир)нинг дастаги билан очилгани учун уни соф жади́дона газета деб ҳам бўлмайдди, аммо «Бухорои шариф» бошқа жади́д газеталаридан фарқли ўлароқ, тожик тилидаги мақолаларнинг устиворлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, бу газета тожик тилидаги газета услубининг шаклланиши, юртимиздаги ва қўшни давлатлардаги тожик журналистикасининг тамал тошларини қўйиб бергани билан ажралиб туради. Айни пайтда Бухорода эълон қилинган материалларида ўзбекча мақолалар устивор бўлган «Турон» газетаси ҳам нашр қилинган бўлиб⁷, машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг сўзлари билан айтганда «бу икки газета нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Туркистонда ислохотлар фикрини ёйган нашрлар эди»⁸.

«Бухорои шариф» газетаси 1912 йил 14 июлдан эътиборан ҳафтада тўрт марта, 11 сентябрдан бошлаб дастлаб ҳафтада уч марта марта нашр қилинган ва 1913 йил 2 январгача унинг 153 та сони чиққан. 1913 йил 2 январда Россия империясининг Бухородаги элчиси Петровнинг имзоси билан газета

⁶Қаранг: Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. -Тошкент, 2000; Абдуазизова Н. Миллий журналистика тарихи - 1.-Тошкент: «ШАРҚ» НМАК, 2008. - 384 б.

⁷Набави А.Нахустин рўзномаи тоҷикӣ ва фарҳанги рўзномаи тоҷикӣ («Бухорои шариф», «Самарқанд», «Ойина»). –Душанбе: Эҷод, 2007, с.15-21.

⁸Айний С. Куллиёт, Ч.10.- Душанбе, 1966, с.147

тахририятига хат келади ва бу хатда «Жаноби олий Бухоро амирининг истагига кўра шу кундан эътиборан газетанинг чоп этилиши тўхтатилади», деб билдирилган эди⁹. Бухоро амирлиги ҳукумати ва рус ҳукуматини ҳам «Бухорои шариф» саҳифаларида эълон қилинган мақолалардаги ҳурфикрлик ва ислоҳотлар талаби чўчитиб юборгани туфайли ана шундай қарорга келинган бўлса керак. Газетага С.Айний, Мирзо Муҳиддин, Мирзо Изом ва Мирзо Абдулқодир Муҳиддинов, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Муҳаммаджон Шакурий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Саид Ризо Ализода каби машҳур жадид адиблар, маорифчилар ва ислоҳотчилар ўз мақолалари, таҳлил ва таржималари билан қатнашгани бу тахминни қўллаб-қувватлайди¹⁰.

2.2. «Самарқанд» газетаси

Туркистон жадидларининг «отаси», улуғ мутафаккир, маърифатпарвар ва ислоҳотчи Маҳмудхўжа

⁹ Набави А.Нахустин рўзномаи тоҷикӣ ва фарҳанги рўзноганигорӣ («Бухорои шариф», «Самарқанд», «Ойина»). –Душанбе: Эҷод, 2007, с.37.

¹⁰ Қаранг: Набави А.Нахустин рўзномаи тоҷикӣ ва фарҳанги рўзноганигорӣ («Бухорои шариф», «Самарқанд», «Ойина»). –Душанбе: Эҷод, 2007, с.17-38.

Бехбудий Туркистонда миллий матбуот тараққиёти ва янги нашрлар тамал тошини қўйишда ташаббускорлик ва ташкилотчилик кўрсатган шахсиятдир. 1913 йил 15 апрелда Бехбудийнинг масъул муҳаррирлиги остида Самарқанд жадидларининг тўнғич газетаси "Самарқанд" номи билан чиқа бошлади. Икки бетлик газетанинг биринчи бети тепасида бу илк миллий нашрга шундай изоҳ берилган: "Маҳаллий туркий ва форсий ўрта шевада илм-фан, адабиёт, тижорат, хунар ва зироатдан, Русия аҳволи ва маданияти, хорижий мамлакатлари ҳолидин, олами Ислом тириклигидан ёзғувчи маданият мусаввар жаридадир". Ҳафтада икки марта икки бетлик чиққан бу газета 7-8 сонидан бошлаб тўрт бетлик бўлиб, 400-600 нусхада босилиб туради¹¹.

«Самарқанд» газетаси 1913 йилнинг 17 сентябрига қадар чиқиб тургани ва унинг 45 та сони чоп этилгани маълум. Газетанинг тожик тилида эълон қилинган мақолалари Мирзо Сирож Ҳаким, Тошхўжа Асирий, Ажзий, Айний, Меҳрий, Фаҳриддин Рожий ва газетанинг эгаси Маҳмудхўжа Бехбудий каби таниқли маърифатпарвар ва ислоҳотчилар

¹¹ Қаранг: Маърифат фидойиси-
<http://zarnews.uz/madaniyat/6258-marifat-fidoyisi.html> (19.01.2017).

томонидан ёзилгани учун кенг оммага манзур бўлган эди. Газета Туркистон ўлкасида, Бухоро ва Хива хонлиги ҳудудларида, Афғонистонда машхур бўлиб кетди. Аммо, худди «Бухорои шариф» газетасининг ёпилиши ходисасида бўлгани каби, ислохотлар, озодлик, маърифат ғояларини тараннум этган мақолалар газета саҳифаларидан кенг ўрин олгани учун, чор ҳукуматининг мустамлакачи маъмурияти уни сиқувга олади, Маҳмудхўжа Бехбудий ўз газетасини чиқаришни тўхтатишга мажбур бўлади. Бу хусусда бу воқеаларнинг гувоҳи – жадид муаллиф Ҳожи Муин куйидагича ёзади: «...мустабид ҳукуматнинг сиқиши ва моддий жиҳатдан торликда қолғонлиги сабаб ортиқ давом этолмай 44нчи сонидан тўқталмоққа мажбур бўлди. Халққа янги фикрлар бериб раҳбарлик эта бошлагон «Самарқанд» газетасининг тўқталиб қолиши ёшларга ёмон таъсир этди. Ҳатто Хўқанд ёшларидан Ақобир Шохмансур ўғли билан Мирзоҳид Оқилий ўртоқлар жамиятга келиб, газетани қайтадан давом этдирмак учун унга 500 сўм иона билан 200 обуна юборишга ҳозир эканликларини телеграф орқали билдирдилар»¹². Аммо, афтидан

¹² Ҳожи Муин. Самарқанд матбуотининг тарихи (1923)-<http://www.e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/839-kitob.html> (10.08.2017).

Бехбудий ва бошқа жадидларнинг газетани сақлаб қолиш хусусидаги ҳаракатлари самара бермайди, чор ҳукуматининг азми қатъий бўлган. «Бехбудий афанди бундан сўнг газетани 45нчи сонини ёлғиз бир бетлик қилиб чиқарди ва шул сонда ҳамият эгаларига ташаккур этиш билан баробар бу иона ва ёрдам газетани асослик суратда узок муддат давом этдира олмаслигини билдирди. Бу тўғрида ўз фикрини ёзиб ўтди. Мазкур ионани ҳам қабул этмади»¹³. Ўзбек ва тожик тилларидаги мақолалари билан маърифатпарварлик ва ҳуррият ғояларини тарғиб қилган газетанинг қисқа муддатли фаолияти шу билан айни авжи паллада узилиб қолди.

Кейинчалик "Самарқанд"нинг бевосита давомчиси ва меросхўри сифатида 1917 йил 16 апрелидан чиқа бошлаган "Ҳуррият", 1918 йилдан 1922 йилгача чиқиб турган "Меҳнаткашлар товуши" газеталарида мустақиллик, илму ирфонга даъват этувчи долзарб мақолалари билан фаол иштирок этди¹⁴.

Шуни айтиш керакки, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг тараққийпарварлик, ноширлик фаолияти фақат

¹³ Ҳожи Муин. Кўрсатилган манба.

¹⁴ Қаранг: Маърифат фидойиси-
<http://zarnews.uz/madaniyat/6258-marifat-fidoyisi.html> (19.01.2017).

газетачилик билан чекланиб қолгани йўқ. У 1913 йил 20 августидан "Ойна" журналини ҳам чиқара бошлайди. Журнал нафақат Туркистон ўлкаси аҳли фуқароларини, балки Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Туркиягача тарқалиб, мазлум халқларни ўзаро бирлашишга, илму маърифатга чорлайди. "Ойна" журналининг мундарижаси жуда кенг бўлиб, унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихи, тил ва адабиёт масалалари, дунёдаги аҳволга доир қизиқарли мақола ва баҳс-мунозаралар бериб борилган. 1915 йил октябрь ойигача жами 68 сони чоп этилган «Ойна» журналидаги мақолаларнинг ҳам маълум бир қисми тожик тилида эълон қилинган. Жумладан, И.С.Брагинскийнинг кузатишларига кўра, журналнинг 1913 йилги декабрь, 1914 йилги октябрь, 1915 йилги июнь сонларида эълон қилинган тожикча мақолалар ўша даврдаги тожик зиёлилари ўртасида катта акс-садо берган¹⁵.

2.3. «Овози тожик» газетаси

«Овози тожик» газетаси 1924 йилда 25 августда, янгидан ташкил этилган шўро Ўзбекистонининг

ўша вақтдаги пойтахти Самарқандда «Овози тожик камбағал» номи билан нашр этилган ва ўша вақтда ҳокимиятни қўлида тутган Шўролар ҳокимияти бу билан бу ерда тожик йўқсуллари орасида ўз ташвиқотини олиб боришни кўзлаган, албатта. Туркистон АССР Комиссарлар Советининг 1921 йил 21 декабрдаги фармойишида айнан ана шу мақсадларда тожик тилидаги газетани нашр этиш ҳақида сўз боради¹⁶.

Садриддин Айний каби тожик адабиёти ва маданиятининг йирик вакили бу газетанинг чоп этилишининг бошида тургани маълум. Шу туфайли бу газета 20-асрнинг 20-30-йилларда меҳнаткаш омма орасида машҳур эди, унинг саҳифаларида тожик тили, адабиёти, тожик санъати ва маданияти, мактаб ва маориф, хотин-қизлар озодлиги, йўқсулларнинг муаммолари теранликлик билан ёритилар эди¹⁷. Газетанинг биринчи муҳаррири этиб зиёли А.Қурбий тайинланган эди. Газетанинг тожик халқининг

¹⁵ Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. – М.: Наука, 1972, с.443.

¹⁶ Азимов А.Х. История становления таджикской печати двадцатых годов (на примере газеты «Овози тожик» и её приложений). Автореф. дисс. на соискании учен.степ. канд.ист.наук.-Душанбе, 1994, с. 7.

¹⁷ Азимов А.Х. История становления таджикской печати двадцатых годов (на примере газеты «Овози тожик» и её приложений). Автореф. дисс. на соискании учен.степ. канд.ист.наук.-Душанбе, 1994, с. 8-10.

озод минбари сифатида шаклланишида С.Айний билан бирга маърифатпарварлар С.Ализода, М.Хўжандий (иккинчи муҳаррир), М.Ҳасаний, М.Расулий, Муин Хўжа, Ш.Шотемур, Р.Ҳошимларнинг ҳам катта ҳиссаси бор. Раҳим Ҳошим 1960-йилларда ёзган хотираларида «Мен А.Қурбий ва С.Ализоданинг газетани савдогарлардан қоғоз қарзга олиб чиқарган кунлари бўлганини ҳам биламан», деб ёзган эди¹⁸.

Ушбу газета 1931-1940 йилларда «Ҳақиқати Ўзбекистон», 1950 йил 5 мартдан «Ўзбекистони сурх», 1964 йилдан эътиборан яна «Ҳақиқати Ўзбекистон» номлари билан нашр этилди. 1991 йилда жамоатчиликнинг истак-хоҳишларига кўра газетага унинг тарихий номи «Овози тожик» қайтарилди. Ўз тарихида қайси номда ва қандай тиражда нашр этилган бўлмасин, бу газета ҳар доим Ўзбекистонда яшаган тожик аҳолисининг маданий, маърифий ва эркин ахборот олиш эҳтиёжларини қондириб келди, шу сабабдан «Овози тожик» газетасини ҳақли равишда Ўзбекистондаги тожик тилидаги матбуотнинг қарвонбошиси деб атайдилар¹⁹.

¹⁸ Ҳашим Р. Овози тожик // Ҳақиқати Ўзбекистон. – 1964-. 11 октябрь.

¹⁹ Газета Овози тожик/ Голос таджика - <http://old.pressa.ru/izdanie/37188> (May, 2017).

3. Тожик газеталари мустақиллик йилларида

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мамлакатнинг фуқаролари миллати, диний эътиқоди, тилидан қатъий назар ўз она тилларида таълим ва эркин ахборот олиш ҳуқуқига эга эканлиги қайд этилган. Ана шу конституционал қоидага кўра, республика ҳукумати мамлакатдаги миллий озчиликларга ўз она тилида таълим ва эркин ахборот олиш учун кўлидан келган барча чораларни кўрмоқда. Жумладан, «Овози тожик» Ўзбекистонда истиқомат қилаётган тожик миллатига мансуб фуқароларни аниқ, асосли, сараланган, қайта ишланган, таҳлил этилган ахборотлар билан таъминлашда муҳим воситалардан биридир.

Республиканинг тожиклар гуж бўлиб яшайдиган ҳудудларида - Самарқанд вилоятида «Овози Самарқанд» газетаси, Фарғона вилояти Сўх туманида «Садои Сўх», Сурхондарё вилоятида «Садои Сурхон», «Ховар», газеталари мавжуд, бундан ташқари Самарқанддаги «Самарқанд», «Гулобод тонги» газеталарида, Сурхондарёдаги «Сариосиё», «Боботоғ тонги»

газеталарида тожикча мақолалар чоп этиладиган саҳифалар мавжуд.

Республикада тожик тилида нашр этиладиган газеталар Ўзбекистонда яшаётган тожикларнинг объектив ахборот олишга бўлган эҳтиёжини қондириш, мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларга бўлган ишончини ошириш, фаол иштирокчи бўлиш, Ўзбекистон Президентининг Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, тегишли қонунлар ижросини таъминлашга йўналтириш ва бошқа зарур ахборотлар билан таъминлашда муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга ошириладиган сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ислохотлар таъсирида тожик газеталари тили ва услубида ҳам бир қатор ижобий ўзгаришлар юз берди. Тожик газеталари жанрлари ўзига хос хусусиятларга эга бўладиганлигини ахборот жанрларидан хабар, интервью, ҳисобот, репортаж; таҳлилий жанрлардан мақола, корреспонденция, обзор, шарҳ, тақриз, хат; бадиий-публицистик жанрлардан лавҳа, очерк, фельетон жанрлари тили мисолида аниқ кўриш мумкин.

Хулоса

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида тожик тилида нашр этилган газеталарнинг 100 йилдан ортиқ тарихи бор. 1912 йилда нашр этила бошлаган «Бухорои шариф» газетасидан бошланган тожик газетачилиги Шўролар даврида ҳам давом этди ва мустақиллик йилларида ўзининг янги босқичига кўтарилди. Ҳозирги пайтда республикада 3 та мустақил тожикча газета мавжуд бўлиб, буларнинг 1 таси мамлакат миқёсида («Овози тожик»), 2 таси вилоят миқёсида («Овози Самарқанд», Самарқанд вилояти, «Ховар», Сурхондарё вилояти), нашр этилади. Бундан ташқари тожиклар ғуж бўлиб яшайдиган туманларда ҳам бир нечта туман газеталари ҳам тожик тилида чоп этилади.

Бу газеталарнинг барчаси мамлакатнинг тожик миллатига мансуб фуқароларининг ахборот олиш ҳуқуқини таъминлашга, уларнинг маданий, маърифий ва таълимий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилмоқда.

Библиография

КАРИМОВ И. А. ,2004, Выступление на торжественной церемонии открытия дней Республики Таджикистан в Узбекистане - <http://2004.press->

service.uz/rus/knigi/9tom/7tom_7.htm
(10/12/ 2007)

АБДУАЗИЗОВА Н., 2000,
Туркистон матбуоти тарихи. -
Тошкент,; Абдуазизова Н.
.Миллий журналистика тарихи - 1.-
Тошкент: «ШАРҚ» НМАК, 2008. -
384 б.

АЗИМОВ А.Х., 1994, История
становления таджикской печати
двадцатых годов (на примере
газеты «Овози точик» и её
приложений). Автореф. дисс.. на
соискании учен.степ.
канд.ист.наук.-Душанбе, 28 С.

АЙНИЙ С., 1966, Куллиёт,
Ч.10.- Душанбе.

БРАГИНСКИЙ И.С., 1972, Из
истории персидской и таджикской
литературы. – М.: Наука, с.443.

НАБАВИ А., 2007, Нахустин
рўзномаи точикӣ ва фарҳанги
рўзноманигорӣ («Бухорои шариф»,
«Самарқанд», «Ойна»). –Душанбе:
Эчод, с.15-21.

НАЗАРОВ Р.Р., АЛИЕВА В.Р.,
ЮНУСОВА Д.М. Русский язык в
Узбекистане - <http://www.ia-centr.ru/expert/257/> (10/12/2007).

ХАШИМ Р., 1964, Овози
точик // Ҳақиқати Ўзбекистон, 11
октябрь.

ШОИСЛАМОВ Ш. Проблемы
в ЦентрАзии раздуваются
искусственно -
<http://www.avesta.tj/articles/2/83115.html> (30/08/2007).

ҲОЖИ,МУИН.,1923,Самарқанд
д матбуотининг тарихи ()-
<http://www.e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/839-kitob.html> (10/08/2017).

Интернет манбалар

Газета Овози точик/ Голос
таджика -
<http://old.pressa.ru/izdanie/37188>
(10/05/2017).

Маърифат фидойиси-
<http://zarnews.uz/madaniyat/6258-marifat-fidoiyisi.html> (19/01/2017).

Яқин ўтмиш. Туркистон
вилояти газети -
<http://shosh.uz/yaqin-otmish-turkiston-viloyati-gazeti/> (05/05/2017).

Kur'an-ı Kerim Bağlamında Dil ve Estetik

*Kamil Veli Nerimanoğlu**

ORCID / 0000-0001-5660-7416

Öz

Günümüzde batı uygarlığında kullanılan birçok ana kavramın temelini Antik Yunanda ve milattan önceki dönemlerde atıldığı belirtilmektedir. "Estetik" kelimesi de Yunanca "aisthesis" veya "aisthanesthai" kelimelerinden gelmekte olup; "duyum, duyular, algı, duygusal yönde algılama" gibi anlamlar taşımaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren edebiyat-felsefe alanları üzerinde bir etki bırakan ve edebi

çalışmanın felsefe ile harmanlanması şeklinde tezahür eden estetiğin F. Hegel'den, B. Croce ve M. Bahtin'e kadar uzanan ilkesel bakışlar içinde ele alınması dil ve dilbilim alanı için de oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Estetik duyguda bağımsızlık kazanmaktadır ve edebi-poetik tutarlılık ile dilde anlamca ve şekilce gerçekleşen güzellik öğelerinin işlevi dil(bilim) ve estetik problemini bahsettiğimiz alan içinde ele almayı zorunlu kılmaktadır.

Estetik, doğada ve sanatta güzeli konu edinmesinin yanında, yine kendisinin doğa ya da sanat ayrımı yapmadan doğrudan doğruya güzelliğe yöneldiği ya da güzeli konu edindiği yerde, sanat felsefesi de sadece sanata ve sanattaki güzelliğe yönelmektedir. Bu yönüyle sanat felsefesinde, "sanatçı", "sanat eseri", "eser ortaya koymadaki etkinlik" ve nihayetinde güzele ulaşmanın

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Ortadoğu ve Kafkasya Araş. ve Uyg. Merkezi, kamilvelin@gmail.com

"beğenisi" önemli paradigmlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle diyebiliriz ki, estetik, dört öğeden oluşan bir felsefe disipliniştir. Bu öğeler sırasıyla: 1) Estetik süje/sanatkârın kendisi, 2) Estetik obje/sanat eseri, 3) Estetik değer/sanat eserinin güzelliği, 4) Estetik yargı yani ortaya konulan sanat eserinin eleştirisi ya da yargılanmasıdır.

Dilbilim ve estetik üzerindeki kucaklama, dil ve estetik ikileminin objesi olarak ortaya çıkmaktadır. Tanımı, işlevi ve amacı estetik değerler olan dilin bildirişim (R. Jakobson) şemasından gönderen ve onun emotiv işlevi, bilgi ve onun poetik işlevi; dilin estetik özünü açıklığa kavuşturmakta anahtar rolü oynamaktadır.

Metin içinde tekrar belirteceğimiz gibi çalışmamızdaki öncelikli amacımız, dil(bilim) ve estetik probleminin din- inanç, klasik edebiyat ve özellikle Kur'an'daki

güzellik açısından dil(bilim) estetizmi ve çağdaş dilbilimcilerin dil(bilim) ve estetik üzerine önemli araştırmaları ve düşüncelerini konu edinmektedir. Dilin estetik işlevine ve onun lingua-estetik açısına, aynı zamanda estetiğin dile dayanan ilkelerine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kavramlar: Dil, Estetik, Dilbilim

Language and Aesthetics in the Context of the Quran

*Kamil Veli Nerimanoğlu***

ORCID /0000-0001-5660-7416

Abstract

It is stated that the foundation of many key concepts used in the western civilization today was laid in the Ancient Greece and before the common era. The word "aesthetics" derives from "aisthesis" or aisthanesthai" words in Greek and has meanings like "sensation, senses, perception, emotional perception, etc.". Addressing aesthetics, which affected the literature and philosophy as of the XVIIIth century and which appeared as

the blending of literary study with philosophy, within principal aspects that goes back to F. Hegel to B. Croce and M. Bahtin also holds a significant place language and linguistics fields. Sense of aesthetics also gain independence and the function of elegance elements which reveal in terms of meaning and form with literary-poetic consistency makes it compulsory to address the language (linguistics) and aesthetics problem within the mentioned field.

The subject of aesthetics is the beauty in the nature and art, and while aesthetics faces directly towards beauty without discrimination between nature or art, or where its subject is beauty, the philosophy of art faces only towards art and the beauty in art. From this aspect, the "artist", "artwork", "efficiency in creating a work" and at last the "admiration" of reaching the

*** Prof. Dr., kamilvelin@gmail.com*

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Nerimanoğlu / atdd/ 0000-0001-5660-7416

beauty show up as important paradigms in the philosophy of art. On that sense we can say that aesthetics is a philosophy discipline consisting of four elements. These elements are, respectively: 1) Aesthetic subject/artist him/herself, 2) Aesthetic object/artwork, 3) Aesthetic value/beauty of the artwork, 4) Aesthetic judgment, in other words, the criticism or the judgment of the artwork created. The embrace over linguistics and aesthetics emerges as the object of language and aesthetic dilemma. The sender and its emotive function, information and its poetic function from the communication (R. Jakobson) chart of the language, of which the definition, function and purpose are aesthetic values, have a key role in enlightening the aesthetic essence of language.

As we will be mentioning again throughout the article, our

primary purpose in our study is to discuss the language (linguistics) and aesthetics problem in terms of religion-belief, classical literature and particularly in terms of the beauty in Qu'ran, language (linguistics) aestheticism and the important researches and the ideas of modern linguists on language (linguistics) and aesthetics It is to draw attention to the aesthetic function of the language and its lingua-aesthetic aspect as well as the language-based principles of the aesthetics.

Keywords: *Language, aesthetics, linguistics*

Giriş

XVIII. yüzyılda edebi yaratıcılığın felsefi algılanması olarak ortaya çıkan ve sanatın hayata, insana, topluma güzellik kurallarıyla bakış açısının ve ilişkisinin değerliliğini ortaya koyan estetiğin F. Hegel'den, K. Fossler'den, C. Bertoni'den, B. Croce'den, A. Potebnya'dan, N. Çernişevski'den, M. Bahtin'den gelen ilkesel bakışlar içinde dil(bilim) önemli yer tutmaktadır.

Estetik obje olarak dil(bilim) fenomeni, edebi- poetik tutarlılık, mükemmellik, şekil ve anlam birimlerinde gerçekleşen güzellik öğelerinin işlevi dil(bilim) ve estetik problemini zarurileştirmektedir.

Şüphesiz ki, dilin iletişim, düşünce ve duyguların beyanı ve ifadesi fonksiyonları, onun estetik fonksiyonunu inkâr etmez. R. Jakobson'un bildirişim sürecinde

*Bazen bir söz, bir bakış ve
bir davranış şiir gibi anlamlı olur.*

Gerald Gould

*Bazı konuşmalar sihir gibi
büyüleyicidir.*

Wilhelm Jordan

*Konuşma sesi ne kadar
yumuşaksa o kadar etkileyici olur.*

Wenzel Kaunitz

adresantın (gönderenin) ve bilginin emotiv ve poetik fonksiyonu estetik fonksiyonunun tezahürüdür.

Bu yazıda biz, dil(bilim) ve estetik probleminin din- inanç, klasik edebiyatta, özellikle Kur'an'da, güzellik açısından dil(bilim) estetik mi ve çağdaş dilbilimcilerin dil(bilim) ve estetik üzerine önemli araştırmaları ve düşüncelerini vermeye çalıştık.

Amaç, dilin estetik işlevine, dil(bilim)in lingua-estetik açısına, aynı zamanda estetiğin dile dayanan ilkelerine dikkat çekmektir.

Dil(bilim)in “alfası ve omegası” olarak adlandırılan estetiğin temelinde ekspresivlik ve emosyonellik durmaktadır. Sözün edebi imgeselliği, “sözün büyüü” olarak adlandırılan mecazlar dünyası kutsal kitaplarda, özellikle ilahi vahiy özelliğini

büsbütün korumuş ve günümüze ulaştırmıştır. Bu yönüyle Kur'an, şekil, biçim ve anlam bütünlüğü açısından tekrarsız ve eşi bulunmaz bir ilahi abidedir.

Kur'an- ı Kerim, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in mucizesidir. Bu gerçekten şüphe edenler geçmişte hüsrana uğramışlardır, bugünde ve gelecekte de hüsrana uğrayacaklardır.

Mucize sahibi ve kelam kaynağı Allah'tır. Yani “mucizeler Allah'ın yanındadır.” Mucizelerin hedefi insanlığın hidayeti ve peygamberin ispatı içindir.

Belagat, Kur'an mucizesinin sırlarını, özellikle kelime seçimi ve güzel söz dizimi kurallarını öğrenmektir. Bu kelime düzeni açık, fesahatli ve anlaşılır olup, okuru veya dinleyeni inandırmak ve tatmin etmekle beraber sözün cazibesinin en yüksek seviyesi

olarak ortaya çıkar. Ancak ne peygamberler şairdir ne de Kur'an şiir. Çünkü Kur'an'ın nazil olmasının nedeni, insanlık için önemli olan emirleri ve mesajları ulaştırmak olduğundan sihirden ve büyüden oldukça uzaktır. Peygamberlerimiz Arap kökenli olduğu için Arapça indirilen ve on temel özelliği ile bilinen; (1) O çağda bilinen şiirlerde olmayan güzel nazım, (2) Farklı üslup, (3) İnsana belli olmayan duyguların çokluğu, (4) Kendine özgü gramer dizimi, (5) İnsanlık tarihinin en eski esatirleri, efsaneleri, hikâyeleri ve olaylarının hatırlanması, bazen örnek verilmesi ve yorumlanması, (6) Allah'ın vadettiği güzelliğin idrak olunması, (7) Gaipten haberler ve ilahi vaatler, (8) Bilimsel değerlerin sunulması, (9) İlahi hikmetlerin sunuşu, (10) Zahiri ve batını alametlerin karşılıklı ilişki ve bütünlük halinde olması, (10) İcazın tasdikidir.

Ahengtarlık, ritim, tonlama, vurgu, durgu açısından hiçbir edebi esere benzemeyen kâmil ifade tarzının var olması, kelime, cümle, metin ihtilafından veya uyumsuzluğundan uzak olması son derece önemlidir.

Kur'an'da güzellik, güzellik için değildir. Güzellik, Allah kelamını anlatmak içindir.

Sure ve ayetlerin timsalindeki metin yapısı ister şekil, isterse de anlam açısından mükemmellik, zarafet, mantık ve ahenklik sembolüdür. İbadet ve itikat ilkelerini, insanların hayat ve düşünce tarzını; ahlak, hukuk ve davranış meselelerini, mitik ve edebi tasavvurlarını bütünleştiren Kur'an, dil estetiği için ideal örnek olarak bilinmekte ve kabul edilmektedir.

Klasik Türk edebiyatının ilham kaynağı ve aynı zamanda da edebi- sanatsal örneği olan

Kur'an'ın estetik özellikler sistemi bilinmeden ve idrak edilmeden anlaşılmaz. Biz, Türk edebiyatının büyük söz ustalarının divan dibacelerinde ve risalelerinde (A. Nevai, Z. Babur, M. Fuzuli, Baki, Şeyh Galip vs.) bunu görmekteyiz.

Kur'an'ı Kerim, yaratanların en güzeli olarak Allah'ı anlatır. Bunu yaparken de İlyas Peygamberin kavmine söylediği sözleri ele alır:

“Şüphesiz İlyas da peygamberlerden idi.”¹

Hani kavmine şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?"²

"Yaratıcıların en güzelini, sizin ve geçmiş atalarınızın Rabbi olan Allah'ı bırakarak "Ba'l'e mi tapıyorsunuz?"³

“En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasına çarptırılacaklardır.”⁴

“De ki: "(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur." Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkiyi ortası bir yol tut.”⁵

“Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. En güzel isimler O'nundur.”⁶

“Allah, yeryüzünü sizin için karar kılma yeri, göğü de binâ yapan; size şekil verip de şekillerinizi güzel kılan ve sizi temiz şeylerle rızıklandırandır.

¹ Kur'an, Sâffât Suresi, Ayet 123.

² Kur'an, Sâffât Suresi, Ayet 124.

³ Kur'an, Sâffât Suresi, Ayet 125-126.

⁴ Kur'an, A'râf Suresi, Ayet 180.

⁵ Kur'an, İsrâ Suresi, Ayet 110.

⁶ Kur'an, Tâ-Hâ Suresi, Ayet 8.

İşte Rabbiniz Allah! Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!”⁷

“O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”⁸

Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı. Sizi şekillendirdi ve **şekillerinizi de güzel yaptı**. Dönüş yalnız O'nadır.”⁹

“Eğer yüz çevirirlerse bilin ki Allah sizin dostunuzdur. O **ne güzel dosttur**, O ne güzel yardımcıdır!”¹⁰

“Allah sözün en güzelini; âyetleri, (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların derileri (vücutları) ondan dolayı gerginleşir. Sonra

derileri de (vücutları da) kalpleri de Allah'ın zikrine karşı yumuşar. İşte bu Kur'an Allah'ın hidayet rehberidir. Onunla dilediğini doğru yola iletir. Allah kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur.”¹¹

“Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz bizim (her şeye) gücümüz yeter.”¹²

Yeri de biz döşedik. Biz **ne güzel döşeyicimiz**.”¹³

Allah'ın bir olduğu Kur'an'da kesin bir dille ifade edilmektedir:

“(Ey Muhammed!) De ki: "Hamd Allah'a mahsustur. Selam onun seçtiği kullarına." Allah mı daha hayırlıdır yoksa onların ortak koştukları mı?¹⁴

Yahut gökleri ve yeri yaratan ve size gökten yağmur

⁷ Kur'an, Mü'min Suresi, Ayet 64.

⁸ Kur'an, Teğâbun Suresi, Ayet 2.

⁹ Kur'an, Teğâbun Suresi, Ayet 3.

¹⁰ Kur'an, Enfâl Suresi, Ayet 40.

¹¹ Kur'an, Zümer Suresi, Ayet 23.

¹² Kur'an, Zâriyât Suresi, Ayet 47.

¹³ Kur'an, Zâriyât Suresi, Ayet 48.

¹⁴ Kur'an, Neml Suresi, Ayet 59.

indirip, onunla, ağaçlarını sizin yetiştiremeyeceğiniz gönül alıcı **güzel bahçeler** meydana getiren mi? Allah ile birlikte başka ilah mı var!? *Hayır, onlar (Allah'a) eş tutan bir kavimdir.*"¹⁵

İnsana övgü ve yaratılanların en güzeli olduğu Kur'an'da yer almaktadır:

"Biz, gerçekten insanı **en güzel** bir biçimde yarattık."¹⁶

Birçok Surede Allah'ın kullarını güzel davranışa teşvik ettiği de görülmektedir:

"Hükümler elinde olan Allah, yücedir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir."¹⁷

O, hanginizin daha **güzel amel** yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O,

mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır."¹⁸

"Rablerinin emrine uyanlar için mükâfatın **en güzeli** vardır. Ona uymayanlar ise, yeryüzünde olan her şey ve onun yanında bir katı daha kendilerinin olsa, kurtulmak için hepsini kurtuluş fidyesi olarak verirlerdi. İşte hesabın kötüsü bunlar içindir. Varacakları yer de cehennemdir. O ne kötü yataktır!"¹⁹

"Her kim de iman eder ve salih amel işlerse ona mükâfat olarak **daha güzeli** var. (Üstelik) ona emrimizden kolay olanı söyleyeceğiz."²⁰

"Farkında olmadan azap size ansızın gelmeden önce, Rabbinizden size indirilenin **en güzeline** uyun ki, kişi, "Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan

¹⁵ Kur'an, Neml Suresi, Ayet 60.

¹⁶ Kur'an, Tîn Suresi, Ayet 4.

¹⁷ Kur'an, Mülk Suresi, Ayet 1.

¹⁸ Kur'an, Mülk Suresi, Ayet 2.

¹⁹ Kur'an, Ra'd Suresi, Ayet 18.

²⁰ Kur'an, Kehf Suresi, Ayet 88.

dolayı vay halime! Gerçekten ben alay edenlerden idim" demesin."²¹

"Hamd, kuluna Kitab'ı (Kur'an'ı) indiren ve onda hiçbir eğrilik yapmayan Allah'a mahsustur."²²

(Allah onu), katından gelecek şiddetli bir azap ile (inanmayanları) uyarmak, salih ameller işleyen mü'minleri, içlerinde ebedi olarak kalacakları **güzel bir mükâfat** (cennet) ile müjdelemek ve "Allah bir çocuk edindi" diyenleri de uyarmak için dosdoğru bir kitap kıldı."²³

"Şüphesiz Allah'a karşı gelmekten sakınanlar Rablerinin, kendilerine verdiği şeylerle zevk ve mutluluk duyarak cennetlerde ve nimetler içinde bulunurlar. Rableri onları cehennem azabından korumuştur."²⁴

Onlara, "Dünya'da yapmakta olduklarınızın karşılığında, sıra sıra dizilmiş koltuklara dayanarak afiyetle yiyin için" denir. Biz, onlara, **iri gözlü güzel hurileri** eş olarak vermişizdir."²⁵

"Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'inkinden **daha güzel olan** kimdir? Biz ona ibadet edenleriz" (deyin)."²⁶

"Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki **güzel bir bahçenin** durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir."²⁷

²¹ Kur'an, Zümer Suresi, Ayet 55-56.

²² Kur'an, Kehf Suresi, Ayet 1.

²³ Kur'an, Kehf Suresi, Ayet 2-4.

²⁴ Kur'an, Tûr Suresi, Ayet 17-18.

²⁵ Kur'an, Tûr Suresi, Ayet 19-20.

²⁶ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 138.

²⁷ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 265.

“Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirsiniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da keffaret olur. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”²⁸

Ankebut Suresi’nde iman edip, güzel amel işleyenlerin daha güzel amellerle mükâfatlandırılacağı müjdesi verilmektedir:

“İman edip salih amel işleyenlerin kötülüklerini elbette örteceğiz. Onları işlediklerinin daha güzeliyle mükâfatlandıracağız.”²⁹

“İman edip salih amel işleyenler var ya, onları içinden ırmaklar akan ve içinde ebedi kalacakları cennet köşklerine

yerleştireceğiz. Çalışanların mükâfatı ne güzeldir!”³⁰

“(Allah,) işledikleri kötülükleri örtmek ve onlara yaptıklarının en güzeli ile karşılık vermek için (onları böyle mükâfatlandırdı).”³¹

“Onlar şöyle derler: “Hamd, bize olan vaadini gerçekleştiren ve bizi cennetten dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda varis kalan Allah’a mahsustur. Salih amel işleyenlerin mükâfatı ne güzelmiş!”³²

“Allah’a karşı gelmekten sakınan kimselere, “Rabbimiz ne indirdi?” denildiğinde, “Hayır indirdi” derler. Bu dünyada iyilik yapanlara bir iyilik vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”³³

²⁸ Kur’an, Bakara Suresi, Ayet 271.

²⁹ Kur’an, Ankebût Suresi, Ayet 7.

³⁰ Kur’an, Ankebût Suresi, Ayet 58.

³¹ Kur’an, Zümer Suresi, Ayet 35.

³² Kur’an, Zümer Suresi, Ayet 74.

³³ Kur’an, Nahl Suresi, Ayet 30.

“Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de.”³⁴

Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah her bakımdan sınırsız zengindir, halimdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir).³⁵

“Kimdir Allah'a **güzel bir borç** verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızık) Allah daraltır ve genişletir. Ancak ona döndürüleceksiniz.”³⁶

“Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiretin **güzel**

mükâfatını verdi. Allah güzel davrananları sever.”³⁷

Nuh Peygamberin duasının kabul oluşu şu şekilde aktarılır:

“Ancak Allah'ın ihlâslı kulları başka.”³⁸

Andolsun, Nûh bize dua edip seslenmişti. Biz **ne güzel cevap** veriniz!”³⁹

Yaratılanlarla ilgili Kur'an'daki ifadelerde “güzel” tabiri şu şekilde geçmektedir:

“Biz gökleri, yeri ve her ikisi arasında bulunanları ancak hakka ve hikmete uygun olarak yarattık. Kıyamet günü mutlaka gelecektir. Sen şimdi **güzel bir şekilde** hoşgörü ile muamele et”⁴⁰

“Allah, gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı.

³⁴ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 262.

³⁵ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 263.

³⁶ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 245.

³⁷ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 148.

³⁸ Kur'an, Sâffât Suresi, Ayet 74.

³⁹ Kur'an, Sâffât Suresi, Ayet 75.

⁴⁰ Kur'an, Hicr Suresi, Ayet 85.

O, müşriklerin ortak koştukları şeylerden yücedir.⁴¹

İnsanı nutfeden (bir damla sudan) yarattı. Böyle iken bakarsın ki o, Rabbine açık bir hasım kesilmiştir.⁴²

Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır. Hem de onlardan yersiniz.⁴³

Onları akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken de sizin için bir **güzellik (ve zevk)** vardır.⁴⁴

“İşte onlar için içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Orada tahtlar üzerine kurularak altın bileziklerle süslenecekler, ince ve kalın ipekten yeşil giysiler giyeceklerdir. O **ne güzel**

karşılıktır! Cennet de **ne güzel** bir yaslanacak yerdir!”⁴⁵

Allah’ın kullarına mescitlere temiz ve güzel gidilmesini emreder:

“Ey Âdemoğulları! Her mescitde ziynetinizi takının (**güzel ve temiz giyinin**). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez.”⁴⁶

Bakara Suresi 57. ayette de “güzel rızık” tabiri kullanılmaktadır:

“Bulutları üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ile bıldırcın indirdik. “Verdiğimiz rızıkların iyi ve **güzel olanlarından yiyin**” (dedik). Onlar (verdiğimiz nimetlere nankörlük etmekle) bize zulmetmediler fakat kendilerine zulmediyorlardı.”⁴⁷

⁴¹ Kur’an, Nahl Suresi, Ayet 3.

⁴² Kur’an, Nahl Suresi, Ayet 4.

⁴³ Kur’an, Nahl Suresi, Ayet 5.

⁴⁴ Kur’an, Nahl Suresi, Ayet 6.

⁴⁵ Kur’an, Kehf Suresi, Ayet 31.

⁴⁶ Kur’an, A’râf Suresi, Ayet 31.

⁴⁷ Kur’an, Bakara Suresi, Ayet 57.

“İman edip salih amel işleyenleri, karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size Allah'ın apaçık âyetlerini okuyan bir peygamber gönderdi. Kim Allah'a inanır ve salih bir amel işlerse Allah onu, içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetlere sokar. Allah gerçekten ona güzel bir rızık vermiştir.”⁴⁸

“Onu doğurunca, "Rabbim!" dedi, "Onu kız doğurdum." -Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilir- "Erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim. Onu ve soyunu kovulmuş şeytandan senin korumana bırakıyorum.”⁴⁹

Bunun üzerine Rabbi onu **güzel bir şekilde** kabul buyurdu ve onu **güzel bir şekilde** yetiştirdi. Zekeriya'yı da onun bakımıyla görevlendirdi. Zekeriya, onun

bulunduğu bölmeye her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu. "Meryem, Bu sana nereden geldi?" derdi. O da "Bu, Allah katından" diye cevap verirdi. Zira Allah, dilediğine hesapsız rızık verir.”⁵⁰

Al-i İmran Suresi'nde de Allah'ın, iyi ameller içinde bulunan kullarını cennetle ödüllendireceğinden söz edilir:

“Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah iyilik edenleri sever.”⁵¹

Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile, işledikleri

⁴⁸ Kur'an, Talâk Suresi, Ayet 11.

⁴⁹ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 36.

⁵⁰ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 37.

⁵¹ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 134.

(günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.⁵²

İşte onların mükâfatı Rab'leri tarafından bağışlanma ve içinden ırmaklar akan cennetlerdir ki orada ebedi kalacaklardır. (Allah yolunda) çalışanların **mükâfatı ne güzeldir!**⁵³

Aynı Surenin 14. ayetinde ise Firavun'dan hareketle dünya malının geçiciliğinden bahsedilerek, asıl güzel yerin yalnız Allah katında olacağı belirtilir:

“Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl

varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.”⁵⁴

“(Dünyalık olarak) size verilen her şey, dünya hayatının geçimliği ve süsüdür. Allah'ın katındaki ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”⁵⁵

Kendisine güzel bir vaadde bulunduğumuz ve o vaad edilen şeye kavuşacak olan kimse, dünya hayatının geçimliklerinden yararlandığımız, sonra da kıyamet günü (hesaba çekilmek için) huzura getirilecek kimse gibi midir?”⁵⁶

“Şüphesiz, ahiret hayatına inanmayanların işlerini biz kendilerine **güzel göstermişizdir** de o yüzden bocalayıp dururlar.”⁵⁷

Onlar, azabın en kötüsü kendilerine has olan kimselerdir.

⁵² Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 135.

⁵³ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 136.

⁵⁴ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 14.

⁵⁵ Kur'an, Kasas Suresi, Ayet 60.

⁵⁶ Kur'an, Kasas Suresi, Ayet 61.

⁵⁷ Kur'an, Neml Suresi, Ayet 4.

Onlar ahirette en çok ziyana uğrayanlardır.”⁵⁸

“Haram ayları ertelemek, ancak inkârda daha da ileri gitmektir ki bununla inkâr edenler saptırılır. Allah'ın haram kıldığı ayların sayısına uygun getirip böylece Allah'ın haram kıldığını helal kılmak için Haram ayı bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar. Onların bu çirkin işleri, kendilerine süslenip güzel gösterildi. Allah inkârcı toplumu doğru yola iletmez.”⁵⁹

Nefsin aldaticılığı da konu edilmektedir:

“Mûsâ, "Ya senin derdin neydi ey Samirî?" dedi.⁶⁰

Samirî şöyle dedi: "Ben onların görmediği şeyi gördüm. Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım. Böyle

yapmayı bana nefsim güzel gösterdi.”⁶¹

Yusuf Suresi'nde “güzel sabır” tabiri, Yusuf Peygamberin kardeşleri tarafından kıskanılıp bir kuyuya atılması ve babasına kanlı bir gömlek getirilip, bu gömleğinde ona ait olduğu söylenerek hakkında “öldü” denilmesi sebebiyle Yusuf Peygamberin babasının, bu tertibi düzenleyen oğullarına verdiği cevapta geçmektedir:

“(Yûsuf'u kuyuya bırakıp) akşamleyin ağlayarak babalarına geldiler.⁶² "Ey babamız! Biz yarışa girmiştik. Yûsuf'u da eşyamızın yanında bırakmıştık. (Bir de ne görelim) O'nu kurt yemiş. Her ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın" dediler.⁶³ Bir de üzerine, sahte bir kan bulaştırılmış gömleğini

⁵⁸ Kur'an, Neml Suresi, Ayet 5.

⁵⁹ Kur'an, Tevbe Suresi, Ayet 37.

⁶⁰ Kur'an, Tâ-Hâ Suresi, Ayet 95.

⁶¹ Kur'an, Tâ-Hâ Suresi, Ayet 96.

⁶² Kur'an, Yûsuf Suresi, Ayet 16.

⁶³ Kur'an, Yûsuf Suresi, Ayet 17.

getirdiler. Yakub dedi ki: "Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, **güzel bir sabırdır**. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır."⁶⁴

Aynı Sure, Kur'an'da "kıssaların en güzeli" olarak geçmektedir:

"Sana bu Kur'an'ı vahyetmekle **kıssaların en güzelini** anlatıyoruz. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin."⁶⁵

Eyüp Peygamberin çektiği sıkıntılar neticesinde dahi en ufak bir kötülük, pişmanlık düşünmemesi, Allah'a itaati, Kur'an'da takdir edilerek kendine yer bulur:

"Şöyle dedik: "Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma." Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse

olarak bulduk. **O ne güzel bir kuldu!** O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi."⁶⁶

Aynı tabir "Sad- 30"da da geçmektedir:

Dâvûd'a Süleyman'ı başışladık. **O ne güzel kuldu!** Şüphesiz o, Allah'a çok yönelen bir kimse idi."⁶⁷

Allah yolunda zulme uğrayan ya da sıkıntı çekenler de Kur'an'da müjdelenmektedir:

"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada **güzel** bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi..."⁶⁸

"Onlar yaralandıktan sonra Allah'ın ve Peygamberinin davetine uyan kimselerdir.

⁶⁴ Kur'an, Yûsuf Suresi, Ayet 18.

⁶⁵ Kur'an, Yûsuf Suresi, Ayet 3.

⁶⁶ Kur'an, Sâd Suresi, Ayet 44.

⁶⁷ Kur'an, Sâd Suresi, Ayet 30.

⁶⁸ Kur'an, Nahl Suresi, Ayet 41.

Onlardan **güzel davranıp** iyilik edenlere ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara büyük bir mükâfat vardır.⁶⁹

Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, "İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun" dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve "Allah bize yeter, **O ne güzel vekildir!**" dediler."⁷⁰

Kur'an, "eş" konusunda da emirleri iletmektedir:

"Ey Muhammed! Bunlardan (hanımlarından) dilediğini geri bırakırsın, dilediğini yanına alırsın. Uzak durduklarından dilediklerini yanına almanda da sana bir günah yoktur. Bu onların gözlerinin aydın olması, üzülmemeleri ve hepsinin de kendilerine verdiği razi olmaları için daha uygundur. Allah kalplerinizdekini bilir. Allah

hakkıyla bilendir, halimdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)⁷¹

Bundan sonra, **güzellikleri hoşuna gitse bile**, başka kadınlarla evlenmek, eşlerini boşayıp başka eşler almak sana helal değildir. Ancak sahip olduğun cariyeler başka. Şüphesiz Allah her şeyi gözetleyendir."⁷²

"Ey Peygamber! Hanımlarına de ki, "Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız, gelin size mut'a vereyim ve sizi **güzelce** bırakayım."⁷³

"Ey Peygamber'in hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınıyorsanız (erkeklerle konuşurken) sözü yumuşak bir eda ile söylemeyin ki kalbinde hastalık

⁶⁹ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 172.

⁷⁰ Kur'an, Âl-i İmrân Suresi, Ayet 173.

⁷¹ Kur'an, Ahzâb Suresi, Ayet 51.

⁷² Kur'an, Ahzâb Suresi, Ayet 52.

⁷³ Kur'an, Ahzâb Suresi, Ayet 28.

(kötü niyet) olan kimse ümide kapılmasın. **Güzel (ve doğru)** söz söyleyin.”⁷⁴

“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca onları **güzelce tutun** yahut onlardan **güzelce ayrılın**. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah'a ve ahiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar.”⁷⁵

“Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın. Kendiniz için (geleceğe hazırlık olarak) **güzel davranışlar** takdim edin. Allah'a karşı gelmekten sakının ve her hâlde onun huzuruna varacağınızı bilin. (Ey

Muhammed!) Mü'minler'i müjdele.”⁷⁶

Muhammed Suresi, savaş durumundan söz etmektedir:

“(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarınızı vurun. Nihayet onları çökertip etkisiz hale getirdiğinizde bağı sıkı bağlayın (sağ kalanlarını esir alın). Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin. Savaş sona erinceye kadar hüküm budur. Eğer Allah dileseydi onlardan öc alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek için böyle yapıyor. Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.”⁷⁷

Onları **doğruya ve güzele** **erdirecek** ve durumlarını düzelterektir.”⁷⁸

⁷⁴ Kur'an, Ahzâb Suresi, Ayet 32.

⁷⁵ Kur'an, Talâk Suresi, Ayet 2.

⁷⁶ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 223.

⁷⁷ Kur'an, Muhammed Suresi, Ayet 4.

⁷⁸ Kur'an, Muhammed Suresi, Ayet 5.

“İnananlar, "Keşke bir sûre indirilse!" derler. Fakat hükmü apaçık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilince; kalplerinde hastalık olanların, ölüm baygınlığına girmiş kimsenin bakışı gibi sana baktıklarını görürsün. O da onlara pek yakındır.⁷⁹

İtaat ve **güzel bir söz** onlar için daha hayırlıdır. İş ciddileşince Allah'a verdikleri söze bağlı kalsalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu.⁸⁰

Kur'an'da uyarılar da yer alır:

“Hani, biz İsrailoğulları'ndan, "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese **güzel sözler** söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz" diye söz almıştık. Sonra pek azınız

hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz.”⁸¹

Kur'an'da akrabalara ve yakınlarla iyi davranmak da son derece önemli bir yer tutar:

“Allah'a verdiğiniz sözü az bir karşılığa değiştirmeyin. Eğer bilerseniz, şüphesiz Allah katında olan sizin için daha hayırlıdır.⁸²

Sizin yanınızdaki tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır. Elbette sabredenlere, yapmakta olduklarının **en güzeliyle** mükâfatlarını vereceğiz.⁸³

Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının **en güzeli** ile vereceğiz.”⁸⁴

⁷⁹ Kur'an, Muhammed Suresi, Ayet 20.

⁸⁰ Kur'an, Muhammed Suresi, Ayet 21.

⁸¹ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 83.

⁸² Kur'an, Nahl Suresi, Ayet 95.

⁸³ Kur'an, Nahl Suresi, Ayet 96.

⁸⁴ Kur'an, Nahl Suresi, Ayet 97.

Ashab-ı Kefh'in anlatıldığı Kefh Suresinde ise Allah'ın kimi özelliklerine de değinilir:

mükafat ve uygulamada güzellik olmak üzere 6 ana başlık altında birleştirdik.

“De ki: "Kaldıkları süreyi Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gaybını bilmek O'na aittir. O ne güzel görür, O ne güzel işitir! Onların, ondan başka hiçbir dostu da yoktur. O hükmüne hiçbir kimseyi ortak etmez.”⁸⁵

“Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah her bakımdan sınırsız zengindir, halimdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir).”⁸⁶

Kur'an'da Güzellik Kavramı Kur'an'da toplamda 164 farklı ayette, farklı isim, olay ve durumları nitelendirmek üzere *güzel* kelimesi kullanılmıştır. Biz bunları muamele ve işte güzellik, eşya ve mekanda güzellik, dilde güzellik, rızıkta güzellik, estetik güzellik,

⁸⁵ Kur'an, Kefh Suresi, Ayet 26.

⁸⁶ Kur'an, Bakara Suresi, Ayet 263.

1. Muamele ve işte güzellik başlığı altında; insanların güzel davranışlarına, kimlerin güzel insan olarak sıfatlandırıldığına ve güzel işlere değinilmiştir.

2. Eşya ve mekanda güzellik başlığı altında; güzel yer olarak tabir edilen Allah'ın katından, makam ve mevkiden, dünyevi güzelliklerden bahsedilmiştir.

3. Dilde güzellik başlığı altında; güzel söz ve öğütlerden, Allah'ın isim ve sıfatlarından bahsedilmiştir.

4. Rızıkta güzellik başlığı altında; Allah'ın nimetlerinden, zekattan, ölçü ve tartıdan ve sadakadan bahsedilmiştir.

5. Estetik güzellik başlığı altında; doğa, nesne ve insandaki estetiklik kavramı üzerinde durulmuştur.

6. Mükafat ve uygulamada güzellik başlığı altında; Allah'ın iyi davranışlarda bulunan kullarına sunduğu güzel sonuç ve mükafatlara, şeytanın kötüyü güzel olarak insana sundurmasına ve Allah'ın vaadlerine yer verilmiştir.

KUR'AN'DA GÜZELLİK KAVRAMI

Nerimanoğlu / atdd/ 0000-0001-5660-7416

Muamele ve işte güzellik

Bakara 223
Bakara 271
Ali İmran 37
Ali İmran 136
Ali İmran 148
Ali İmran 172
Ali İmran 173
Ali İmran 195
Nisa 59
Nisa 69
Nisa 85
Nisa 86
Nisa 95-96
Nisa 125
Maide 50
Enam 137
Araf 145
Enfal 17
Enfal 18
Tevbe 37
Tevbe 121
Yunus 26
Hud 7
Yusuf 18
Yusuf 83
Rad 33
Hicr 85

Dilde güzellik

Bakara 83
Bakara 263
nisa suresi 5
Nisa 8
Nisa 58
Nisa 63
Araf 137
Araf 180
Enfal 40
İbrahim 24
Nahl 62
Nahl 125
İsra 23
İsra 53
İsra 110
Kehf 26
Meryem 50
Taha 8
Furkan 33
Azhab 32
Saffat 75
Saffat 78
Saffat 108
Saffat 119

Eşya ve mekanda güzellik

Bakara 265
Ali İmran 14
Nisa 31
Araf 31
Tevbe 72
Yunus 93
Hicr 39-40
Kehf 31
Meryem 73
Meryem 74
Taha 74
Furkan 10
Furkan 24
Furkan 76
Şuara 7
Neml 4

Rızıkta güzellik

Bakara 57
Bakara 245
Maide 12
Enam 152
Hud 3
Hud 88
Nahl 67
Nahl 75
İsra 34
İsra 35
İsra 70
Hac 58
Cacive 16

Mükafat ve uygulama güzellik

Hud 3
Yusuf 3
Rad 18
Rad 24
Rad 29
Nahl 30
Nahl 41

Estetik güzelli

Bakara 138
Muminun 14
Secde 7
Münin 64
Tur 19-20
Rahman 70
Tegabun 3

Türk yazılı ve sözlü edebiyatının dil estetiği açısından analizi yalnız poetika açısından değil, hem muhteva, hem aşladığı felsefe ve ahlak değerleri açısından önem arz etmektedir.

K. Vossler'in dile bireysel yaratıcılık olarak bakışı, V. Humboldt ve B. Croce'nin etkisiyle estetik idealizm öğretisinin temelinde durmaktadır. Yeni Hegelci B. Croce'nin felsefi-estetik konseptle "Felsefenin Ruhü" ve "İfade Bilimi ve Genel Linguistik Olarak Estetik" kitaplarında mantıksal insan düşüncesini açıklamakta ve bireysel algılama ile üniversal algılamanın nesnelar arasında ilişki kurma rolünü göstermektedir. Sanatta intuitiv, bilimde ise mantıksal idrak iki kutup bütünlüğünde bilgi aygıtı niteliği taşımaktadır.

Dilbilimle estetiği birleştiren B. Croce, dili maneviyatın ilkin

tezahürü sayar ve estetik form, dilden başka bir şey değildir kanaatine varır. B. Croce konseptindeki ifade birkaç anlam taşımaktadır: sözlü, şifahi, hattı... Algılama sürecinde, insan beyninde nesnenin, duygunun formları tezahür eder. Bu "tezahür ifade olunmuştur" demektir. "Dil üzerine asıl bilim genel dilbilimidir" diyen B. Croce, estetikle dilbilimi eşleştirmekle beraber dilbilimi estetiğin bir kısmı saymakla ciddi bir yanlışa da düşmüş olur. Dil birimlerinin sınıflandırılmasına karşı olan B. Croce, bölünmezlik içinde analize üstünlük verir ve dil gerçekliği olarak cümleyi kabul eder. B. Croce mantıksal algılamaya değil, intuitiv- bireysel algılamayı temel alır. K. Fossler'in, B. Croce'nin görüşlerini temel alması, "Dilbiliminde Pozitivizm ve İdealizm" eserinde ilkin kuramsal fikirlerini vermiş ve şu üç kitapla konseptini ifade etmiştir:

“Yaratıcılık ve Gelişme Olarak Dil”, “Dilin Felsefesi Üzerine Seçme Makaleler”, “Dilde Ruh ve Kültür”.

Güzelliğin amaç değil araç olduğu sema kitaplarından “Tevrat” ve “İncil” üzerine yapılmış araştırmalar bu niteliği ortaya koymaktadır.

Bu sema kitaplarının orijinalliğine el sürülmesi, Kur’an’da açık bir şekilde gördüğümüz özellikleri restorasyonla ortaya koymaktadır. Tevrat ve İncil’in de sema kitabı olması şüphesizdir.

Değiştirmeler, tahrifler, zaman zaman ortaya çıkan siyasetin ve ideolojilerin sonucudur. Nelerin asıl, nelerin ilave olduğunu belirlemek estetik ve poetik açıdan da oldukça zordur.

Biz, son ve en mükemmel sema kitabı olan Kur’an-ı Kerim açısından daha önceki sema kitaplarına yaklaşmanın ve değerlendirme tarafındayız.

K. Fossler’in estetik dilbilim konseptinin temeli aşırı bireysellik içermektedir. Bireyin mutlak dil yaratıcısı olması öne çekilmekle, dilde ağızların, şivelerin, lehçelerin yok sayılması ve bireysel söylemin önde tutulması oldukça belirgindir. Ancak bir dilde ne kadar söylem (söz) varsa o kadar da üslup ve bireysel yaratıcılık mevcuttur. Sentaks araştırmalarına daha çok önem veren K. Fossler anlam değişmelerinin ve mecazlar sisteminin dildeki rolünü, söylem figürlerinin rolünü mutlak şekilde kabul etmektedir. Fonetik kuralları da gözden kaçırmayan Fossler, dil kanunlarına karşı “dil özgürlüğü” kavramını kullanmakla bireyselliğe vurgu yapmaktadır.

Dilbilim ve estetik ikilemi, dil ve estetik ikileminin objesi olarak ortaya çıkar. Tanımı, işlevi ve amacı estetik değerler olan dilin bildirişim (R. Jakobson)

şemasından gönderen ve onun emotiv işlevi, bilgi ve onun poetik işlevi; dilin estetik özünü açıklığa kavuşturmakta anahtar rolü oynamaktadır. Semavi dinler, özellikle İslam vahiylerinin şiirsel doğasını ve şiir olabilme ihtimalini katıyetle reddeder. Yaklaşımlarıyla dilbilim ve edebiyat kuramlarının metne yönelik araştırmaları (E. Auerbach, M. Bahtin, R. Barthes, J. Derrida, U. Eco, G. Genette, A. Greimas, M. Lotman, G. Lanson, V. Propp vb.) metinlerarası ilişkilerin incelenmesi, yapı ve yapıbozucu yöntemlerin devreye girmesi, poetikanın yeni yollarını ortaya koymakla beraber, gelecek araştırmalara da imkân tanımıştır. Biz, Türk edebiyatının bütün devirlerinin poetik yöntemler açısından zengin bir kaynak olduğu kanısındayız. Bu kaynakların araştırma objesi olmuş ya da halen olmamış örnekleri; felsefi, edebi- estetik,

tarihi- sosyolojik açılardan olduğu gibi söz sanatlarının incelikleri poetika bakımından da ciddi önem arz etmektedir.

R. Jakobson'un ve T. Todorov'un hazırladığı sorular ve cevaplar içerisinde aşağıdaki fikir ilginçtir: "Her türlü dogmaya karşı çıkma, şiirsel yapıtı, şiirsel yapıt olarak ele alıp içine girme zorunluluğu, şiirsel yapıtı tamamen bölünmez bir bütün olarak kabul etmek gibi görüşlerdir diyebiliriz. Şiirsel olandan yahut olmayandan da söz edilemez çünkü şiirsel yapıtı belirgin kılan özellik, şiirsel egemen ögedir; işte incelenmesi gereken de budur. Değişik oluşturulan öğeleri birbirinden ayırmama, onları karşılıklı bağıntıları içinde değerlendirme eğilimi de söz konusudur. Uyak yalnızca bir ses olgusu değildir; ses olgusunun yanı sıra bir anlam, bir dilbilgisi, bir tumturak vs. olgusudur. Herhangi bir şiirsel

teknik için de aynı şey söz konusudur...⁸⁷

Sonuç

Üç dil ve üç vezinde uzun bir tarih yolunu kat eden Türk şiiri; şekli, zenginliği, anlam derinliği, estetik- poetik tutumu ve değerleriyle dünya şiirinde belli bir yeri ve önemi olan bir kaynak olarak bilinmekte ve kabul edilmektedir. Şiir bilimi, poetika, göstergebilim ve felsefe bu anlam ve şiirsel zenginliği ayrı ayrı yöntem ve yöntembilimle araştırmaktadır. Özellikle Türk şiirinin poetik zenginliği, dil mucizeleri, tekrarsız estetik değerinin somut örneklerle öğrenilmesi önem arz etmektedir.

Türkiye şiir biliminde R. R. Arat'ın, T. Kortantamer'in, T. Kuliyev'in eserleri temel

niteliğinde olup, bu inceleme yolunun çağdaş poetika lengua-poetika kapsamında ve yeni yöntemlerle araştırılmasında ciddi bir yol açmıştır.

⁸⁷ Mehmet Rifat, Yaklaşımlarıyla Eleştiri Kuramcıları, Sel Yayınları, İstanbul 2008, s. 69.

Kaynaklar

RİFAT, Mehmet 2008,
Yaklaşımlarıyla Eleştiri
Kuramcıları, Sel Yayınları,
İstanbul.

KUR'AN-I KERİM
MEÂLİ, 2011, Hazırlayanlar:
Doç. Dr. Halil Altuntaş, Dr.
Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri
Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi

Çiğdem Yıldızdöken*

ORCID / 0000-0002-3225-6727

Öz

Bu çalışmada, sofistlerin bilgi anlayışının, epistemolojideki yerlerinin ne olduğu ele alınmaya çalışılmıştır. Onların epistemolojideki yerleri belirlenirken, öncelikle hangi gerekçelerle ortaya çıktıkları, dönemlerinin siyasal kültürel koşulları göz önünde bulundurularak bilginin imkânı ve sınırları, bilgiye ulaşmada kullanılacak kaynağın ne olduğu, doğruluğun ölçütünün ne olacağı tartışılmıştır.

Çalışmadaki sorun, sofistlerin bilginin kaynağını duyum bilgisine dayandırmaları sonucuyla fenomenalizmin ve şüpheciliğin sıkı birer savunucuları olarak bilgide

rölativizme neden olmalarıyla ortaya çıkan problemlerdir. Bu problemler, sadece mutlak bilginin reddi değil aynı zamanda evrensel oldukları kabul edilen değerler sisteminin de reddi olmaktadır. Sofistler, evrensel, mutlak bilginin olamayacağını ve tümel bir ahlaki norm olmayacağını eleştirel, şüphe eden bir zihniyetle savunmuşlardır. Onların evrensel bir norm ya da bilgi olamayacağını savunmalarının temelinde yatan şey ise onlardan evvel aristokratik Grek kültüründe kabul edilen ve kalıtsal olduğuna inanılan physis ve nomos arasında, tercihlerini nomos/thesei'den yana yapmalarındadır. Burada, konulmuş olan thesei'in savunulması zihinde doğuştan getirilen ideler olmadığının kabulü anlamına gelmektedir. Sofistlerle birlikte karşımızda duran bu 'yeni insan' kendi kaderini Tanrıların ellerine teslim etmeyen, varoluşunu bizzat kendisi oluşturan 'aydınlanmış insan'dır. Dolayısıyla, siyaset, din, ahlak ve sanat insanların elindedir.

Bu anlamda, 'yeni insan' yaratımıyla Sofistlerle birlikte felsefenin yönünün de değiştiğini anlıyoruz. Çünkü yeni bir insan anlayışı, yeni bir varlık ve bilgi anlayışı demektir.

* Araş.Gör.Dr., Kastamonu Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
cyildizdoken@kastamonu.edu.tr

Anahtar Kavramlar: Physis,
Nomos, İnsan, Duyu, Bilgi, Akıl

The Importance And Place Of The Sophists In The Epistemology

Çiğdem Yıldızdöken**

ORCID / 0000-0002-3225-6727

Abstract

In this study it is attempted to deal with sophists' mind of knowledge in the epistemology. While their location in the epistemology is determined it is discussed firstly for what reasons and the political cultural conditions of possibility of knowledge, limits what is the source of information to use, what will be the measure of accuracy.

Problem in study are issues emerging from relativism in the knowledge which cause to sophists as tight advocate of phenomenology and skepticism. This, it is result in that sophists base on the sensory of the source of

knowledge. These problems are not only the rejection of absolute knowledge but also the rejection of the accepted system of universal values. The sophists defends on would not be universal, absolute knowledge and a universal moral norm with a mind that criticized, doubted. What lies at the heart of their defense of being a universal norm or information is that they prefer the nomos / these to physis and nomos, which are believed to be accepted and inherited in the aristocratic Greek culture before them Here, the defense of thesei as things implies the assumption that there are no inherited idea in the mind. This 'new man' standing with the sophists is an 'enlightened person' who does not surrender his own destiny to the hands of the gods. Therefore, politics, religion, morality and art are in the hands of people.

In this sense, we understand that the creation of 'new man' has changed the direction of philosophy with the sophists. Because a new understanding of person means a new understanding of being and information.

Keywords: Physis, Nomos, Human Being, Sense, Knowledge, Reason

** Research assistant,
cyildizdoken@kastamonu.edu.tr

Giriş

Sofistler, MÖ. 5.yy Atinasında yeni bir kültür tarzının ya da idealinin temsilcileri olarak demokrasinin sağladığı olanaklardan yararlanarak daha önce ortaya çıkmış felsefi anlayışların yetersizliklerini ve çelişkilerini öne sürüp yeni bir felsefi etkinlik başlatmışlardır. Bu felsefi etkinlik erken dönem doğa düşünürlerinin öne sürdüğü gibi nesnenin nihai ilkelerini bulmaya yönelik köken sorunu üzerine araştırma olmayıp insandan hareketle onun algılayışının, deneyimlerinin göz önünde bulundurulduğu ve bu algılayışlardan ve deneyimlerden olan ahlaki, siyasi, hukuki, dini ilkeler üzerine düşünüldüğü bir etkinliğe dönüşmüştür. Artık bilgi doğadan değil, öznenin hareketle elde edilen bir bilme sürecini beraberinde getirmiştir. Sofistlerle birlikte bilgi, *teoria*'dan *praksis*'e inerek halk meclislerinde (*ekklesia*) kurul toplantılarında, çarşı, pazar yerlerinde (*agora*), halk mahkemelerinde (*heliaia*) yerini almıştır. Bu yeni eğitimciler yeni oluşan siyasal, sosyal ve kültürel düzende öncelikle pratik bilgi ihtiyacını gidermek üzere 'başarılı bir yurttaş yetiştirmek' kaygısıyla belli bir ücret

karşılığında dersler veren 'gezici öğretmenler' misyonunu oluşturmuşlardır. Bu anlamda sofistler Avrupa'nın ilk profesyonel eğitimcileri olarak kabul edilir.¹ Sofistlerin en büyük hizmeti gençlerin sistematik eğitimini temellendirerek Grek düşüncesinin insana yönelmesi olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla onlar öznenin duyularından yola çıkarak bilgiye ulaşma çabası içinde kalarak, özneye aşkın bir gerçekliğin olmadığını savunup, rasyonalizme karşı tavrı almışlardır. Sofistik anlayışa göre bilgi öznenin duyuları alanında ancak elde edilebilir. Bu anlamda insan ancak duyumsadığını bilebilir. Onların bilgi kaynağı hususunda ampirizmin savunucuları olmaları, onları şüpheciğe ve bilgide göreceliğe sürükleyerek nihayetinde Gorgias'ın bilginin imkânını reddedip nihilizmi oluşturmasına kapı aralayacaktır.

Bu bağlamda çalışmamızın konusu olan sofistlerin bilgi anlayışını anlayabilmek ve sorunlarını fark edebilmek amacıyla, onların nasıl ortaya çıktığı dönemlerinin sosyal, siyasal ve kültürel oluşumlarıyla ele alınacaktır. Bu doğrultuda felsefenin konusunun doğadan

¹ Richard Tarnas, Batı Düşünce Tarihi I, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, İstanbul 2013, s. 59.

insana nasıl dönüştüğüne değinilecek, dönemlerinin kaygılarıyla eğitici olarak ortaya çıkan sofist olarak adlandırılan bu kişilerin anıldıkları 'sofist' teriminin ne anlama geldiği araştırılarak nihayet onların bilgi anlayışları ampirizm (deneycilik), fenomenalizm, şüphecilik ve nihilizm (hiççilik) bağlamlarında değerlendirilecektir.

1.Sofistlerin Ortaya Çıkış Koşulları: Çağın Çocuğu Olarak Sofistler

Bir felsefi geleneği anlamak her şeyden evvel felsefi geleneğin yeşerdiği dönemdeki tarihsel olayları, toplumsal, kültürel, siyasal oluşumları ele almayı gerektirir. Çünkü salt bir öğreti, düşünce ve felsefe yoktur. Bu anlamda da bir felsefe sorununu anlayabilmek ve bu soruya ilişkin yanıt denemesine girişmek öncelikle tarihsel bir tavrı gerekliler. Bu anlamda çalışmamızın esas konusu olan sofistlerin bilgi anlayışını anlayabilmek için öncelikle onların çağının koşullarını göz önünde bulundurarak tarihsel bir tavırla bakmakta yarar olacaktır.

Sofistlerin ortaya çıkışında etkili olan bir neden, Atina'nın geçirmiş

olduğu iki savaşın² sonuçları ve tarihte ilk bilinen doğrudan demokrasinin MÖ. 5. yy. Atina'sında ortaya çıktığı felsefe-dışı etkenler olup, diğeri ise felsefenin konusunun doğadan insana yüzünü çevirdiği bu anlamda insanı ve insanla ilgili sorunları konu alan felsefi nedenler olmak üzere iki kıstas bulunmaktadır.

Öyle ki Pers savaşlarıyla Atina'nın Perslere karşı kazandığı zafer onu tarihinde hiçbir zaman yaşayamadığı görkemliliğe ulaştırmıştır. Pers savaşı yıllarında kurulan Delos deniz birliğinin hazinesi olası bir pers tehlikesinden korunmak için Atina'ya aktarılmış ve bu hazine sadece donanmanın bakımı için değil Pers savaşlarında iki kez tahrip edilen Atina'nın onarılmasında ve görkemli bir yapı haline getirilmesinde kullanılmıştır. Özellikle bir siyaset adamı olan fakat kahramanlık ideali bağlamında aynı zamanda partiler üstü bir nitelik taşıyan, Atina'nın iç ve dış siyasetine önemli bir rol oynayan Perikles döneminde Akropolis görkemli bir yapı olarak inşa edilmiş ve Atina adeta ikinci bir Hellas olmuştur. Bu durum

²MÖ.491-449 yılları arasında olan Persler ve Hellenlerle yapılan Pers savaşları ve MÖ.431-404 yılları arasında Atinalılar ve Spartalılarla yapılan Peloponnesos savaşlarıdır.

Atina'ya ekonomik ve kültürel açıdan artı değer olarak geri gelmiş, Atina ticarete ileri seviyeye ulaşarak rakiplerini geride bırakmıştır. Bu anlamda Perikles çağı Greklerin kültürel yaratıcılığının zirve noktasına ulaştığı bir çağ olarak bir Atinalının kendi içinde sahip olduğu aklının ve gücünün farkına varmasını sağlamıştır.³ Atina artık zaferini göstererek kendisini Hellen polislerinin⁴ lideri kılmış emperyalist bir politikayla ekonomisini sağlamlaştırarak ticaret ve denizcilik kenti olmuştur.⁵ Atina'nın bir kent merkezi olarak kültürel, siyasal aktivitelere olanak sunması farklı kültürlerin bir araya gelerek diyalogun oluşmasına, yeni bilgilerin öğrenilmesine imkân vererek demokrasinin oluşumu için uygun koşulları bir araya getirmiştir. Atina demokrasinin en önemli iki özelliği Yunanca transliterasyonu eşitlik olarak ifade edilebilecek *isonomia* ve özgürlük olarak ifade edilebilecek *eleutheria* ilkeleridir. Özgürlüğün en önemli yanı kamusal alanda her vatandaşın politik toplantılarda muhatabı olan vatandaşlara hitap edebilme ve özel alanda da her vatandaşın

düşüncesini ifade edebilme anlamını içeren konuşma özgürlüğünün (*parrhesia*) olmasıdır Hellenlerin *isonomia* anlayışı, özgürlük anlayışıyla bir bütünlük arz etmektedir. *Isonomia*'nın biri politikada eşitlik,⁶ diğeri konuşmada eşitlik olmak üzere iki dayanağı bulunmaktadır.⁷ Demokrasinin her bir *polites*'e sunduğu eşitlik ve özgürlük eleştirel düşüncenin de oluşumunu sağlamıştır. Bu doğrultuda demokrasinin çok sesliliği ve eşitlik idealleri bireyciliği beraberinde getirmiştir.

Artık bir Atinalının demokratik yönetimde meclislerde, mahkemelerde özgürce kendini savunma hakkı söz konusu olmuş ve bir yurttaşın kendini ifade edebilmesi, gerek mahkemelerde davanın kazanılmasına yönelik olarak gerekse meclislerde fikri kabul ettirmek için ikna etme sanatı olarak retoriğin önem kazanmasına sebebiyet vermiştir. Bu anlamda sofistler, Atina demokrasinin ihtiyacını karşılamak için yöntem olarak retoriği kullanmışlardır. Onlar

³ Tarnas, agm, s. 56.

⁴ Hellen polislerinden önde gelenleri Atina, Sparta, Argos Korinthos ve Thebai'dir.

⁵ Alaeddin Şenel, Eski Yunanda Eşitlik Ve Eşitsizlik Üstüne, AÜSBF Yayınları, Ankara 1970, s. 245.

⁶ Politikada eşitlik, kanun önünde eşitlik demektir. 'Kata tous nomous'. Bkz. Simon Homblower And Antony Spawforth, The Oxford Classical Dictionary, 3. Edition, Oxford University Pres., Oxford New York 1996, s. 451, Karş. Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. Müntekim Ökmen-Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 5.78

⁷ Homblower, agm, s.451.

için, kalabalık halk meclislerinde halkı ikna etmek, bilgileri onlara öğretmek ve onlar tarafından gerçekleştirilebilecek olan aklın yönetimini sağlamaktan daha önemlidir. İkna, meclislerde, savunmada, verilen kararı etkilemede etki sahibi olmasından ötürü, sofist bu etkiyi dinleyicileri kendisine çekebilmek için kullanılmıştır.⁸ Retorikte sofizm, hatibin her şey üzerinde söz söyleyebileceği, istediği konu üzerinde herkesten ziyade insanları, bir aradayken inandırabilme misyonuna sahiptir. Retorikte retor'un söylevini gerçek koşullarda kompozisyona aktardığı anlatımın peşinden kanıtlanma unsurları gelir ki, bu da ikna etmenin sanatlı ve sanatlı olmayan olmak üzere iki bölümünü oluşturur. Burada retorun her konuda kendi kişisel özellikleri bulunur. Bu noktada retorüğün *episteme* ile bir arada öne sürülmesi dikkat çekicidir.

Bu bağlamda aristokratik kültürün yerini demokratik düşüncenin almasında vatandaşlara bu yeni kültürü ve etkilerini aktaracak olan kişiler olarak ortaya çıkan sofistler, retorikle aristokratik fikrin değerlerini de uzaklaştırma amacı içinde retorüğü kullanarak aristokratik kurumların aristokratik yasaların, tanrısal, evrensel, değişmez şeyler olmadıklarını göstermişlerdir. Bu

da aristokrasinin en iyi, tanrısal, değişmez, en doğru yönetim biçimi olduğuna ilişkin inancın sarsılması anlamına gelecektir. Aristokratik değerlerin yasalaştığı *nomosların* değersizliğinin sofistlerce gösterilmesiyle, yasaların ve sosyal kurumların tanrısal olmadıkları, bunların insanların konsensus anlayışıyla tutarlı, konulmuş olan yasalar olduğu sonucuna ulaşılır. Konulmuş olan aristokratik yasaların böylelikle halk tarafından kaldırılması, yeni yasalar konulması halkın siyasi arenada rol oynamasına yol açmıştır.⁹ Sofistlerin ortaya çıkışında felsefi etkenlerin neler olduğunu belirleyebilmek için ise sofistlerden önceki felsefi sorunların neler olduğuna bakılmalıdır. Tarnas'ın belirttiği üzere erken Sokrates öncesi Grek düşünürleri görece soyut ve hayattan kopuk bir tavır sergilemelerine karşın, sofistlerle birlikte şehrin entelektüel faaliyetleri üstlenilmiş ve felsefe, *teoria*'dan *praxis*'e inerek gündelik hayata hizmet etmiştir. Bu, felsefenin soyut düşünme tarzından somut, realist bakış açısının kazanıldığıının ifadesidir.

Böylece felsefede düşünüş, doğaya, varlığa ve oluşa yönelik düşünüşten hayata ve insana yönelik eleştirel bir analizle gerçekleşen felsefi bir etkinliğe

⁸ Şenel, agm, s.317.

⁹ Şenel, agm, s. 317/318.

bürünmüştür.¹⁰ Bu doğrultuda ilgi odağı, insan ve insanla ilgili olarak beliren alan olarak ahlaka, geleneğe, siyasete, dine, kültüre yönelik meseleler olmuş, fizik ve metafizikle ilgili sorunlar felsefede ikinci plana atılmıştır.¹¹ Zeller'e göre ise sofizm bir uygarlık felsefesi olarak erken dönem düşünürlerinin doğa felsefesinden ayrılır. Sofistliğin konusu birey ve onun meydana getirdiği dil, sanat, şiir siyaset ve ahlaktır. Sorun kültürel ve toplumsal varlık olarak insan'dır. Bu yeni düzenin ürünü olan insan şunu sorgulamaktadır:

Tanrılara tapınmadan özgür insan ile köleler, Hellenler ve barbarlar arasındaki farklılıklara kadar bütün bu nizamlar ve müesseselerin kaynağı doğa (physei) ve dolayısıyla kutsal olup karşı gelmez midir, yoksa adetin (nomo, thesei) husule getirdiği dolayısıyla değişime ve inkişafa tabi şeyler midir?¹²

Bu bağlamda MÖ. 5 yüzyıl Atina'sında yeni değerler politik ve seküler olmuştur. Sofistler bu yeni değerlerin yurttaşlar

tarafından kanıksanmasında önem arz etmişlerdir.¹³ Yaşanan bu gelişmelerle Grek kültürü sofistlerden önce beri gelen mitolojik düşünüş ile sofistlerle süregiden seküler akılcılık arasında orta yolu bulmaya çalışmışlardır.¹⁴ Sofistlerin ortaya koydukları birtakım düşünceler ki bu düşünceler o dönemde sahip olunan insan ve kültür anlayışına, yaşam tarzına yeni bir alternatif ortaya koyma niteliğini barındırmıştır.

Sofistler MÖ. 5.yy aydınlanmasını oluşturmuşlardır. Nasıl ki 18. Yüzyıl aydınlanması akla ve insana vurgu yapmışsa, sofistlerin meydana getirdiği bilimsel-felsefi harekette de mitoslardan *logos* önderliğinde *physis* yerine insana yönelinen, insani kültürel kurumların, dinin siyasetin kısaca bilen ve eyleyen varlık olarak öznenin odak noktası kılındığı anlaşılır.¹⁵ Sofistler insanın yıllarca körü körüne bağlandığı sınırlayıcı geleneğe dayalı olan tutum ve davranışlara olan bağlılığa ilişkin inancı sarsarak akılcı yollarla aydınlanmasının izini sürmüştür. Artık yeni insan akli derinliğe sahip, hitabetiyle ikna edebilme yetisini kazanmış kendisi için en faydalı olan şeyin

¹⁰ Tarnas, agm, s.56.

¹¹ Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi II, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.10.

¹² Eduard Zeller, Grek Felsefesi Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 98.

¹³ W.T. Jones, Batı Felsefesi Tarihi I, Çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul 2006, s.98.

¹⁴ Tarnas, agm, s.56.

¹⁵ Arslan, agm, s.9.

ne olacağını keşfeden bir varlık haline gelmiştir.¹⁶ Yeni insan kaderini tanrıların egemenliğinden alarak kendi iradesiyle kaderini belirleyen, beşeri değerlerini ve alışkanlıklarını yaratmanın farkındalığını yaşayan, şüphe eden insana dönüşmüştür.

Oluşan yeni insanın yeni yaşamsal düzeni var olan eğitimin de yetersizliğini gündeme getirmiş, bilhassa demokrasiyle birlikte 'yurttaşlık' ön plana çıkarak, 'başarılı bir yurttaşın nasıl yetişeceği' sorusu eğitimin pratik kaygılarla oluşan eksikliğini gidermek için önem kazanmıştır. Bu ihtiyacı gidermek üzere ortaya çıkan sofistler, belli bir ücret karşılığında retoriğe dayalı pratik ikna, mantık, ahlak, matematik, gramer alanlarında dersler vererek, yeni insana pratik yaşama becerisi kazandırmayı amaç edinmiştir.¹⁷ Bu noktada söz

konusu yeni insan anlayışının oluşumunda ve bu yeni insanın aydınlanmasında öğretici olarak yol gösteren kendilerini sofist olarak adlandıran bu öğreticilerin neler öğrettiklerine ve nasıl bir bilgi anlayışına vakıf olduklarını kavrayabilmek üzere önce, "sofist" kelimesinin anlamına burada yer vermek uygun olacaktır.

1.1.Sophistes kavramı

Sofist terimi Eski Yunanca *Sophistés* (İng. *Sophistry*, Fr. *Sophistique*, Al. *Sophistische*) kelimesinden türemiş, sanat ya da beceriyi öğreten uzman, öğretmen, sanatçı gibi anlamlara gelir. Guthrie'ye göre; sofistler özel yetenekler ve yansız bilgilere sahip yazar ve öğretmenlerdir. Onlar pratik zekâlarıyla sanat ve politika alanlarında yol gösteren

¹⁶ Tarnas, agm, s.62.

¹⁷ Zeller, agm, s. 2001. Eski eğitim sistemindeki eğitimin aristokratik zümrenin bilgi ihtiyacını karşılamaya yönelik olmasına karşılık yeni demokratik yönetimin oluşturduğu düzende artık *demos* 'un varlığının eğitim ihtiyacının karşılanması söz konusu olmuştur. Bu da geniş kitlelerin bilgi ihtiyacını giderecek yeni bir eğitim anlayışı oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkan sofistler, öğretim sistemlerinin merkezine güzel konuşmayı -retorik- almışlardır. Bunun nedeni dönemin sosyal koşulları gereğince halkı etkilemek için politik faaliyetin ön koşulu olarak güzel konuşmanın ön

planda tutulmasıdır. Salamis Savaşı'ndan sonraki birkaç yılda ortaya çıkan bu yabancılar, devletin ancak pratik olarak kendisinin öğretebileceğini kabul ettiği şeyler olarak; erdemi, bilgeliği teorik olarak öğretme sorumluluğunu üzerlerine almışlardır. Erdemin öğretilirliği, eski aristokratik geleneğin anlayışının yok olması ve erdemin soylulara mahsus olmadığı anlayışını oluşturmuştur. Bkz. Thomas Davidson, *Greklerde Eğitim Düşüncesi*, Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, 2008, s. 115. Yeni eğitim demokrasinin bu bireycilik ruhunu yansıtmıştır.

kimselerdir.¹⁸ Bu bağlamda sofistlik düşünme ve tartışma tarzıdır. Fakat bu sofistliğe ilişkin “olumlu” yargıların yanı sıra “olumsuz” ifadeler içeren tanımlar da söz konusudur. Örneğin sofistlik bir doğruya ulaşmak için değil de, tartışmış olmak için tartışma tavrı: aldatmayı, ikna etmeyi, sözün etkisiyle inandırmayı hedefleyen akıl yürütme tarzı; maddi çıkar sağlamak amacıyla kandırma faaliyeti, tartışma, incelikli ve yanıltıcı argüman teknikleri için kullanılan terimdir.¹⁹ *Sofistes* terimi başlangıçlarda, Solon’dan Herakleitos’a ve Yedi bilgeden Pythagoras’a, Lysias’tan Platon ve Sokrates’e olumlu anlamda kullanılırken, geç dönem yunan felsefesinde aşağılayıcı bir anlam kazanmıştır.²⁰

Bu bağlamda sofist²¹ terimi önceleri olumlu anlamda kullanılırken sonraları olumsuz

anlamda kullanılmıştır. Olumsuz anlamda kullanımın oluşmasında Platon’un ve Aristoteles’in sofistlere yönelik eleştirisi önem arz etmektedir. Nitekim bu konuda Aristoteles sofistler üzerine olan çalışmasına “ben sofistlerin çürütmelerinden ve aslında paralojizmden (safsata) başka bir şey olmayan görünüşte çürütmelerinden söz edeceğim” diyerek başlar.²² Buna göre, doğruyu söylemeyi, doğruları ifade etmeyi değil de, yalnızca üstün çıkmayı, kazanmayı amaçlayan tartışma türüne, görünüşte doğru olmakla birlikte, gerçekte, büyük bir dikkatle incelendiği zaman görülecek ince bir yanlış içeren aldatma ya da en azından yanıltma amaçlı akıl yürütme türüne sofistlik denir. Aynı çerçevede içinde, geçerli gibi görünmekle birlikte, geçerli olmayan, incelikli ama yanıltıcı argüman ya da akıl yürütmeye sofistizm ya da sofistizma adı verilir.²³ Platon ise sofistleri sahte bir ilmi yüksek bir fiyatla satan, hocalık yaparken de yalnız kendi kazançlarını ve menfaatlerini düşünen kimseler olarak gösterir.²⁴

2.Sofistler ve Bilgi

²²Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri*, Üzerine, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

²³ Cevizci, agm, s. 860.

²⁴Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebati Ofset Matbaacılık, Konya, 1998, s. 119/120.

¹⁸ W.K.C. Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, İstanbul 1999, s.75.

¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000, s. 859.

²⁰ Friedrich Copleston, *A History Of Philosophy Volume I*, Image Boks, Doubleday, 1993, s.85.

²¹ Filozof ve sofist arasındaki farklılığa dikkat çekmemiz gerekmektedir. Filozof için bilgi bilmek için istenir ve hakikatin araştırılması kendi başına bu anlamda değer taşırken sofist için bilgi gündelik hayatı kolaylaştırmada araç olması kabulüyle istenir. Yine filozof öncelikli bilgiyi kendisi için isterken sofist para kazanacağı öğrencisi için bilgiyi ister. Zeller, agm, s. 99.

Sofistlere göre bilgi, teorik bir merakı gidermek için değil; aksine pratiğin, yaşamın emrinde sunulur. Bilgi hayatın kontrolüne yarayan bir araç olduğu sürece değerlidir. Bu anlamda bilginin hayatta biri yaşama sanatı diğeri hayatı kontrol etmek olmak üzere iki işlevi söz konusudur.²⁵

Sofistler epistemolojide bilginin kaynağının ne olduğu hususunda tercihlerini ampirizmden yana kullanırlar. Onlar, tümevarımsal bir yöntem kullanarak, tümdengelimsel akıl yürütmeye görünüşte çokluğun gerisindeki birliğe akıl yoluyla ulaşan erken dönem düşünürlerinden ayrılırlar. Bu anlamda erken dönem düşünürleri her şeyin kendisinden geldiği bir tözü ortaya koyduktan sonra tek tek nesnelere; fenomenleri açıklamaya çalışırken, sofistler tek tek nesnelere; fenomenlerden hareketle tümel yargılara, sonuçlara varmaya çalışmışlardır.²⁶ Yani, sofistlerin yöntemleri kısmen tümevarımsal kısmen de deneyseldir. Böylece sofistler hayatın tüm alanlarında en büyük miktarda bilgiye ulaşmanın yollarını araştırarak bilginin mümkün olup olmadığını, dilin yapısını teorik düzeyde, bireysel ve toplumsal hayatın

düzenlenmesinde de pratik düzeyde birtakım sonuçlar çıkarmışlardır.²⁷

Sofistler Parmenides'ten ve Herakleitos'tan beri gelen duysal bilgi (*doksa*) ve rasyonel bilgi (*episteme*) ayırımına karşı çıkararak görünenin ötesinde ya da ona aşkın bir gerçekliğin olmadığını savunurlar. Gerçek olan şu anlamda görünüşlerdir, fenomenlerdir: Varlık bize görünendir. Onların gerçek olanı fenomenal dünya olarak kabul etmelerinin arka planında, *physis* ve *thesei* arasında yapılan ayırimda tercihlerini *nomos*'tan yana yapmaları yatmaktadır. Bu ayırım, konulmuş olan ve doğal olan arasındaki ayırimdır.²⁸ Onların *nomos*'tan yana tavır almaları, doksanın; duysal bilginin savunulmasına yol açarak, konulmuş olanın insandan insana ve toplumdaki topluma değişeceği anlayışından hareketle, şüpheciliğin de oluşmasına neden olmuştur.²⁹

²⁷Zeller, agm, s. 98.

²⁸Copleston, agm, s. 82.

²⁹*Nomos*'un kabulü, sadece yasaların değil, ahlak kurallarının da çok değişik ve çeşitli olduğunu, yere ve zamana göre değiştiğini gören Sofistler, bunların büyük bir kısmının insan eliyle konulmuş düzenler (*thesei, nomos*) olduğunu, herkesin her yerde, her zamanda bağlayacağı yasaların ise, ancak doğa tarafından konulmuş yasalar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna karşın doğa tarafından konulmuş yasaları var olsalar bile bilemeyeceğimizi savunan

²⁵ Zeller, agm, 99.

²⁶Ahmet Cevzici, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Asa Kitabevi, Bursa 2012, s. 149-150.

Gerçeklik dünyası olarak fenomenal dünyayı anlamak, bilmek tek tek her bir fenomenin duyuma konu olması ile ancak mümkündür. Tarnas'ın da ifade ettiği üzere;

Görünümlerin dışında, yalnızca insanın sınırlı melekeleri konusunda değil, aynı zamanda çok daha temelli asli melekeleri konusunda da söz konusu edilebilecek daha derin ve kalıcı gerçeklik/hakikat, bilinemezdi; çünkü bu tür bir gerçekliğin/hakikatin, beşeri varsayımların dışında varolabildiği söylenemezdi.³⁰

Dolayısıyla fiziki nesnelerin duyularımıza indirildiği anlaşılır. Duyuma konu olanın dışında öznenen bağımsız bir gerçeklik bulunmamaktadır. Bu bağlamda sofistlerin öznel idealizmin ya da mutlak

Sofistlerin var olduğunu söyleyebileceğimiz gibi, insan tarafından konulmuş yasaları reddeden, kabul etmeyen Sofistler de vardır. Örneğin Protagoras yasaların ölçütünün insan (site/toplum olarak insan) olduğunu ileri sürerken, Kallikles insan eliyle konulmuş yasaları adeta hakir görür ve doğaya uygun olmadığı gerekçesiyle kabul etmez hatta karşı çıkar. Bu demek ki Sofistlerin her biri aynı türden görüşleri savunmamaktadırlar. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 2002, s. 42.

³⁰Tarnas, agm, s.60.

idealizmin savunuculuğunu yaptıklarını anlıyoruz.³¹ Bu noktada bilgi problemini objeden sujeye taşıyarak gerçek bir bilgi teorisi mümkün hale getiren Protagoras'a değinmekte yarar vardır.

Protagoras'ın '**Hakikat ya da Yere Vurucu Tezler**' adlı eserinde ifade ettiği "bütün şeylerin ölçüsü insandır, var olanların var olmalarının ve var olmayanların var olmamaları"nın cümlesinin hemen arkasından gelen şu cümle Protagoras'ın ne demek istediğini açıklamaya yardımcı olmakla birlikte elbette yoruma açıktır: "herhangi bir şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyledir, sana nasıl görünüyorsa senin için de öyle... Üşüyen için rüzgâr soğuktur, üşümeyen için ise soğuk değildir."³²

Protagoras'ın ikinci cümlesinde dile getirdiği rüzgârın soğukluğu veya sıcaklığı ile ilgili tespiti, onun burada eşya hakkındaki duyumumuzdan söz ettiğini göstermektedir. Yine buradan Protagoras'ın eşyanın bilgisi ile ilgili olarak elimizde duyu organlarımızdan ve duyumdan başka bir yetimizin var olmadığı görüşünde olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim gerek Protagoras'ın bu cümlesini yorumlayan Platon'un gerekse bu

³¹Cevizci, 2012, s. 149.

³²Zeller, agm, s. s.102.

duyum kuramına karşı çıkan Aristoteles'in onu böyle anladığını görmekteyiz.³³

O halde Protagoras'ın bununla söylemek istediği şey, özetle eşyayı duyu organlarımızla bildiğimiz, duyu organlarının ise farklı insanlar ve farklı zamanlarla ilgili olarak bize eşya hakkında farklı duyular verdiği, bir ve aynı şeyin bundan dolayı farklı insanlara, hatta belki farklı zamanlarda bir aynı insana farklı görünmesinin mümkün olduğudur. Platon işte tam da bu özelliğinden ötürü duyulara güvenilemeyeceğini, tam da bundan dolayı bilginin konusunun duyusallar değil, akılla kavranan şeyler, akılsallar, yani tümeller, İdealar olduğunu söyleyecektir.

Aristoteles, Platon gibi veya onun kadar duyulara hiçbir bilgi değeri taşımayan şeyler olarak bakmasa da, yine bundan dolayı duyumun bilgi kaynağı olmadığını söyleyecek ve buna böyle bir duyumculuğun bizi götüreceğini düşündüğü diğer mahzurları (görecilik, öznelcilik, tekbencilik vb) ekleyecektir.³⁴

Protagoras'ın "bütün şeylerin ölçüsü insandır, var olanların var olmalarının ve var olmayanların

var olmamalarının ifadesinin üzerinde durmak gerekir. Söz konusu tümcede "insan" ve "şeyler" ifadelerini hangi anlamda almamız gerektiğini araştırmalıyız. Zeller'e göre "İnsan" ifadesini hangi anlamda almamız gerektiği, yani Platon'un Protagoras'ın bilgi teorisini Herakleitosçu akış doktriniyle birleştirip 'Theaitetos'ta açıkladığı bireyci anlamda mı, yoksa daha sonraki yazarların tahmin ettiği gibi genel anlamda, yani insanın tür olarak mı anlaşılması gerektiği yahut nihayet kolektif bir anlamda dolayısıyla terimin bir grup (ulus, kabile) olarak mı insanlara hasredilmesi gerektiği pek o kadar kesin değildir.

Protagoras'ın savına göre bilgide doğruluğun ölçütü ne algıdır ne de akıldır³⁵. Ancak insani kanı ölçü olabilir. Dolayısıyla nesnelere yönelik nesnel bilgiler edinemeyeceğimizden ötürü sağduyumuzu dikkate almamız gerekmektedir. Ona göre;

"Sağduyu dünyanın çok çeşitli ve değişken olduğunu bilirken, mantık bizi dünyanın bir ve değişmez olduğu sonucunu çıkarmaya zorluyorsa, mantık yerin dibine batsın diyordu."³⁶

³³Platon, Theaitetos, Çev. Macit Gökberk, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, 152 b, 166 vd.

³⁴Arslan, agm, s. 29.

³⁵ Sofistlerin kullandıkları yöntem hem tümevarımsal hem de deneysel olmaktadır Zeller, agm, s. 98.

³⁶ Jones, agm, s. 104.

Bu anlamda sağduyu görünüşleri gerçek kabul edecektir. Bu noktada Weber Protagoras'a yönelik eleştirisini sürdürmektedir. Ona göre;

Protagoras'ın hatası, *antrophos* kelimesiyle, genellikle insanı değil, bireyi, insan zihnini değil, tek bir insanı kast etmesi, ve dolayısıyla ne kadar birey varsa, doğrunun ve yanlışın da o kadar ölçüsü olacağını kabul etmesidir. Eski filozofların çoğu gibi, o da, bir yandan bireyler arasında bulunan fizyolojik ve zihinsel farkları, öbür yandan duyumun yalanlarını olduğundan fazla büyütür. O zamandan beri bilimin kanıtladığı şeyi, duyuların verilerini birbiriyle düzeltmenin bilgi için mümkün olduğunu bilmiyor ve bu kanısından dolayı hakikatin objektif bir ölçüsü olduğunu inkâr etmek yoluna sapıyor. İnsan aklını ve onun esasında herkeste bir olduğunu bilmiyor. 'İnsanlar', onun *insanı* görmesine engel oluyor ve böylece, yalnız eski inançları ve metafiziği yıkmakla kalmıyor, fakat daha tehlikelisi, toplumsal düzenin esaslarını, devletin

bizzat temellerini çürütüyor. Çünkü onun bakımından, ahlâk yalnız bireysel olabilir ve tek kişinin, bireyin, atomun her şey olduğu yerde, artık devlet, toplum, herhangi bir şey bulunamaz. Sokrates eleştirisini işte bu esaslı nokta üzerinde yapacaktır.³⁷

Bu anlayıştan hareketle sofistlerin insanın kanılarını merkeze aldığı anlayışla savuculuğunu yaptığı görünüşe ilişkin bilginin gerçek olduğunu savunmalarına karşı çıkan Aristoteles, onların ancak görünüşlerinin geçerli, doğruluğun göreceli olduğunu; görüşünün temelinde, duyusal dünyayı esas almalarının yattığını belirtir. Öyle ki aynı şeyi tadan bazıları tatlı, diğerleri acı derler. Bunlardan çoğu hasta ya da deli olsa, sağlıklı olan bir iki kişinin duyuları değil diğerlerinin duyuları doğru olacaktır. Böyle bir durumda, hiç bir şeyin doğru ya da yanlışlığı belli olmayacaktır.

Bu bağlamda Protagoras'ın tümcesi ne kadar insan varsa doğruluğa ilişkin o kadar ölçü olacağı gerekçesiyle, evrensel bir doğruluk ölçütünü yadsır. Aynı şeyi tadan bazıları tatlı, diğerleri acı derler. Bunlardan çoğu hasta ya da deli olsa, sağlıklı olan bir iki

³⁷Alfred Weber, Felsefe Tarihi, Çeviren: H. Vehbi Eralp, İstanbul 1991, s. 40.

kişinin duyuları değil diğerlerinin duyuları doğru olacaktır. Böyle bir durumda, hiçbir şeyin doğru ya da yanlışlığı belli olmayacaktır. O zaman, “doğru”, insanların ulaşamayacağı bir şey olmaktadır.³⁸

Protagoras, bu sözü söylerken, eşyayı duyu organlarımızla bildiğimiz, duyu organlarının ise farklı insanlar ve farklı zamanlarla ilgili olarak bize eşya hakkında farklı duyular verdiği, bir ve aynı şeyin bundan dolayı farklı insanlara, hatta belki farklı zamanlarda aynı insana farklı görünmesinin mümkün olduğunu

³⁸ Platon **Theaitetos**'ta bilginin kişiden kişiye değiştiği gerçeğini, Sokrates'le Theaitetos arasında geçen şu konuşma ile belirtmektedir:

“Sokrates - Devam edelim: Başka bir insana, herhangi bir şey, sana görüldüğü gibi görünüyor mu? Bundan adamakıllı emin misin, yoksa kendin hiçbir zaman aynı kalmadığın için, bir şeyin de sana aynı şekilde görünmediğini mi onaylıyorsun?

Theaitetos – Bu sonuncusu, bana ötekinden daha doğru gibi geliyor.

Sokrates – O halde, ölçtüğümüz veya dokunduğumuz şey büyük veya beyaz ya da sıcak olsaydı, bu şeyin kendisi değişmedikçe, kendisine rastlayan başka birine de asla başka şekilde görünmeyecekti. Fakat öte yandan, bu nitelikler ölçende veya dokunanda bulunsaydı, o zaman bu şeye yaklaşan veya bazı değişikliklere uğrayan başka bir şey, kendisine bir şey olmadan değişmezdi. İşte böyle dostum, Protagoras ve yandaşlarının diyecekleri gibi, şimdi bu gülünç ve garip iddialarla uğraşmak zorunda kaldık.” Platon, Theaitetos, 466e.

ifade etmek istemiş ve bilginin kaynağının insan olduğu görüşünü ortaya koyması bilgide rölativizmin oluşmasına da kapı aralamıştır.

Ampirizmin kaçınılmaz sonucu olarak sofistlerde ortaya çıkan rölativizm epistemolojide şüpheli bir tavrı da açığa çıkarmıştır. Örneğin Protagoras'ın dış dünyaya ilişkin bilginin temelinde duyu organları bulunmaktadır. Ancak her insanın algısı, tat alması, koku alması kişiden kişiye değişmektedir. Özel koşullar kişinin algılama niteliğini belirlemektedir. Dolayısıyla Protagoras'tan yola çıkarsak izlenimlerimizin doğruluğu özel koşullarımızdan bağımsız olmayacak, şeyler onu algılayana göre belirlenecektir. Bunun nedeni onların varoluşlarının ölçüsünün insan olmasından kaynaklanır.³⁹

Sofistlerin bilgide rölativizmle evrensel bir geçerlilik olmadığını iddia etmelerinin arka planında varlığın değişim içinde olduğu fikrinin kabulü bulunmaktadır. Sorun değişim içinde olan varlığa ilişkin bilginin de değişim içinde olduğu; değişkenliği kendi içinde barındırdığı görüşünün savunulmasında yatar. Felsefede değişim sorunu esasen Parmenides ve Herakleitos'tan itibaren süregelen bir sorun

³⁹Cevizci, 2012, s. 150.

olmakla birlikte sofistler de değerlerin yadsınmasına kadar giden bir oluşum sürecini başlatmıştır.⁴⁰

Varlığın değişim sorunu bağlamında ele alınan, görünüş-gerçeklik sorunu varlığın var olup olmadığı sorundur. Öte yandan 'bir şey ya vardır ya yoktur' görüşü diğer bir ifadeyle 'bir şey ya hep vardır ya da hiç olmamıştır' anlayışının göz önünde bulundurulduğunda değişim ya varsayılacak ya da yadsınacaktır. Felsefede bu bağlamda oluşacak sorun, bir yandan var olanın her zaman var olduğu ve varlığa gelmediği savının savunulmasına diğer yandan da varlığın her an değişim içinde bulunmasının sadece bir gözlem konusu olmayıp evrenin içindeki her şeyin zorunlu olarak maruz kaldığı bir yasa olduğu savının savunulmasına yol açmıştır.⁴¹ Bu sorun rasyonel bilgi olarak varlığın değişim içinde olmadığı savıyla *episteme* ve değişimin varlığının kabulüne dayanan sanı bilgisinin kabulünün savına dönüşmüştür. Sofistler bu sorunun yanıt denemesine sanı bilgisinin hakiki olduğuna yönelik savunuyla başlamışlardır. Bu, onları değişimin varlığının ve

mutlak bir bilgi olamayacağının kabulüne sürüklemiştir.

Değişen şeyin ardında kalıcı bir gerçeklik ya da bir töz olduğunu reddeden Gorgias ise nihai gerçekliğin bilgisine erişemeyeceğimiz savıyla şüpheli tavrın ötesine geçerek sofistliği nihilizme sürüklemektedir. Gorgias doğa felsefesine karşı gelmesinin yanı sıra genel olarak varlık üzerine bir bilginin olanağını ortadan kaldırmaya çalışır. Zenon'un diyalektiğinin onu, '**Varolmayan veya Doğa Üzerine**' isimli eserinde en açık anlatımını verdiği şüpheyeye sevk ettiği düşünülmektedir. Bu yapıtta üç tez ileri sürmüştür: 1- Hiçbir şey yoktur. 2- Varsa bile bilinemez. 3- Bilinse bile başkalarına aktarılamaz.⁴²

Söz konusu ileri sürülen üç tez bazı savları kendinde barındırmaktadır. Öncelikle birinci tez olarak, 'hiçbir şeyin var olmadığı' bir şeyin, ya var olduğu ya var olmadığı; başkaca söylemek gerekirse 'şey'in var olma ve var olmama arasında olacağı savını açığa çıkarır. Bir şey var olmayan olamaz, çünkü var olmayan, var değildir. Bu ise saçmadır. Bu şey, var olan olamaz, çünkü eğer var olan var olsaydı, onun ya ezeli-olması, ya bir şeyden meydana gelmiş olması veya bunun ikisi olması gerekirdi.

⁴⁰Copleston, agm, s.81.

⁴¹Arda Denkel, İlkçağda Doğa Felsefeleri, Doruk Yayınları, 2003, s. 30-32.

⁴² Copleston, agm, s. 93.

Onun ezeli olması mümkün değildir, çünkü eğer öyle olsaydı, başlangıcı olmaması gerekirdi. Başlangıcı olmayan şeyin ise sınırı yoktur. Sınırsız olanın ise yeri (*position*) yoktur. Var olan, bir şeyden meydana gelmiş olamaz, çünkü o zaman onun kendisinden meydana geldiği şeyin ya var olan veya var olmayan olması gerekir ki bu iki varsayım da saçmadır. Var olan hem ezeli, hem de bir şeyden meydana gelmiş olamaz, çünkü bunlar zıtlardır. O halde var olan mevcut değildir. Bu anlamda son tez ele alınırsa Var olan, var olanla var olmayanın karışımı da olamaz, çünkü bu imkânsızdır. Sonuç olarak eğer var olan yoksa hiçbir şey var değildir.⁴³

Herhangi bir şey var olsa bile onun bilinemeyeceği' savına gelince, bunu şu şekilde izah etmek mümkündür: zihnin kavramlarının gerçek olmadığı göz önünde bulundurulduğunda düşünülen birçok şeyin gerçek olmadığı sonucu çıkar. Örneğin zihin duyumsamadığı pek çok şeyi düşünebilir gerçek kabul edebilir. Ancak bu onların varlığına inanmak anlamına gelir. Duyu algısının karşısında duran zihin şu durumda efsaneden başka bir şey değildir.⁴⁴

Üçüncü tez olarak ileri sürülen 'bir şeyin düşünülmesi veyahutta

bilinmesi durumunda bu bilginin başkasına aktarılamayacağı' tezi dikkate alındığında Gorgias şu yolu izlemektedir: duyu aracılığıyla var olan kavranılır. Burada duyu organlarından işitme kendine yönelik işitme kavramlarını, görme kendisine yönelik görme kavramlarını oluşturmaktadır. Ancak bu kavramların dolayısıyla da duyu algıları birbirlerine kapalıdır. Diğer yandan bir şeyin bilinmesi durumunda bilinen ancak dil yoluyla başkalarına aktarılır. Fakat dil hiçbir zaman duysal şeylerin tam tamına temsili olamayacaktır. Dolayısıyla dil duysal şeyler hakkında herhangi bir bilgi veremeyecektir.⁴⁵

Tüm bu akıl yürütmeler⁴⁶ hakkında bazı düşünürler Gorgias'ın bu sözlerini nihilist felsefenin ifadesi olduğunu kabul ederken bazıları da onun mizahi anlatımının göstergesi olduğunu, diğer bir deyişle büyük bir hatip olduğunu gösterme amacından oluşan retorik becerisinin ifadesi olduğunu düşünmüşlerdir.

Diğer yandan Gorgias'ın hiçbir şeyin var olmadığını kabul ettiğini onaylamak zordur. Copleston'a

⁴⁵Arslan, agm, s. 48.

⁴⁶Söz konusu üç tezden birincisinin varlıkla ikincisinin düşünme ile üçüncüsünün de dille ilgili güçlüklerle işaret eden akıl yürütmeleri oluşturduğu ifade edilebilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Arslan, agm s. 49.

⁴³ Arslan, agm, s. 46-47.

⁴⁴ Arslan, agm, s. 47.

göre Gorgias'ın takındığı bu tavırda felsefeyi bir kenara koyarak retoriğe kendini adanmışlık vardır. Retorik sanatı Gorgias'la ikna etmede ustalık sanatı haline gelmiş ve bu da psikolojinin pratik amaçlara hizmet etmesine neden olmuştur.⁴⁷

Gorgias'ın öne sürdüğü sav bilginin imkânını yadsıyarak insanın ulaşabileceği tek yolun sanı ve ikna olduğunun ifadesidir. Cevizci'nin öne sürdüğü üzere o;

Eleacı varlık ve bilgi telakkisi ile Protagoras'ın ve kendisinin fenomenalizminin karşıtlığını gözler önüne serdikten sonra, Elea mantığının saçmalığından, ilk olarak Sofistik fenomenalizm, perspektivizm ve rölativizmin doğruluğunu, dolaylı olarak da insanın gidebileceği yegâne yolun sanı ve iknanın yolu olduğu sonucunu çıkartmıştır.⁴⁸

Bu bağlamda Protagoras'ın bilginin imkânını onaylayıp evrensel bir hakikat olduğu görüşünü reddetmesine karşın Gorgias'ın ne bilginin imkânını onayladığını dolayısıyla

da mutlak bir hakikatin varlığının kabulünü varsaydığını düşünebiliriz. O hem varlık hem de bilgi konusunda 'hiç'çi olmuştur. Gorgias'ın varlık ve bilgi görüşündeki bu reddediş tavrının nedenini Arslan, onun felsefeyi ortadan kaldırma isteğine bağlamaktadır. Protagoras'ın felsefenin bakışını doğadan insana çevirmesine karşılık, Gorgias felsefeyi tamamen ortadan kaldırmayı isteyerek onun yerine hitabeti koymayı istemiştir. Hitabetin özgür kalması için de varlığın ve bilginin bertaraf edilmesi gerekecektir.⁴⁹ Gorgias diğer sofistler gibi *arete*'nin öğretilip öğretilmeyeceği ile ilgilenmeyip, kendini tamamen belagata ve hitabete vermiştir.⁵⁰

Sonuç

Bambaşka bir hayat tarzını ve insan anlayışını temsil eden sofistler, başarılı bir hayat yaşamak ve bu hayatı tesis etmenin en iyi şekilde gerçekleşebilmesi için bilgi anlayışlarını pratik kaygılarla oluşturmuşlardır. Onlar felsefenin bakış açısını ve uğraştığı sorunları doğadan insana yönlendirerek öznenen hareketle ancak bilgi sorununun ele alınabileceği görüşünü savunmuşlardır. Bilgi

⁴⁷Copleston, agm, s.94.

⁴⁸Cevizci, 2012, s. 160.

⁴⁹Arslan, agm, s. 52.

⁵⁰Zeller, agm, s. 108.

rasyonalistlerin iddia ettikleri gibi akılla kendisine ulaşılan bir şey olmayıp ancak duyular aracılığıyla elde edilen bir edime karşılık gelmektedir. Gerçeklik ise insanın duyularının ötesinde ya da fenomenler dünyasına aşkın olmayıp bizzat görüye konu olandır.

Öte yandan bilginin elde ediminde kaynak olarak kullanılan duyular insandan insana değişeceği için doğruluk tümüyle görelidir. Duyumsayan insan bilgide ölçüt olacağı için, ne kadar kişi varsa o kadar da hakikat olacaktır. Yani ne kadar insan varsa o kadar doğru ve yanlış olacak, doğruluğun ya da yanlışın ölçüsü eşit olacaktır. Ancak doğruluğun ölçütü bu görelilik içinde en faydalı olanı seçmekle mümkündür. Dolayısıyla

'sağduyu' burada önem kazanır ve insanın felsefenin merkezine konulmasıyla, onun nasıl algıladığına, nasıl düşündüğüne, nasıl duyumsadığına, nasıl deneyimlediği göz önünde bulundurulur. Bu anlamda sofistler, yükselen Atina demokrasisinde başta siyaset olmak üzere insan yaşamı hakkında yükselen problemlere yanıt bulmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Sofistler bilgi alanında ampirizmden yana saf tutarak, başta fenomenalizmin, şüpheciliğin ve nihilizmin oluşmasına yol açmışlardır. Felsefeyi nesnenin nihai ilkelerine

nüfuz etmekle uğraşmak, *physis*'in ilkelerini savunmak yerine özneye ve onun oluşturduğu kurumlar, ahlakla, hukukla, siyasetle uğraşarak *nomos*'dan yana tercihlerini kullanmışlardır. Onların *nomos*'dan yana olarak uzlaşımçı bir bakış açısını benimsemeleri eski aristokratik geleneğin inançlarının yıkılmasına (erdemın soya bağlı olacağına ilişkin kanı), konulmuş olanın değişken olacağı gerekçesiyle beşeri inançlara sistematik olarak şüpheyle yaklaşımlarına, düşüncenin keşfedilmemiş yollarını keşfetmeye ve zihnin sınırlı olacağına kabulüne dolayısıyla da zihnin özgür kılınışına ön ayak olmuştur. Çünkü sınırlı bir zihin ancak özgür olabilirdi.

Kaynaklar

ARİSTOTELES, 2007, Sofistlerin Çürütmeleri, Üzerine, Say Yayınları, İstanbul.

ARSLAN, Ahmet, 2010, İlkçağ Felsefe Tarihi II, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

CEVİZCİ, Ahmet, 2000, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul.

CEVİZCİ, Ahmet, 2012, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Asa Kitabevi, Bursa.

COPLESTON, Friedrich, 1993, A History Of Philosophy Volume I, Image Books, Doubleday.

DAVIDSON, Thomas, 2008, Greklerde Eğitim Düşüncesi, Çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul.

ERDEM, Hüsameddin, 1998, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Sebati Ofset Matbaacılık, Konya.

GÖKBERK, Macit, 2001, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

GUTHRIE, W.K.C., 1999, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Çeviren: Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları.

HORNBLOWER, Simon-Antony Spawforth, 1996, The Oxford Classical Dictionary, Third Edition, Oxford University Press. New York.

JONES, W.T., 2006, Batı Felsefesi Tarihi I, Çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, Bursa.

PLATON, 2009, Theaitetos, Çeviren: Macit Gökberk, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ŞENEL, Alaeddin, 1970, Eski Yunan'da Eşitlik Ve Eşitsizlik Üstüne, Ankara Üniversitesi

Siyasal Üstüne, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

TARNAS, Richard, 2013, Batı Düşüncesi Tarihi I, Çeviren: Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul.

WEBER, Alfred, 1991, Felsefe Tarihi, Çeviren: H. Vehbi Eralp, İstanbul.

ZELLER, Eduard, 2001, Grek Felsefesi Tarihi, Çeviren: Ahmet Hamdi Gündoğan, Say Yayınları, İstanbul.

“Şahnamə” Qəhrəmanlarının Nədim Divanı”nda Təsviri

*Aygün Yusubova**

ORCID / 0000-0003-4665-0773

Xülasə

Firdovsinin “Şahnamə” əsəri qədim İran əfsanələrinə əsaslanan mənzum dastandır. Bundan sonra Şərq ədəbiyyatında “Şahnamə” yazma və “Şahnamə” qəhrəmanlarının əsərlərdə təsvir etmə ənənəsi başlamışdır. Məlumdur ki, Şərq mədəniyyətinə aid bu mifoloji qəhrəmanlar bütün dövr türk şeirinə öz təsirini göstərmişdir.

Divan ədəbiyyatı da mifoloji mənbə olaraq İran əsatirlərindən təsirlənmişdir. İran dastanları ilə əlaqədar mənbələrin Nədim şeirinə təsirini araşdırarkən bu mənbələrdən birinin “Şahnamə” olduğunu gördük. Məqalədə də qeyd etdiyimiz kimi Nədim Divanında adı keçən mifoloji və əfsanəvi şəxslərin təsbit edilməsində məqsədimiz, bu qəhrəmanların Nədim yaradıcılığında hansı şəkildə təsvir edildikləri ilə yanaşı bu şəxslər və mənsub olduqları coğrafiya haqqında geniş məlumatlar əldə etmək idi. Onu da qeyd edək ki, çalışma əsnasında bəzi qəhrəmanların əfsanəvi ya da tarixi şəxsiyyət olduqları ilə əlaqədar bir tərəddüd yaşandı. Çünki yüz illər boyunca bu qəhrəmanlar ətrafında o qədər əfsanələr yaradılmışdı ki, onların

* AMEA Araştırma görevlisi,
menbeshunasliq@box.az

*tarixi şəxsiyyətini meydana çıxarmaq
imkansız olmuşdur.*

*Açar sözlər: Şahnamə, Nədim,
mifoloji şəxslər, Cəmşid, İsgəndər,
Fəridun.*

The description of the heroes of “Shahnameh” in the “Divan” of Nadim

Aygün Yusubova**

ORCID / 0000-0003-4665-0773

Abstract

*Abu 'l-Qasim Ferdowsi's
“Shahnameh” based on Persian
mythology is epos expressed in verse.*

*After the birth of the poem of Abu 'l-
Qasim Ferdowsi, the tradition of the
writing “Shahnameh” and description
of the heroes of “Shahnameh” began
in the Eastern literature.*

*It is clear that, there were influence of
the mythological heroes belonging
Eastern literature to the Turkic poetry
all times.*

*Divan literature was also influenced
from the Persian mythology, which is
primary resource. When we was*

** Research assistant, menbeshunasliq@box.az

researching the influences of the resources belonging Persian eposes to the Nadim`s poetry, we had been observed that “Shahnameh” is the one of these.

The purpose of this article, as we had emphasized before, is the identification of the mythological and legendary heroes had called in the Nadim`s “Divan”, the influence of these heroes to the works of Nadim and getting extensive information about these heroes and their homelands. It should also be noted that, there were hesitation about the personality (mythological or historical) of heroes, when was researching. That`s why there were many mythological legends about these heroes and they could not mentioned such as historical figure for hundreds of years.

Keywords: *Shahnameh, Nadim, mythological heroes, Jamshid, Isgandar, Feridun*

Giriş

Divan ədəbiyyatı özünəməxsus sənət anlayışı və estetikası olan idealizmə əsaslanan bir ədəbiyyatdır. Xüsusilə İslam mədəniyyətindən bəhrələnən bu ədəbiyyat, türk ədəbiyyat tarixində müraciət etdiyi mənbələr baxımından ən zəngin ədəbiyyat hesab edilir. Bu ədəbiyyatın daxili zənginliyini başa düşmək, dərk etmək üçün dini inancları, islam tarixini, islami elmlərini, təsəvvüf və rəmzləri, türkün tarixini və milli mədəniyyətini və s. ilə yanaşı əfsanəvi, mifoloji şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında da məlumatlara yiyələnmək vacibdir. Görkəmli alim Muhsin Macid isə bu məsələdən bəhs edərək yazır: “Toplumların ortaq şüurunda tarixi və elmi həqiqətlər deyil, daha çox əfsanəvi mənkiyələrin bəslədiyi

mifologiya canlı qalır.”¹ Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə əski şeir, fars ədəbiyyatından yalnız kəlmə zövqünü və xəyal sistemini almamış, eyni zamanda onun yarı tarixi və islamlaşmış mifologiyasını da almışdır. Divan şeirinin mifologiyası demək olar ki, “Şahnamə” dən, böyük nağıllardan və Ərəb mədəniyyətindən meydana gəlmişdir.² Dursun Ali Tökəlin fikrinə görə isə divan şeirinin mifoloji arxa planını sadəcə İran və Ərəb mədəniyyətlərinə bağlamaq yanlış olardı. Onlara qədər Hind, Çin, Orta şərqin başqa millətləri Yunan və Anadoluda daha öncə yaşamış digər millətlərin mifologiyalarının da divan şeirində dərin izləri müşahidə edilir. İran mifologiyasından alınmış olan

mifoloji fiqurların bəziləri Hindistana hətta Çinə qədər uzanır.³ Onu da qeyd edək ki, bir mifoloji fiqurun hər hansı bir millətə aidiyyəti ədəbiyyat aləmində mübahisə doğuran məsələlərdəndir.

Dünya ədəbiyyat xəzinəsinin nadir incilərindən biri olan “Şahnamə” də “əlli hökmdarın sərgüzəşti, saysız döyüş səhnələri, yenilməz və sarsılmaz qüdrət sahibi cəngavərlərin qəhrəmanlığı, sadə və zəhmətkeş insanın qurub yaratmaq fəaliyyəti, xeyir ilə şər arasında gedən mübarizənin barışmamazlığının qanunauyğunluğu insan təbiətindəki ülvə və nəcib hisslərin tərcümanı olan pak məhəbbət dastanları dahi sənətkarın zəkası ilə ahəngdar şəkildə

¹Muhsin Macid, Gelenekten Geleceye, Akçağ yayınları, Ankara 1996. s. 103-104.

²Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985, s.4-5.

³Dursun Ali Tökəl, Divan şiirində mifolojik unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000, s.97.

bir yerə toplanaraq insan aqlını heyran edən misilsiz, vahid bir epepeyaya çevrilmişdir.”⁴ Məlumdur ki, əsrlər boyu “Şahnamə” Azərbaycan klassik ədəbiyyatının da ən mühüm mənbələrindən biri olmuşdur. Dahi şairimiz Nizami də “Xosrov və Şirin”, “Yeddi Gözəl” və “İskəndərnamə” poemalarını yazarkən mənbə kimi bu qiymətli əsərdən faydalanmışdır. Lakin “Nizami daha çox Firdovsinin qələmindən kənarında qalanlara diqqət yetirmiş, yeni tipli bir əsər yaratmışdır.”⁵ Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq görkəmli alim Həmid Araslı, dahi şairin “Xosrov və Şirin” əsərindən bəhs edərək yazır: “Firdovsi “Şahnamə”də bu mövzuya həsr etdiyi bəhsdə əsasən Xosrovun şahlıq

dövründən geniş danışmış, onun cəhəcalını, apardığı müharibələri və s. özünəməxsus şahnaməçilik üslubunda canlandırır onun Şirinlə evlənməsini təsvir edir. Firdovsi öz qəhrəmanının daxili aləmi, onların təbii hiss, həyatı meyl və duyğularını, mənəvi təkamül yolunu işıqlandırmağı əsas məqsəd götürməmiş, Fərhadın adını belə çəkməmişdir. Nizami isə məhəbbəti əsas götürərək təmiz eşqin saflaşdırıcı təsirindən danışmış, onun insan taleyində oynadığı mühüm rolu aydınlaşdırmış, bir sıra canlı, dərin psixoloji surətlər yaradaraq insanın mənəvi təkmilləşmə prosesini göstərmişdir. O, tarixi əsas olan rəvayətləri də yaradıcılıq məqsədinə uyğun hala salaraq şair xəyalının məhsulu olan əlavələrlə zənginləşdirmiş, xalq ədəbiyyatı və

⁴Şahnamə. (təkrar nəşr) Azərbaycan dilinə tərcümə və müqəddimə M. Əlizadəninindir, Yazıçı, Bakı 1987, s. 12.

⁵Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, müqəddimə Xəlil Yusifli, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 5.

Firdovsi əsərindən fərqlənən orijinal sənət nümunəsi yaratmışdır.”⁶

Divan ədəbiyyatın mifoloji və əfsanəvi mənbələrini əsas alaraq Nədim Divanında adı keçən mifoloji və əfsanəvi şəxslərin təsbit edilməsində məqsədimiz, onların tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərini meydana çıxarmaq və Nədim yaradıcılığında hansı şəkildə təsvir edildikləri ilə yanaşı bu şəxslər və mənsub olduqları coğrafiya haqqında geniş məlumatlar əldə etməkdir. Divan ədəbiyyatının mifoloji mənbə olaraq İran ədəbiyyatından təsirləndiyinə və İran əsatinin divan şeirinə hakim olduğuna dair bir fikir formalaşdığı üçün ilk öncə İran əsatiri ilə əlaqədar mənbələrin Nədim şerinə

təsirini araşdırdıq. Bu mənbələrdən biri də heç şübhəsiz “Şahnamə”dir.

Bütün divan şairlərinin əsərlərində olduğu kimi Nədim Divanında da İran əsilli şəxslərin adlarına tez-tez rast gəlirik. “Bəhram”, “Bəhmən”, “Behzad”, “Cəmşid”, “Bijən”, “Dahhaq”, “Dara”, “Firudun”, “Giv”, “Qavsar”, “Xosrov”, “İsfəndiyar”, “İskəndər”, “Qəhrəman”, “Mönücöhr”, “Sam”, “Siyavuş”, “Söhrab”, “Zal” və s. kimi şəxsləri nümunə göstərə bilərik.” Bu şəxslər Nədimin şerlərində bir neçə şəkildə təsvir olunmuşdur. Tarixdə müəyyən iz qoymuş, qəhrəman, cəsur, qüdrətli padşahlar, sahib olduqları xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilmişdi. Yəni şair mədh etdiyi qəhrəmanını İran hökmdarları ilə müqayisəli bir şəkildə təsvir edərək

⁶Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, müqəddimə Həmid Araslı, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 5-6.

onun yüksək insani keyfiyyətlərini oxucuya təqdim etmişdir.

Görüb əyyami- izzü cahını dər ruhi İsgəndər Ki mən pir olmuşumdur sən mənim əhdi- şəbabımsan.⁷ (2,75)

Nədimin, Sultan III Əhmədə həsr etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə İsgəndərin ruhu sənin ulu və uca günlərini görüb “mən artıq yaşlandım, sən mənim gənclik günlərimdən” deyir. Tarixi-əfsanəvi bir şəxsiyyət olan İsgəndərin kimliyi haqqında mənbələrdə üç məlumat mövcuddur. Bunların birincisi İslam tarixində adı keçən, hətta Qurani Kərimdə həyatı haqqında məlumat verilən Zülqərneyin, ikincisi Makedoniyalı Böyük İsgəndər (Alexsander The Great), üçüncüsü isə bunların qarışdırılması ilə

meydana gətirilmiş olan “abı həyat” axtaran İsgəndərdir. Divan şərinə bəhsi keçən İsgəndər Zülkarneynlə Makedoniyalı İsgəndərin həyatlarının və macərələrinin qarışdırılması ilə meydana gətirilmiş bir şəxsiyyətdir. Onlar bir-birinə elə qarışmışdır ki, ayrılması demək olar ki, imkansızdır. Bunun səbəbi bəzi mənbələrdə Böyük İsgəndərin Asiya səfəri sırasında İrani fəthi, İranlı böyük hökmdarlarla savaşı, İsgəndərin İranda illər uzununu qədim Fars kralları kimi dəbdəbə ilə yaşaması, onun bu macərələrinin İran mənbələrinə əsasən rəvayəti və Böyük İsgəndərin macərələrinin Zülqərneyin ilə bənzərliyi olmuşdur. İsgəndərin Dara ilə müharibəsi uzun illər davam etmiş, “Şahnamə” də də təsvir edilən bu müharibələr bütün şairlər tərəfindən təlmihən istifadə edilmişdi. Böyük

⁷Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 75.

İsgəndərin Şərqi ədəbiyyatına girişi demək olar ki, onun şərqi səfəri ilə əlaqədardır.⁸ Məlumdur ki, İsgəndərin əfsanəvi həyatı, şərqi bir çox ədəbi əsərə mövzu olmuşdur. Fars ədəbiyyatında İsgəndərin Darabın oğlu, Darabın qardaşı olduğuna dair rəvayətlərə də rast gəlirik.

Nəsim əsa çü fərmanın iki dəryaya şamildir
Deyilsin zati -ali-şanına İsgəndəri sani.⁹

İstanbulda keçirilən bir bayram şənliyindən və III Əhmədi mədh edən bir qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə Nədim, Sultanın fərmanının rüzgar kimi iki dəryaya da şamil olduğunu və bu səbəbdən də zati alişanına ikinci İsgəndər deyildiyini vurğulamışdır.

Məlumdur ki, Böyük İsgəndər ətrafında tarixin məşhur şəxsiyyətləri ilə ortaq yönəli olan əfsanələr təşəkkül etmişdir. İsgəndərlə əlaqədar əfsanələr, rəvayətlər İslam mədəniyyətinə daha ilk dövrlərdə girmiş və geniş yayılmışdır. Əlbəttə ki, bu rəvayət və əfsanələrin təşəkkülündə bir sıra qədim millətlərin ortaq motivləri də böyük rol oynamışdır. “Orta çağ İslam dünyasında İsgəndəri- Zülqərneyn hekayəsinin geniş yayıldığı bilinir. Şübhəsiz, bu böyük əfsanə əslində İslam mifologiyasına daha qədim zamanlardan daxil edilmişdir. Əlbəttə ki, Böyük İsgəndərin adı ətrafında təşəkkül edən bu əfsanələr yayıldığı yerlərdə bir sıra yerli əlavələrlə də zənginləşdirilmişdir “...Yunan dilində İsgəndər əfsanəsi mətnlərinin daha sonraları süryanicəyə tərcümə edilmiş

⁸İstira d` Dora, Osmanlılarda Şiir, çeviri: Semay Taneri, Havvas yayınları, İstanbul 1982,s.24.

⁹Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s.48.

və bu mətində İsgəndərə iki buynuzlu ləqəbi (Zülqərneyn) əlavə edilmişdir.”¹⁰ Bu ləqəbin verilməsi ilə əlaqədar mənbələrdə bir çox məlumatlar mövcuddur. Bu mənbələrdən biri də türklərin mifologiya tarixindən bəhs edən “Xannamə” əsəridir. “Xannamə”yə görə Yəcuc- Məcucların dünyanı xaraba qoyacaqları üçün Qərneyn Əkbər ləqəbli Hürmüs xan altmış il müddətində sədd çəkdirmişdir . Hər otuz ilə bir “qərn” dedikləri üçün və sədd iki qərndə tikdirildiyindən “Qərneyn” yəni iki qərnlə ləqəbini almışdır.¹¹ Bəzi mənbələrdə verilən məlumata əsasən isə İsgəndərə Zülqərneyn yəni iki buynuzlu deyilməsinin səbəbi dünyanın həm

şərqi həm də qərbi görmüş olmasından irəli gəlir.¹² Şərqdə olduğu kimi qərb dünyasında da İsgəndərin Zülkarneyn ləqəbi ilə əlaqədar müxtəlif rəvayətlər meydana gətirilmişdi. Gönül Alpay Tekinin verdiyi məlumata əsasən bu rəvayətlərdən biri də Misir mifologiyasına əsaslanır. Məlumdur ki, Misir Tanrısı Ammonun simvolu qoçdur. Bu tanrının başında qoç kimi iki buynuz vardır. İsgəndərə iki buynuzlu ləqəbi də məhz atası Ammona izafədən verilmişdir.¹³ Nədim də bu əfsanələrdən yararlanaraq Kapudan Mustafa Paşaya həsr etdiyi bir tarix mənzuməsində bu ləqəbdən istifadə etmişdir.

¹⁰Ocak Ahmet Yaşar, İslam-Türk İnanclarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültürü, T.K.A.E yayınları, Ankara 1990, s.56.

¹¹Orhan Şaik Gökyay, Hannamə, Necati Lugal Armağanı, T.T.K Yayınları, Ankara 1968, s.285.

¹²Tarihi Taberi, çevirmen M.Faruk. Gürtunca, cilt II, İstanbul 1983, s. 289.

¹³Tekin Gönül Alpay, Cengname Ahmet Dai, Harvard Üniversitesi Yayınları, A.B.D.1992, s. 132.

İsgəndərlə əlaqədar divan şeirində bəhs edilən əfsanələrdən biri də “ayineyi İsgəndər”dir. Bir rəvayətə görə İsgəndər Misiri fəth etdikdən sonra İsgəndəriyyə şəhərini salmaq əmrini vermişdir. Bu şəhərin hakimlərindən Belinas, Hermis, Valines çox böyük bir güzgü düzəldirlər. Bu elə bir güzgü idi ki, oraya gəlmək istəyən gəmilər daha bir aylıq yoldaykən görünürmüş. Başqa bir rəvayətə görə isə bu güzgünü Aristotelin lahiyyəsi əsasında hazırlanmışdır. Tarixi mənbələrdə qeyd olunan bu faktı isə Nədim öz şeirində belə əks etdirmişdir.

Cila vermiş isə ayineyi İsgəndərə
Risto Mənim sən sayqalı ayineyi –
reyi- savabımsan.¹⁴

Bu beytində şair, Sultan III Əhmədə xitabən “ Aristotel İsgəndərin güzgüsünə necə parlaqlıq vermişsə sən də mənim doğru, düzgün fikirlərimin güzgüsünün cilasısan” deyir.

İsgəndərin Xızır peyğəmbər ilə birlikdə Zülmət ölkəsinə səyahət edərək “abı həyat” axtarışı və bunun ətrafında cərəyan edən hadisələr də divan şairləri tərəfindən geniş istifadə edilmişdi. Nədim də bu rəvayətlərə biganə qalmamış və öz yaradıcılığında bu tip mövzulara yer vermişdir.

Bu əhdi- zövkü şadının gərək qədrin
bilə adəm Ki dillər hər zaman
olmaqdadır bir şövq ilə xürrəm
Nədima vaxtı –Cəmdə olmamışdır
belə xürrəm dəm Duayi- dövlətə
məşğul olub dil şadman olsun.¹⁵

“İnsan şad və zövqlü dövrünün
yəni gəncliyinin qiymətini bilməlidir,

¹⁴Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s.75.

¹⁵Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 260.

çünkü gənc yaşlarında insanın könlü hər an fərqli bir zövqlə və həvəslə dolar. Ey Nədim, belə xoşbəxt və müqəddəs an, Cemin dövründə belə görünməmişdi.” Bir şərqisindən aldığımız bu dördlük bizdə Nədimin həyata baxışı, təbiəti ilə əlaqədar müəyyən təsəvvürlər yaratmaqla yanaşı İran mifologiya tarixinə əsasən Pişdadiyan sülaləsinin dördüncü padşahı, Tahmirzsin oğlu “Cəm”i xatırladır. Ümumiyyətlə Nədim Divanında ən çox adı keçən Şahnamə qəhrəmanlarından biri də Cəmdir. Mənbələrdə bəzən “Cəm” bəzən də “Cəmşid” adlandırılan bu mifoloji qəhrəman haqqında qarışıq və eyni zamanda da mübahisəli rəvayətlər mövcuddur. Divan şairləri “Cəmşid”in şəxsiyyəti ilə əlaqədar İran mənbələrinə əsaslanmalarına baxmayaraq bu şəxs haqqında əfsanə

və miflər qədim Orta Asiya millətlərindən başlayaraq Çin və Hindistan coğrafiyasına qədər uzanmaqdadır. Görkəmli alim Əli Nihat Tarhanın qənaətinə görə Cəm İrana deyil Hindistana aid əfsanəvi bir qəhrəmandır. Əksinə İran mifologiyasına Hindistandan keçmə bir xarakterdir. “Cəmin əsl adı Yimadır... Avestanın bir başqa yerində isə bu söz əkiz mənasında istifadə olunmuşdu. Brehmenlərin müqəddəs kitabında Yema və əkiz qardaşı Yima, Adəm və Həvvə kimi insan soyunun ilk kişi və qadınıdır”¹⁶ Avestada verilən məlumata əsasən isə Cem, dünyanın ikinci hakimi, işıq saçan Yimadır. Dövlət pis ruhların təcavüzünə uğradıqdan sonra İşıq saçan Yima düşməne boyun əyib

¹⁶Zərdüştün Gataları- Zərdüştün öz şiirleri, Suhulet matbaası, İstanbul 1935, s.14.

yeraltında gizləndi. Daha sonra düşmən ruh, Dəhhakı və Yımanı ortadan kəsib ikiye ayırmaq üçün Spityurani göndərir.¹⁷ M. Sirac Bilgin isə Aryan mifologiyasına əsaslanaraq yazır: “İnsanların və heyvanların günəş kimi parlaq hökmdarı idi. Yimeh adında bir bacısı da var idi. Homanın bəxş etdiyi qabiliyyət sayəsində insanlarla heyvanlar ölümsüz oldular. Onun dövründə otlar və sular qurumaqdan azad idi. Hər insan arzuladığı qədər qida əldə edə bilirdi. Yımanın hökmdar olduğu sıralarda yer kürəsində nə soyuq nə də isti vardı... Yımanın ölkəsində ölümsüzlük, şərtə bağlı bir ölümsüzlük idi. Ölümsüz ola bilmək üçün insanların az yeməli və qida

rasyonlarında ət olmamalıydı.¹⁸ Mənbələrdən o da məlumdur ki, Cəm ilk ət yeyən insandır. Hətta bununla yəni Cəmin günahkarlığı ilə əlaqədar Avestada bildirilməkdədir. Hind əfsanələrinə görə isə Cəm yəni Yıma Tvastrın qızı Saranyu ilə Günəş Tanrısı Vivasvatın ekiz uşaqlarından biridir. İnsanlar Yama ilə Yıma adlı bu ekizlərdən yaranmışlardır. Cəm (Yıma) Tanrı deyilsə də sonsuz bir varlıqdır və Tanrılara bərabər gücə sahibdir. Səmada yaşayar və insanlara uzun ömür bağışlayar.¹⁹ Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Hind mifologiyasında eləcə də digər xalqların əfsanələrində “Yıma” adlandırılan bu xarakterin, qədim türk dastalarında bənzərlərinə rast gəlmək

¹⁷Zərdüşt, Avesta (Bölmələr), hazırlayan Esat Ayata, Kora yayınları, İstanbul 1998, s. 124-125

¹⁸Sıraç Bilgin, Yazatlar və Homa, Aryan Mitolojisi, Doz yayınları, İstanbul 1996, s.65.

¹⁹Tanyeli Halit, Divan Şiirimizdə İranlı Kahramanlar, 1 Cəmşid, Türk Dili Dergisi, Mayıs, 1952, s.29.

mümkündür. Altay mifologiyasında isə Cəm, “Şal-yime” adlı qəhrəman şəklində qarşımıza çıxar. Belə ki, görkəmli alim, Bahattin Ögəlin fikrinə əsasən Avestada Yima adlandırılan Cəm, Altay türklərinin Türeyiş dastanındakı Şal-yime adlı qəhrəman arasında bir əlaqə olması böyük ehtimaldır. Hərhalda bu ad, maniheizm yolu ilə Altay türklərinə keçmişdir.²⁰

Şahnamədə verilən məlumatlara əsasən isə Cəm, atasının ölümündən sonra taxta çıxır. Əvvəlcə iti zəkası sayəsində dəmiri yumşaldıb ondan müxtəlif silahlar emal etdirir, kətandan, ibrişimdən ip əyirərək parçalar istehsal edir və su vasitəsi ilə torpaqdan kərpiclər düzəldərək divlərə saraylar tikdirir. Daha sonra

qiymətli daş qaşları, gözəl ətirləri icad edir. Sağlamlığın və xəstəliklərin səbəblərini öyrənir. Gəmi ilə dünyanı dolaşır, artıq elə bir məqam gəlir ki, dünyada bütün sirlərə vaqif olur. Səltənətinə və özünə yaraşan üzəri müxtəlif daş qaşlarla bəzədilmi^o günə^o kimi parlayan bir taxt düzəltdirir. Müxtəlif əyləncələr təşkil olunur, xalq ona dəyərli ləl-cəvahiratlar təqdim edirlər. Bu günə də “Novruz “ adını verirlər. Beləcə üç yüz il keçir. Xəstəliklər ortadan qalxır, artıq insanlar ölmürlər. Cəmin sayəsində bütün divlər insanlara xidmət edirlər. Hər tərəf içki içənlərlə və musiqi sədalar ilə bürünür. Artıq qüruru Cəmə qalib gəlməyə başlayır və tanrılıq iddiasına düşür. Bu hadisədən sonra cəmin Tanrı ilə bütün əlaqələri kəsilir. İyirmi bir il müddətində ordusu dağılır. Yaratdığı həyat tərzi

²⁰Ögel Bahattin, Türk mitolojisi, T.T.K. yayınları. cilt I, Ankara 1993, s. 374.

yavaş-yavaş dağılmağa başlayır. Get-gedə insanlar ondan nifrət etməyə başlayır. Cəm nəticədə səhvini başa düşüb qanlı göz yaşları ilə Tanrıdan əfv olunmağın istəsə də bu istəyi qəbul olunmur. Cəmin zülmündən qaçan insanlar gəlib Dəhhaqdan kömək istəyirlər. Dəhhaq İrana gəlir. Bundan xəbər tutan Cəmin isə qaçmaqdan başqa çarəsi qalmır. Yüz il gizlənməyə nail olsa da daha sonra Dahhaq onu Çində tapıb mişar ilə ikiyə bölüb öldürür.

Məlumdur ki, divan ədəbiyyatında müxtəlif tərkiblərdə istifadə olunan Cəm, Cəmşid şəklində də ifadə olunmuşdu. Mənbələrdə bu ifadə ilə əlaqədar müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Tercümeyi Burhani Katıda isə Cəm, Cəmşid deyilməsinin belə izah olunmuşdu. Bir gün səyahətlərinin birində

Azərbaycana gəlmiş və buranı çox bəyənmiş, gün doğuşunda yüksək bir yerdə özünə uca bir taxt qurdu və çox dəyərli daş qaşlarla bəzədilmiş tacını da başına qoyaraq orada oturmuşdu. O əsnada günəş şüaları Cəmin tacına vurunca ətrafı əsrarəngiz bir parlaqlıq bürümüş. Ona baxanların gözləri elə qamaşmış ki, hətta günəşin yerə endiyini düşünmüşlər. Bu hadisədən sonra Cəm, işıq mənasını verən “şid” əlavə edilərək Cəmşid (İşıq şahı) deyə xitab edilməyə başlanmış. O gündən bu gün (günəşin qoç bürcünə girdiyi gün), Növrüz bayramı adı altında qeyd olunmağa başlamış.²¹

Qeyd etdiyimiz kimi divan ədəbiyyatında zövq, əyləncə və iqtidar, güc rəmzi kimi əfsanələşmiş

²¹Dursun Ali Tökel, Divan şiirində mifoloji unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000, s.133.

“Cəm” ilə əlaqədar nümunələrə Nədim şeirlərində də rast gəlirik. Nədim Cəmi, bəzən məmduhlarının üstünlüklərini ifadə etmək üçün, bəzən müqayisə vasitəsi olaraq bəzən də isə şərab, zövq və əyləncə ilə əlaqədar qurduğu məcaz, təşbeh, tənəsüblərlə ifadə etmişdir.

Desturi Cəmşükuh kərəmkarı rüzgar Zatiylə buldu sədri -şərəf ziyə ü ziynəti.²²

“Dövrün xeyirxah sahibi Cəmşid kimi uca sədrəzəm. Onun şəxsiyyəti ilə şərəfli sədarət məqamı səsləndi və gözəlləşdi.”

Məclisi- Cəm qurulandan olagəlmiş əlbət Camdan sonra birər busə verilmək adət Bari sən ey nigehi - həsərət edib bir cürət Şunu bir söyləsən olmaz mı qədəhkarə əcəb.²³

“Cemin işki məclisləri qurulduqdan bəri hər qədəhdən sonra bir busə verilməsi adət olmuşdur. Ey həsrətli baxış, barı sən bir cəsərət edib bunu qədəh verən qıza desən olmazmı ?” Qeyd etdiyimiz kimi divan şerində şərab və qədəh deyincə Cəm xatırlanır. Çünki divan ədəbiyyatının demək olar ki bütün mənbələrində şərabın icadı ilə əlaqədar rəvayətlər bilavasitə Cəmin adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən Cəm səyahətlərinin birində bir ilanın bir quşun boğazına sarıldığını görmüş və oxla ilanı öldürmüş. Quş xilas olduqdan sonra uçub getmiş və bir müddət sonra geri dönmüş, ayağında (və ya ağzında) gətirdiyi toxum dənələrini Cəmin yanına qoymuş. Toxumu əkmişlər. Zamanla bu toxumdan üzüm salxımları və daha

²²Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 354.

²³Yenə orada, s. 240.

sonra isə üzüm yetişmiş. Bu üzümləri toplayıb suyunu sıxmışlar, lakin dadı acı olunca zəhərli olduğu qənaətinə varmışlar və içməmişlər. Bir müddət keçmiş üzüm suyu şərab olmuş. Sarayda Cəmin baş ağrısından əziyyət çəkən bir cariyə varmış və intihar etmək üçün bu “zəhərli suyu” içmiş. İçən kimi yuxuya getmiş, ayıldıqdan sonra nə başı ağrımış nə bir ağırlıq hiss etmiş. Bu xəbəri Cəmə çatdırmışlar. O gündən sarayda bu sehrli içkini içmək adət olmuş.²⁴ Ümumiyyətlə divan şerinə nəzər yetirdiyimizdə görürük ki, ən çox istifadə olunan tərkiblərdən biri də “Cəmin qədəhi” mənasını verən “camı Cəm” dir. Mənbələrdə daha çox şərab içmə və əyləncələrin rəmzinə çevrilən bu qədəhin üzərində şərabın

əhəmiyyətini vurğulamaq məqsədilə yeddi hikmət bildiren yazıların olduğuna dair məlumatlar vardır. Burhani Katıda bu yeddi hikmət belə qeyd olunur: hattı cəvr, hattı Bağdat, hattı Basra, hattı Ezrak, hattı eşq, hattı kasə-gər, hattı Ferudinə.²⁵

Xoşdurərbabı- dilin sərləri manəndəyi Cəm Safdır sinələri şövq ilə manəndi cam.²⁶

Sədri-əzəm İbrahim Paşaya həsr etdiyi Ramazaniyyəindən aldığımız bu beytdə şair, “Cəmdə olduğu kimi könül sahiblərinin də başları xoşdur. Qəlbləri də sevinc ilə qədəh kimi təmizdir.” söyləyir.

Bir yana lələzarı kəşti- piyaleyi

²⁴ İskender Pala, Ansiklopdik Divan Şirri Sözlüyü, cilt I-II, Akçağ yayınları, Ankara 1990, s. 96.

²⁵Dursun Ali Tökel, Divan şiirində mifolojik unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000.s.133.

²⁶Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 45.

Bir yana gülüstanı qa'nın xəzinədarı.²⁷

Dəftəri Hakaani əmini Mehmet Əfəndinin yeni inşa etdirdiyi malikanədən bəhs edən bu qəsidəsində şair “ Bir yanda elə bir lalə bağçası var ki Cemin şərab qədərindən meydana gəlmiş bir tarladır sanki, o biri yanda isə elə bir gül bağı var ki onu malikanənin xəzinədarı hesab edərsən.” deyir.

Təsəvvür etmədi bu cahı hülyasında İskəndər Firudin görmədi ruyunda bu tərtibi divanı.²⁸

Nədim “Divanı”nda, “Şahnamə”də ən çox adı keçən padşahlardan Fəridunun adına tez-tez rast gəlirik. Fəridun Pişdadiyə sülaləsinin altıncı hökmdarıdır. Dahhaqın öldürülməsindən sonra taxta çıxmış və beş yüz il hökmranlıq etmişdir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə əsasən isə Fəridun və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr İran mifologiyasına Hind mifologiyasından keçmədir. Hər iki rəvayətlərdəki hadisələrin həddindən çox oxşarlığı və xüsusilə Firudin Dəhhakı zərərsiz hala gətirmək üçün məhz öküz başlı gürz hazırlatması onun Hind mənşəli olduğuna işarədir. Çünki inək-öküz rəmzlərinin əsasən Hind mifologiyası ilə əlaqədar olduğu bilinməkdədir. Hətta bu gürzün, sonrakı padşahlar tərəfindən də istifadə edilməsi demək olar ki, bir ənənəyə çevrilmişdir. “Şahnamə” də Key Xosrov taxta çıxdığında əlində öküz başı şəklində bir gürz tutduğuna dair məlumat vardır. Hətta Firudin həyatı ilə əlaqədar bəzi məlumatların Nuh peyğəmbər haqqında söylənen rəvayətlərlə uyğun gəldiyini nəzərə

²⁷ Yenə orada, s.114.

²⁸ Yenə orada, s.49.

alan bəzi tədqiqatçılar, onların eyni şəxs olduğunu yazarlar. Məlumdur ki, Nuh peyğəmbər ilə əlaqədar yazılan hekayələrdə bir atanın dünyanı üç oğul arasında bölüşdürmə motivi məhz, Firudində də görülür. Firudin hakim olduğu coğrafiyanı üç oğlu arasında bölmüş və qərbi və Rum diyarını böyük oğlu Səlmə, Asiyanı ortancıl oğlu Tura, İrani isə kiçik oğlu İrecə vermişdir. Mənbələrdə bir başqa bənzərlik isə belə qeyd olunmuşdu. Nuh peyğəmbər doğulduqdan sonra həyatı təhlükədə olduğu üçün qorumaq məqsədilə anası tərəfindən bir mağarada gizlədilir və qırx gün orada qalır. Firudin də doğulduqdan sonra Dəhhak tərəfindən öldürüləcəyi endişəsi ilə anası onu xilas etmək üçün başqa diyara qaçırır. Bundan əlavə Firudin hekayəsi ilə Hz. Yaqub və Hz. Yusif hekayələri arasında bir

bənzərlik də nəzərə çarpmaqdadır. Şahnamədə verilən məlumata əsasən Firudin böyük oğlu Səlm ilə ortancıl oğlu Tur İran ölkəsinin kiçik oğlu İrecə verilməsin qəbul edə bilmirdilər. Bu qısqanclığın sonu müharibə ilə nəticələnir. Qardaşları İreci öldürüb, başını kəsib atalarına göndərirlər. Firudin bu faciədən sonra gecə gündüz ağlamaqdan Yaqub peyğəmbər kimi gözləri kor olur və oğullarına qarşı edir. Allaha İrecin oğullarından birinin atasının intiqamını alması üçün dua edər.

Ümumiyyətlə Firudin və onun həyatı haqqında yaranan rəvayətlərin bənzərlərinə bir çox mənbələrdə Çin mifologiyasında, “Avesta”da və s. rast gəlmək mümkündür. Firudin divan ədəbiyyatında isə ədaləti təmsil edər.

Olmaq istər yenə bir tavrı növ ayin üzrə Vəsfı Paşayı Firudin-haşmə

tarh-efkən.²⁹ Şəhid Əli Paşaya həsr etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə Nədimin məqsədi yenə Firudin qüdrətli Paşaya yeni tərzdə bir şer söyləməkdir.

İrənin min illik tarixi boyunca böyük imperiyalar qurmuş və dünyanın bir çox yerlərində hökmranlıq etmiş, ağla gəlməz dəbdəbəli həyat yaşamış olan İrənin hökmdarlarını şerlərində istifadə edən türk divan şairləri bəzən onların qəhrəmanlıqları ilə yanaşı, məmduhlarının yəni mədh etdikləri padşahlarının yanında bir qapıçı, bir gözətçi, müjdəçi və s. olaraq təsvir edirlər. Yəni öz sultanlarını mədh edərkən əcəm hökmdarlarından müqayisə vasitəsi olaraq istifadə edirlər. Buna demək olar ki bütün divan şairlərinin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Nədim

Divanında bu xüsusiyyət daha qabarıq bir şəkildə özünü büruzə verir. Şübhəsiz Nuşirəvanın tacı başından düşər Baxsa takı sər-büləndi kasrı izzü şanına.³⁰

III Əhmədə Sadabadı vəsf edən qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə şair, “Nuşirəvan onun şan və şərəf sarayının uca kəmərinə baxsa şübhəsiz tacı başından düşər.” deyir.

Başqa bir beytdə

Asitan üzrə üzün bir iki dəfə fərş edib
Sonra ruhsat-yab olur Cəm girməyə
divanına.³¹

“Cəm üzünü bir iki dəfə yerə sürtdükdən sonra III Əhmədin divanına girmək üçün icazə alar”

²⁹ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 9.

³⁰ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 81.

³¹Yenə orada

Kor edər dər cəngi əvvəl didəsin gərdi
haşəm
At salsa hışm ilə Sam u Nəriman
üstünə.³²

Sədrəzəm Şəhid Əli Paşaya həsr
etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu
nümunədə şair, Sam ilə Nərimanın
üstünə at sürərsə hələ müharibə
başlamadan yanındakıların atlarının
ayaqlarından çıxan tozlar onların (Sam
ilə Nərimanın) gözlərini kor
edər. Sənsən o sultanı cahan rahçın
önündə hər zaman

Manəndi peyk olur dəvan İsgəndər ü
Dara vü Cəm.³³ Verilmiş nümunədə
şair, “Sən elə bir cahan hökmdarısan
ki, İsgəndər, Dara, Cem sən atının
önündə müjdəçilər, xəbərçilər kimi
qaçarlar” deyir.

Otursun padşahım haşmət ü dövlətə
taxt üzrə

Gəlib qılsın derində Xosrov ü Cəmşid
xidmətlər.³⁴

Şair bir tərkibi bəndindən aldığımız
bu beytində, padşah taxtında
haşmətlə, dövlətlə otursun Xosrovlar
və Cəmşidlər isə gəlib onun qarısında
xidmət etsinlər, deyir. Sənin vaxtı
şərifində gələydi dəhrə Key Xosrov
Gəlib çaru-keş olurdu dəri iqbalına
na-hah.³⁵

“Key Xosrov sən dövründə
dünyaya gəlsəydi, xoşbəxtlik
qarında süpürgəçi olurdu Seni
gördükcə bu haşmətlə də İsgəndərə
gərdun Əfəndindir sən bu sən anın
babında çakərsən.³⁶

Fələk səni (Sultan III Əhmədi) bu
haşmətlə gördükcə İsgəndərə “Bu
sənin əfəndindir, sən onun qarısında

³²Yenə orada, s. 15

³³Yenə orada, s. 51

³⁴ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 219.

³⁵Yenə orada, s.220.

³⁶Yenə orada, s. 221.

bir köləsən ” deyir Skender kim ki, anın dərğahında edə çakərlik Durursan da bu günə hər zaman yabana söyləyərsən.³⁷ Daha sonrakı beytdə şair, İsgəndər kimdir ki gəlib onun qapısında köləlik etsin. Oturub durub hər zaman belə mənasız sözlər danışarsan, deyir. Ey asafı pür-şükuh u dana Zalı zər ü Rüstəmi tūvana Təşbeh olunurmu sənə zira Aləmdə əsərlərin hüveyda Anlarsan bir iki dastandır.³⁸ Nədimin Sədrəzəm İbrahim Paşanın Kaptanı Dərya Paşanın evinə gəlişi münasibətilə qələmə aldığı bu mənzuməsində də məşhur “Şahnamə” qəhrəmanlarından müqayisə vasitəsi kimi istifadə etməyə çəkinməmiş və düşüncələrini “Ey şanlı sədr-əzəm! Qüdrətli Zal ilə güclü Rüstəm sənə necə bənzədilə

bilər? Bənzədilə bilməz, çünki dünyadakı əsərlərin ortada açıq aşkar görünür. Əgər başa düşsələr onların bir iki dastandan, sözdən ibarətdir.” şəklində ifadə etmişdir.

³⁷Yenə orada, s. 221.

³⁸Yenə orada, s.229.

Nəticə

“Şahnamə” böyük İran şairi Əbdülqasim Firdovsi tərəfindən yazılmış, dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna əhəmiyyəti olan bir əsərdir. Bu əsərlə Şərq ədəbiyyatında “Şahnamə” yazma ənənəsi başlamışdır. Osmanlı şairlərinin əsərlərində də bu təsir görünür. Xüsusilə bu təsir divan ədəbiyyatının quruluş və inkişaf mərhələsinə təsadüf edir. Divan şairlərinin o cümlədən Nədimin şeirlərində “Şahnamə”dən alınan qəhrəmanların təsvirindəki məqsəd məmduhları ilə müqayisə edərək qəhrəmanlarının daha üstün məziyyətlərə sahib olduğunu vurğulamaqdır. Məlumdur ki, Firdovsi, böyük bir milliyyətçidir. Əsərində də İrana aid olan bütün

təsvirlərin üstünlüyü nəzərə çarpır. Nədim də şeirlərində bu müqayisəni edərək məmduhlarının “Şahnamə” qəhrəmanlarından daha da üstün olduğunu təsvir etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, çalışma əsnasında bəzi qəhrəmanların əfsanəvi ya da tarixi şəxsiyyət olduqları ilə əlaqədar bir tərəddüd yarandı. Çünki yüz illər boyunca bu qəhrəmanlar ətrafında o qədər əfsanələr yaradılmışdı ki, onların həqiqi tarixi şəxsiyyətini meydana çıxarmaq imkansız olmuşdur.

tərcümə və müqəddimə Mübariz Əlizadəninindir. Yazıçı, Bakı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

MACID, Muhsin, 1996, Gelenekten Geleceyə, Akçağ Yayınları, Ankara.

.....,1997, Nedim Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, 1985,19 asr Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitapevi, İstanbul.

TÖKEL, Dursun Ali, 2000, Divan şiirində mifoloji unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ Yayınları, Ankara.

FIRDOVSI, 1987, Şahnamə. (təkrar nəşr) Azərbaycan dilinə

GƏNCƏVI, Nizami 2004, Yeddi gözəl, müqəddimə Xəlil Yusifli, Lider nəşriyyatı, Bakı.

Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, müqəddimə Həmid Araslı. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004.

İSTİRA D` DORA, 1982, Osmanlılarda Şiir, çeviri: Semay Taneri, Havvas Yayınları, İstanbul.

YAŞAR, Ocak Ahmet, 1990, İslam-Türk İnanclarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültürü, T.K.A.E Yayınları, Ankara.

GÖKYAY, Orhan Şaik, 1968, Hannamə, Necati Lugal armağanı, T.T.K Yayınları, Ankara.

BILGIN, Sıraç, 1996, Yazatalar və Homa, Aryan Mitololisi, Doz Yayınları, İstanbul.

TABERI Tarihi, 1983, Çevirmen: M.Faruk. Gürtunca, cilt II, İstanbul.

TANYELI, Halit, 1952, Divan Şiirimizdə İranlı Kahramanlar, 1. Cemşid, Türk Dili Dergisi, Mayıs

ALPAY, Tekin Gönül, 1992, Cengname Ahmet Dai, Harvard Üniversitesi Yayınları, ABD.

ÖGEL, Bahattin, 1993, Türk mitolojisi, T.T.K. Yayınları. cilt I, Ankara.

ZƏRDÜŞTÜN GATALARI- Zərdüştün öz şiirleri, 1935, Suhulet matbaası, İstanbul.

PALA, İskender, 1990, Ansikloprdik Divan Şirri Sözlüyü, cilt I-II, Akçağ Yayınları, Ankara.

Zərdüşt, Avesta (Bölmələr), 1998, Hazırlayan: Esat Ayata, Kora Yayınları, İstanbul.

Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Kösedağ Savaşı (3 Temmuz 1243)

*Mazlum Şahin Demir**

ORCID / 0000-0003-3970-6310

Türkiye Selçuklularının bu savaşı kaybetmesinde Derbend'de sahte ricata maruz kalmaları etkili oldu. Tarih boyunca bu taktiği en iyi şekilde kullanan Türkler, bu savaşta sahte ricata karşı koyamadılar.

Bu makalemizde Türklerde savaş sanatı ön plana konularak Kösedağ Savaşı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Kösedağ, Türkiye Selçukluları, Sahte Ricat

Öz

Selçuklu tarihi açısından önemli bir yeri olan Kösedağ Savaşı (3 Temmuz 1243), Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında vuku buldu. Bu savaş Türkiye Selçuklularını yıkılış sürecine sokarken Moğollar açısından ise Anadolu'nun tek hâkimi olma bakımından önem arz eder. Savaştan sonra Anadolu, Moğol tahribatına açık hale geldi.

* Lisans Öğrencisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/Türkiye, yazantarih@gmail.com

The Seljuks Who Are Greeks Have Forgotten The Crescent Tactic: Kösedağ War (July 3, 1243)

Mazlum Şahin Demir*

ORCID / 0000-0003-3970-6310

Abstract

The Kösedağ War (July 3, 1243), which has an important place in terms of Seljuks history, has become a witness between the Anatolian Seljuks and the Mongols. This war is important for putting the Anatolian Seljuks in the process of demolition and for the Mongols to be the sole

authority of Anatolia. After the war Anatolia became vulnerable to Mongolian destruction.

The Anatolian Seljuks lost this war in Derbend by being subjected to false rituals. Turks who used this tactic in the best way throughout history have not been able to resist this tactic in this war.

In this article, the Battle of Kösedağ will be discussed by putting the art of war into the foreground in Turks.

Keywords: *The Mongols, Kösedağ War, Anatolian Seljuks, Crescent Tactic*

* Master,yazantarih@gmail.com

Giriş

Savaş insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Politik gruplar arasında belirli bir sürede ve yoğunlukta devam eden savaş¹, insanın yaratılışından beri var olmuştur.² Nitekim ilk kanın Habil-Kayin (Kabil) olayında dökülmesinin ardından³ bu zihniyet günümüze kadar geldi. Krallar, hanedanlar, uluslar, bloklar, paktlar, devletler birbirleriyle amansızca çatıştılar. Bundan dolayı insanlığın savaşı geçiren günü olmadı.⁴ Bu savaş zihniyeti dönemin koşullarına göre birçok stratejik yapıya büründü. Nitekim savaş, ayakta kalmanın, yönetmenin ve

otoritenin en önemli aracıdır.⁵ Aynı zamanda savaş, politikanın başka araçlarla devamıdır.⁶ Bu düşünceden yola çıkarak şöyle diyebiliriz; devletlerin içgüdüsel politik yaklaşımları savaşları doğurur. Bu doğrultuda nice masum insanların ölümünü genelde devletlerin politikalarına borçluyuz. İşte bu yüzden savaş amaç değil, araç olmalıdır.

Savaş şiddet içeren bir durumdur. Savaşta kuvvet kullanılması esastır.⁷ Bu kuvvet kullanımları tarafların çatışmasına neden olur. Fakat bunun dışında bütün askerî ya da silahlı çatışma eylemlerinin savaş kabul edilmeyeceğini belirtmek gerekir. Silahlı kuvvetlerin fiili olarak çatıştıkları ortamın adı muharebedir. Bu nedenle, kuvvet kullanma halinin geniş bir kavramını silahlı mücadele olarak algılamak daha doğru bir yaklaşım olur.⁸

Savaşın nedeni ne olursa olsun temel güdüsü düşmanca niyet ve

¹Ali Bilgin Varlık, "Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım", Avrasya Terim Dergisi, I, 2013, s. 116.

²Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, II-IX, 2009, s. 266.

³Yaratılış 4:8, Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2009, s. 34.

⁴ Bülent Daver, "Savaş ve Barış Üzerine", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, III-X, 1992, s. 181.

⁵ E. Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", s. 267.

⁶Muharrem Hilmi Özev-Erdinç Karayazlık, "Sun Tzu'dan Clausewitz'e Savaş Anlayışında Değişim", Stratejik Araştırmalar Dergisi, XIV, 2009, s. 115.

⁷A. B. Varlık, 117.

⁸A. B. Varlık, 117.

davranıştır. Savaşın nihai hedefi, hasmın savaşıma azim ve iradesinin kırılmasıdır. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için savaşın subjektif ögesini oluşturan silahlı çatışmanın gerçekleşmesi gerekmektedir.⁹ Savaş ilanı, bir devletin savaş sebebi sayacağı bir eylemin gerçekleşmesiyle olabileceği gibi, açıkça ultimatome verilmesi suretiyle de gerçekleştirilebilir.

Savaş sanatına baktığımızda; bu sanat, savaştan çok zaferden, hatta her hangi bir çatışmaya girmeksizin zafere ulaşmanın yollarından söz etmekte, eğer çatışmaya girmek zorunda kalınırsa nasıl mücadele edilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Buna göre usta savaşçı çatışma psikolojisini ve mekanizmalarını o denli iyi bilir ki, düşmanın her hareketini derhal algılayıp her olasılığa uygun en doğal manevrayı en az güç kullanımı ile uygular. Savaşta başarının anahtarı olan sürat ve koordinasyon yalnızca stratejik hazırlığa değil, liderliğin en büyük

dayanağı olan psikolojik dayanışmaya da bağlıdır.¹⁰

Ortaçağ savaş sanatına göre adil savaş doktrinini temelli yapıya büründürür. Bu temel yapı ise Platon ve Cicero menşelidir. Doktrine göre; savaşa başvurmadan önce anlaşmazlığın çözümüne dair bütün barışçıl yolların tüketilmiş olması, savaş açmak için ahlaki açıdan haklı sebeplerin varlığı, güce başvurmanın kötülükten çok iyilik getirerek, sorunu adil bir çözüme kavuşturacağını öngörülmesi gereklidir.¹¹ Bu düşünce yapısı bazen dikkate alınırken bazen ise göz ardı edilir.

Ortaçağ Türk savaş sanatına göre, bilgisiz ve kötülere, anlaşmak istemeyen, adaletsizlik yapan düşmanlara karşı başvurulacak son çare, savaştır. Genel hatları ile ihtiyatlılık, cesaret, cömertlik ve alçak gönüllülük, siyaset ve hile, ordunun tertip ve tanzimi, konak ve karargâh yerinin tespiti, istihbarat ve haber alma, strateji

⁹A. B. Varlık, 118.

¹⁰M. H. Özev-E. Karayazlık, s. 120.

¹¹Segâh Tekin-Esra Banu Sipahi, "Kent, Yönetim, Din, Siyaset ve Düşünce Bağlamında Ortaçağ Avrupasına İlişkin Genel Bir Değerlendirme", Tarih Okulu Dergisi, XVII, 2014, s. 204.

ve taktik, savaş sırasında ve sonrasında yapılması gerekenler ve yaralı, ölü ve gazilere muamele gibi konular savaş sanatı konularındandır.¹² Bunların bazıları, mahiyet itibariyle evrensel nitelikler taşımakla beraber, söz konusu hususların Türk düşüncesindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan Türk savaş sanatı, savaşçı bir millet olan Türklerin kaçınılmaz velinimetidir.

Türk savaş sanatının önemli bir noktası ise kurt kapanı, turan taktiği, kıskaç muharebesidir. Bu taktik, kurtlardan taklit edilerek alınmıştır. Kurtların aç kaldıklarında, özellikle kış aylarında uyguladıkları bir avlanma taktikleri vardır. Buna göre kurt sürüsü iki kümeye ayrılır. Birinci küme fedai kümesidir; ikinci küme ise pusu kümesidir. Fedai kümesi köpeklerin bulunduğu yerleşim yerine girer ve köpeklere saldırır. Biraz mücadele verdikten sonra fedai kümesi, yenilmiş gibi davranıp kaçmaya başlar; köpekler de kurtların ardından onları kovalamaya başlarlar. Ama

köpekleri bir sürpriz bekler. Çünkü asıl kalabalık topluluk olan pusu kümesi, onları yerleşim yerinin dışındadır. Pusu kümesi hilal biçiminde dizilmiş ve iyice gizlenmiştir. Fedai kurtlar, köpekleri kurnazca bu hilalin ortasına çekerler. Köpekler hilalin içine tümüyle girince, pusu kümesi, hilali uçlarından kapatır ve köpekler bir çember içine alınmış olur. Artık köpeklerin kurtuluş umudu yoktur; zafer kurtlarıdır ve karınlarını doyurmak için avlarını parçalarlar.

1. Tarihin Seyrinde Sahte Ricatın Varlığı ve Ulusların Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi

“Devletler, büyük ve pahalı konvansiyonel askeri birlikler yerine küçük ve hem ekonomik hem de politik açıdan az maliyetli çözümlerle istedikleri sonuçları alabiliyorsa, savaş bir başka formda yeniden doğar ve bildiğim paradigmalardan kökünden değişir.”

Qiao Liang ve Wang Xiangsui

Büyük çoğunlukla okçu süvarilerden kurulu olan Türk savaş birlikleri, at sayesinde sağlanan sürat vasıtasıyla, ağır hareketli ve sıkı saflar halinde kütle muharebesi yapan yabancı

¹²E. Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, s. 278.

ordular karşısında üstünlük sağlıyorlardı. Kendi taktiklerini uygulamak için ordularını daima hücum esasına göre düzenleyen ve eğiten Türklerin savaşta en belirgin özellikleri düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskın şeklindeki hücumlarıdır.

Türk orduları, savaşlar sırasında taktiklerini iki aşamada gerçekleştirirler: Sahte ricat (geri çekilme, kaçma) ve pusu. Yani, kaçıyor gibi geri çekilerek, düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan bölgeye kadar çekmek. Bu savaş usulüne, Türk yurdunun eski adından dolayı “Turan Taktiği” denilir.¹³

Bu taktiğin tarihteki ilk örneklerinden biri Büyük Hun Hakanı Mete zamanına denk gelir. Mete'nin Çin imparatorunu ve ordusunun bir kısmını çembere alması bilinmektedir. Bundan dolayı Türk tarihindeki pek çok zafer bu taktiğin başarıyla uygulanmasıyla elde edildi. 1071 Malazgirt, 1396 Niğbolu, 1526

Mohaç muharebesinde aynı taktik uygulandı.¹⁴

Tarihte, sahte geri çekilme ve pusuya dayalı Turan taktiğini uygulamak isteyenler oldu. Nitekim Kyros ve Büyük İskender turan taktiğini kullandılar.¹⁵ Bunlardan biri de Roma imparatoru Sezar idi. Onun zamanında çoğu yabancı, ilk bozkırlı süvari birliğinin kurulduğu görünür. Pompeiusa karşı, Teselyada ki Parpulas savaşında bu askeri taktiği denediği bilinmektedir.¹⁶

Sahte ricatta, savaşılacak yerin arazi yapısı bu taktiğin uygulanmasında birinci derecede etkilidir. İki tarafı uygun yükseltideki tepelerle sarılı bir ovada genellikle savaş kabul edilir. Düşmanın karşısında merkez, sağ ve sol kuvvetleri olarak yer alan Türk kuvvetlerinin, merkez ve merkeze yakın kanatları düşmanın saldırısı karşısında, sanki bozulmuş da geri çekiliyormuş hissi verilerek

¹³İbrahim Onay, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, VIII-XLI, 2015, s. 521.

¹⁴İ. Onay, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri”, s. 521.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 289.

¹⁶İ. Kafesoğlu, s. 150.

çekilmeye başlanır. Bu arada, sağ ve sol kanatlardaki askeri birlikler yavaş yavaş ilerleyerek savaş alanının iki yanında yer alan tepeciklerin gerisine sarkar ve buralarda pusular kurulur. Geri çekilmekte olan Türk birlikleri düşman kuvvetlerinin gerektiği kadar üzerlerine geldiği kanaatine vardığında aniden geri dönerler ve şiddetli bir savaşa tutuşurlar. Bu arada savaş alanının iki tarafındaki tepecikler ardında pusu kuran askerler de düşmanı yanlardan ve arkadan çembere alırlar. Panik halindeki düşman kuvvetleri için artık yapılacak tek şey, ya ölmek ya da teslim olmaktır.

1.1 Moğolların Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi

Siz adamlarımı, tüccarlarımı öldürür, mallarımı onların elinden alırsınız değil mi? O halde karşı koymaya güç yetiremeyeceğiniz kalabalık bir orduyla üzerinize geliyorum, hazır olunuz!

İbnü'l-Esîr

Başları büyük, burunları ezik, derileri beyaz, saçları siyah, gözleri çekik, boyları, kol ve bacakları küçük ve sağlam, sakalları çok az ve çenelerinde,

sesleri ince keskin olarak tasvir edilir Moğollar.¹⁷ XIII. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya'nın ücra bir köşesinde yaşarlar. Batı ve doğunun kültür dünyasında adı sanı bilinmeyen küçük bir göçebe topluluğu iken birdenbire tarih sahnesine çıkmışlardır. Yüzyıllarca dünyanın çeşitli bölgelerine hâkim olan kuvvetli imparatorlukları silip doğu ve batının muazzam kültür sahalarını işgal ederek, büyük bir imparatorluk kurmaya muvaffak olmuşlardır. Asya bozkırlarının atlı müdavimleri olan Moğollar, Türklerin kadim komşusu olmaları dışında işgal ettikleri bölgeler genel itibariyle Türkler ile meskûn idi. Bu sebeple Türk tarihi, Moğol tarihi ile iç içe gelişme gösterir.¹⁸

XIII. yüzyıl başlarından itibaren giriştikleri büyük ilerleşme neticesinde, bütün haşmetiyle tarih sahnesine çıkan Moğolların bu hareketi, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük imparatorluklarından birinin

¹⁷Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 55.

¹⁸Anonim, Moğolların Gizli Tarihçesi, Çev: Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

teşekkülü ile sonuçlandı. 1206 yılındaki Büyük Kurultay'da Cengiz Kağan'ın devletinin teşkilatlandırmasını tamamlamasının ardından Moğollar, Türkistan ve Çin sahası başta olmak üzere Asya'nın hatta Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmını ele geçirdikten sonra buralarda siyasî hâkimiyetlerini sağlamlaştırarak tarih sahnesinde önemli bir rol üstlendiler.¹⁹

Cengiz Kağan Moğol siyasî birliğini sağlamasından sonra Moğollar bölgede tek hâkim devlet konumuna geldi. Özellikle 1218 yılında Karahitayların topraklarının ele geçirilmesi onlar için dönüm noktasını teşkil eder. Nitekim Karahitay topraklarının Moğol egemenliğe girmesi, Harezmsahlar ile sınır komşuluğunu sağladı. Bunun dışında Cengiz Kağan'ın yaptığı idarî, içtimaî ve askerî düzenlemelerle kendisine nisbetle Cengizîler diye de anılan Moğolları tarihlerinde ilk defa düzenli bir teşkilata kavuşturdu ve onları yeniden yapılandırdı.²⁰

¹⁹Anonim, Moğolların Gizli Tarihçesi, s. 7.

²⁰Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", DİA, XXX, 2005, s. 225.

Cihan hâkimiyeti düşüncesine sahip olan Moğollar bu amaç uğrunda engelleri birer birer aşip faaliyetlerine hız kazandırdılar. Özellikle Otrar'da Moğol kervanının kılıçtan geçirilmesi²¹ ve Moğollar tarafından gönderilen elçilerin Harezmliler tarafından öldürülmesi Moğolların amacına bir bakıma hizmet etti.²² Çünkü bu olaylardan sonra Cengiz Kağan Harezmsahlar üzerine sefere çıkarak²³ Buhârâ ve Semerkand gibi dönemin önemli iki şehri Moğollar'ın eline geçmesi sağlandı.²⁴ Harezmsahlar tahtına Celâleddin'in geçmesiyle birlikte başarılı savunmalar yapıldı. Fakat onun hüküm sürdüğü son yıllarda Moğollar bu savunmayı aşip son önemli savunma kalesi olan İsfahan'ı alıp İran coğrafyasında da hüküm sürmeye başladılar.²⁵

Cengiz Kağan'ın ölümünden sonra faaliyetlerine devam eden

²¹ Mustafa Alican, Tarihî Kara Yazısı Moğollar, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 60.

²²Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 32.

²³Mehmet Emin Şen, "Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han", Akademik Bakış Dergisi, VI-XI, 2012, s. 251.

²⁴Anonim, Moğolların Gizli Tarihçesi, s. 229.

²⁵O. G. Özgüdenli, s. 226.

Moğollar, Ögeday'ın tahta oturmasından sonra da batıya seferler yaptılar. Özellikle Çin seferlerinden sonra batı komutanlığına getirilen Curmagun Noyan, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini güçlendirirken, bunun dışında Ögeday'ın oğulları başta olmak üzere ve birçok şehzadenin katıldığı Cuci'nin oğlu Batu kumandasındaki ordu, Doğu ve Orta Avrupa'yı işgal etti (1237-1241).

XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüşlerdi. Bundan dolayı devlet taksimi kardeşler arasında yapılarak Hülagû "ilhan" olarak İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin edildi.²⁶ Hülagû'nun Horasan'a girmesiyle Yakındoğu'da Moğol hâkimiyetinin yeni bir devri başladı.

Kösedağ Savaşı öncesi Moğolların politikalarına baktığımızda, onların Türkler gibi cihan hâkimiyeti düşüncesine sahip olduğunu görebiliriz. Nitekim tarihin gelmiş geçmiş en

büyük komutanlarından olan Cengiz Kağan'dan sonra Moğolların bu düşüncesi son bulmamış, aksine artarak devam etmiştir.

1.2 Selçukluların Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi

Türkler, tarih öncesinden beri Türk cihan hâkimiyeti düşüncesine sahiptirler. Bu düşünce, tarihi akideler içerisinde Hunların ünlü hanı Mete ile başlar. Daha sonra bu akide Göktürkler ile zirveye ulaşır. Tarihte ilk Türk isminin kullanıldığı Göktürk Devleti'nin dağılmasından sonra boylar şeklinde kabileci bir oluşumdan Oğuzlara giden bir süreç, tarihin akışı içerisinde kendini gösterir. Türk cihan hâkimiyetinin yeniden oluşum içerisine girme süreci bundan sonra başlayacaktır. Nitekim Selçukluların siyasî birliğini tamamlayıp bir cihan imparatorluğu kurmaları bunun belli bir göstergesidir.

Selçuklular, tarih sahnesine çıkış evrelerinde Türk kökenli bir devlet olmalarından dolayı cihana hükmetme fikrine sahiptirler.

²⁶B. Spuler, s. 59.

Fakat Selçuklular önceki Türk devletlerinden farklı bir hâkimiyet sembolleri vardı: İslâmiyet.²⁷ Bu inancı benimseyen Selçuklular, yaptıkları her seferi İslâmın cihana egemen olması için yaparak dönem içerisinde İslâmın hamiliği görevini üstlendiler.

XI. asırda iç buhranlar ile boğuşan İslâm devletleri Selçuklular ile yeniden vücut bulmuş idi. Özellikle İslâm inancında Hanefî ekolü kabul eden Selçuklu Türkleri bu dönem içerisinde İslâmda ayrık şekilde faaliyet yürüten Şîî-Sûnnî tartışmasını sonlandırıp İslam birliğini oluşturma gayretindeydiler. Bunun neticesinde Şîî devletlerden olan Büveyhîler ve Fatimîler Selçuklu mücadele sahasında bulunuyordu. Bu mücadelelerden galip ayrılan Selçuklu sultanları, Abbasî halifelerinden memnuniyet belirtisi olarak es-Sultanü'l-Muazzam lakaplarını alıyorlardı. Nitekim bu asırda İslâm âleminin gözdesi konumunda olan Selçuklu Devleti, kurtarıcı olarak

görülüyor, dönem siyasetinin akışını değiştiriyordu.

Aynı asırda Anadolu'ya egemen bir imparatorluk olan Bizans, Selçukluların akın akın Anadolu'ya gelmelerini göz ardı etti.²⁸ Bunu fırsat bilen Selçuklular kendilerine Anadolu'yu mesken olarak gördüler. Bunun neticesinde Anadolu, Türk yurdu haline gelecektir.

Bizans İmparatorluğu belli bir süre sonra Türklerin bu akınlarını ciddiye aldı. Fakat özellikle II. Basileios sonrası liyakatlı bir bürokrat yetiştiremeyen Bizanslılar, bu akınlara karşılık veremeyecek duruma geldiler. 1071 Malazgirt Savaşı²⁹ sonrası ise bu akınların durdurulamayacağı anlaşıldı. Bu tarihten sonra Bizans savunma durumuna geçerek Türklerin saldırı konuma gelmelerine sebebiyet verdiler.

Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071) sonrası Alparslan, Türk

²⁷O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 66-67.

²⁸O. Turan, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 40-41.

²⁹M. Alican, Kıyametin İlk Günü Malazgirt, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 141.

komutanlarına Anadolu'da aldıkları yerlerde devlet kurma yetkisi verdi.³⁰ Bu komutanların kurduğu devletlerden olan Türkiye Selçukluları, Kutalmışoğlu Süleymanşah önderliğinde İznik merkezli kuruldu.

Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarında faaliyet alanı bulan Türkiye Selçukluları, kısa bir süre içerisinde önemli bir konuma geldi. Kuruluşundan yıkılışına kadar sürekli Bizans ile mücadele eden Türkiye Selçukluları, Bizans'ın nefes almasına fırsat vermedi. Bu sebeple Avrupa'dan yardım isteyen Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, geldikleri günden gittikleri güne kadar kan akıtan haçlıların bu coğrafyaya gelmesine sebep oldular. Haçlıların bu coğrafyada hüküm sürmesinden sonra Anadolu'nun egemeni yeniden Türkiye Selçukluları olacaktır. Özellikle I. Alâeddin Keykubad devrinde kıyı şeritlerine de hâkim olan Selçuklular,³¹ bu yönden ticari odak konumuna geldiler. Böylece

Türkiye Selçukluları ekonomik açıdan da zirveye oturdu.

Selçukluların bu kadar kısa sürede Anadolu içlerine egemen olmasını genel itibariyle İslâm ile yoğrulan Türk cihan hâkimiyetine bağlayabiliriz. Nitekim Türk gelenek ve göreneklerinden mahrum kalmayan, egemenliğini İslâm ile meşrulaştıran Selçuklar, bu politik adımlarını başka bir vizyon ile nitelendirilmesini öngörmüyoruz.

2. Köseadağ Savaşı'na (3 Temmuz 1243) Doğru

Babaî hareketi Selçuklu devletinin kudret ve satvetini sarsmakla beraber Moğollardan başka hiçbir komşu devlet onun bu bünyevî zâfından faydalanacak bir kuvvette değildi.

Osman Turan

Sultan I. Alâeddin Keykubad, vefatından önce Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmiş idi. Nitekim Karadeniz, Akdeniz, Doğu Anadolu, Güneydoğu ve İç Anadolu'yu Selçuklu Türkleri kendilerine mesken edindiler. Bu esnada vuku bulan Moğol fırtınası Anadolu'ya da girdi. Bunun farkında olan Sultan Alâeddin, bu fırtınadan etkilenmemek için

³⁰Yusuf Ayönü, Selçuklular ve Bizans, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 57.

³¹O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 337.

gerekli hazırlıkları yapmıştı. Bu esnada Moğol elçisi Anadolu'da görüldü.³² Bu elçinin getirdiği tebliği kabul eden Alâeddin, hüküm sürdüğü yıllarda ülkesini Moğol tahribatından kurtarmış idi. Fakat onun vefatından sonra bu vaziyet son bulacaktı.

Sultan Alâeddin'in zehirlenerek vefatı sonrası Selçuklu tahtına II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) oturdu.³³ Keyhüsrev, babasının ölümünden önce Kayseri'ye gelen bütün elçileri kabul etti.³⁴ Ögeday Han'ın elçisini babasının hazırladığı şekilde Moğolistan'a gönderdi. Eyyübî emîrleri ile iyi ilişkiler sağlanıp Melik Kamil'e karşı ittifak vücut buldu. Bundan dolayı I. Alâeddin Keykubad'ın hazırladığı orduya gerek kalmadan bu olay bertaraf edildi.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev tahta oturduktan sonra Selçuklu ülkesi için önemli bir tehlike baş gösterdi. Kendisini Selçuklu şehzadesi olarak kabul ettirmeye

çalışan Saadeddin Köpek, tahtta hak iddia ederek isyan etti. Bu isyan sırasında önemli Selçuklu bürokratları Saadeddin Köpek tarafından öldürüldü.³⁵ Daha sonra bu isyan bastırılarak önemli bir tehlike bertaraf edildi.

Saadeddin Köpek isyanı sonrası Selçuklularda asayişsizlik devam etti. Nitekim ekonomik özellikli bir yapıya sahip olan Babaî isyanı başladı. Bu isyan Selçukluları zor durumda bırakarak, Moğolların Anadolu için iştahını kabartmıştır. Nitekim Babaî Türkmenleri karşısında Selçuklu ordusu duramayacak hale geldi. İsyân gayrimüslim ücretli askerleri tarafından bertaraf edildi. Bu isyanının güçlkle bertaraf edilmesi ise Moğolları harekete geçirdi, Anadolu'da Moğol fırtınası hissedilmeye başlandı.

Moğolların I. Alâeddin Keykubad'a, Selçuklu devletinin kudretine ve onun anlayışlı siyâsetine gösterdikleri saygı Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında da devam etti. Esasen Moğollar bu sıralarda başka yerlerle uğraşüyor; Kıpçak ilini ve Orta

³²Yavuz Selim Burgu, Anadolu Selçukluları Alâeddin Keykubad ve Zamanı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 182.

³³B. Spuler, s. 55.

³⁴O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 405.

³⁵M. Alican, Tarihin Kara Yazısı Moğollar, s. 108.

Avrupa'yı fetihle meşgul bulunuyorlardı. Onlar İran'ın istilâsını ikmal ve Gürcistan'ı da yağma edip kendilerine tâbi duruma getirdikten ve Irak'a akınlar yaptıktan sonra Türkiye hudutları üzerinde dolaşıyorlardı. Tarihî yollar Selçuklular gibi Moğolları da Anadolu'ya çeviriyordu.³⁶

1242 yılı sonbaharında Baycu Noyan'ın kumandası altında Moğol ordusu Azerbaycan'dan harekete geçip Erzurum üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Erzurum Sübaşısı Sinaneddin Yakut, sultandan yardım istedi. Fakat destek kuvvetleri henüz Erzincan'da iken Moğollar şehri ele geçirdiler.³⁷ Şehri işgal eden Baycu, taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmadı.³⁸ Şehrin Sübaşısı, eşi, çocukları ve Moğolların kendilerinden yarar ummadığı herkes kılıçtan geçirildi. Daha sonra surları yıkıp

kışlık karargâhları olan Mugan'a geri döndüler.

Moğolların Erzurum'da büyük bir katliama sebep olup şehri yerle bir ederek geri çekilmeleri sonrası, II. Gıyâseddin'in huzurunda toplanan devlet erkanı durum değerlendirmesi yaptı. Moğol meselesi masaya yatırılarak en ince ayrıntısına kadar tartışıldı. Moğolların, Selçukluların zaafından yararlanıp tekrar saldırıya geçmeleri beklendiğinden Selçuklu devlet adamları güçlü bir ittifak kurulması gerektiğine karar verdi. Bundan dolayı bölgede bulunan devlet ve hükümetlere elçiler gönderilip astronomik miktarda servetler teklif edilerek bu ittifak arayışları için ilk adımlar atıldı. Halep meliki başta olmak üzere, Eyyûbî ve Artuklu meliklerinin yanı sıra Kilikya Ermenileri ile de müzakerelerde bulunuldu. Fakat Halep hükümdarı dışında kendileriyle ittifak kurulan meliklerden hiçbiri yapılan anlaşmaya riayet etmedi ve söz verdikleri askeri birlikleri Selçuklu ordusuna göndermedi.

II. Gıyâseddin Keyhüsrev, kış mevsiminde hazırladığı ordusunu Kayseri'de topladı. Ordusuna

³⁶O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 429.

³⁷Tamara Talbot Rice, Anadolu Selçuklu Tarihi, Çev: Tuna Kaan Taştan, Nobel Akademik Yayınları, Ankara 2015, s. 74.

³⁸Mehmet Ersan-Mustafa Alican, Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 156.

ücretli askerlerinde katılımıyla beraber Sivas'a doğru harekete geçti. Sivas'a vardktan sonra Halep kuvvetleri de orduya intikal etti. Selçuklu ordusu Sivas'ta beklerken Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusunun hareket ettiği haberi geldi. Akıllı ve tecrübeli devlet adamları ordunun silah ve erzakla dolu olan Sivas'ta kalmasını önerdi. Bundan dolayı birkaç emîrin kumandasında bir miktar asker derbend geçidinin muhafazasını sağlamak için harekete geçti. Sivas'ta kalma fikri bazı tecrübesiz ve genç devlet adamlarının hoşuna gitmemişti. Sultanın kulağını okşayan sözler sarf eden bu devlet adamları II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in orduya hareket emrini vermesine vesile oldu. Bunun neticesinde Selçuklu ordusu Köseadağ'a vardı. Moğollar ise bu sırada buraya yakın olan Akşehir yakınlarındaki ovaya gelmişti.

4. Köseadağ Savaşı (3 Temmuz 1243)

Memleket işleri ve saltanat ahvali sultanın akılsızlığı, gençliği ve nadânlığı, ayak takımı ve rezillerle oturup kalkması sebebi ile bu dereceye

düştü; aşırı eğlencenin uğursuzluğu yüzünden bu hale geldi.

İbn Bibi

Selçuklu ordusu Köseadağ karargâhında iken Velîyüddin Pervâne, Nâsihüddin Farisî, Gürcüoğlu Zahirüddeve ve Nizâmeddin Suhrâb kumandasında bulunan 20.000 süvari Derbend'de Moğollara karşı hücumla geçtiler. Bu Selçuklu kuvvetleri karşısında Moğollar, ananevî göçebe Türk muharebe taktiğine göre, ilk defa sahte ricat yapmıştır. Nitekim öncü kumandanları da Tatarların bozguna uğradığı kanaati ile bu haberi sultana eriştirdiler ve zafer sevincine kapıldılar. Fakat az zaman sonra Baycu Noyan hücum emrini verince Selçuklu öncüleri yerle bir edildi.³⁹ Bunlar arasında kurtulandan olan Nasuheddin Farisî uzun süre savaştıktan sonra canını kurtarıp Sultanın huzuruna geldi. Farisî, Sultana pervasızca şunları söyledi: “Böyle bir görüş ve önleme, böyle uğursuz çalışma arkadaşlarıyla nasıl cihangirlikten dem vurur, düşmanın karşısına çıkarırsın?”

³⁹E. Göksu, “Köseadağ Savaşı (1243)”, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi, II, 2009, s. 9.

Ülkeyi, milleti ve devleti yok edip,
Müslümanları ve bütün insanları
acılarına boğdun.”⁴⁰ Bunu dedikten
sonra adamlarıyla birlikte hiç
vakit kaybetmeden Halep’in
yolunu tuttu.

Selçuklu öncü birliklerinin
Moğollar tarafından yerle bir
edilmesi haberi üzerine Sultan II.
Gıyâseddin Keyhüsrev korkuya
kapılarak ordugâhı bırakıp
Tokat’a kaçtı.⁴¹ Sultanın kaçtığını
gören askerler ise dağıldı. Bu
esnada Selçuklu ordugâhına gelen
Moğol orduları birkaç gün oraya
tuzak korkusundan dolayı
giremediler.⁴² Fakat sonra tuzak
olmadığını fark edip büyük
ganimet ele geçirdiler.⁴³

⁴⁰İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umuûri'l-Alâ'iyye, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 500.

⁴¹Mehmet Ali Çakmak, “II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti”, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 406.

⁴²Abû'l-Ferec, Abû'l-Ferec Tarihi, II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 542.

⁴³Coşkun Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992; Ramazan Şeşen, İslam Medeniyeti Tarihi, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 515.

Sonuç

*İş kuru dudaktan ve yaşlı
gözden geçti. Bu gam okları göğüsten
kanada geçti.*

İbn Bibi

26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan'ın talimatı ile Anadolu'da Ahlatşahlar, Artuklular, Saltuklular, Danişmedliler ve Mengücekliler devletleri kuruldu.⁴⁴ Bu devletlerin ve Selçukluların desteği ile Rum diyarı Türk yurdu haline geldi. Türkleşen Anadolu için XIII. asırda Moğol tehlikesi baş gösterdi. Bu tehlike karşısında Alâeddin Keykubad önlem alırken, II. Gıyâseddin Keyhüsrev ise genç ve tecrübesiz olmasından dolayı önlemleri göz ardı etti. Bunun neticesinde Anadolu Moğol tahribatına açık hale geldi. 1243 yılı yazında Derbend Geçidi'nde Selçuklu öncü kuvvetlerinin bir Türk taktiği olan

⁴⁴Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara: TTK, 1993, 96; Abdurrahim Tufantoz, Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085, Aça Yayınları, Ankara 2005, s. 123.

sahte ricata maruz kaldı. Bu savaşın kaybedilmesinde Türkleşen Anadolu'nun eski sahipleri olan Rumlar ile komşuluk ilişkileri ve gelenek kaynaşması etkilidir. Nitekim Bozkır toplumu olan Türkler Anadolu'nun akıbetine kapılarak özünden gelen sahte ricatı uygulayamayacak duruma gelmiştir. Selçukluların Rum diyarından ne derece etkilendiğini bu savaş bize göstermektedir. Netice itibari ile Rumlaşan Selçuklular bu savaştan sonra bir daha toparlanamadı. Tarihin seyri Selçukluların da bu sahnedeki çekilmesini kabullendi (1308).

Kaynaklar

ABÛ'L-FEREC, 1987,
Abû'l-Ferec Tarihi, II, Çev: Ömer
Rıza Doğrul, TTK, Ankara.

ALİCAN, Mustafa, 2016,
Tarihin Kara Yazısı Moğollar,
Timaş Yayınları, İstanbul.

-----, 2017,
Kıyametin İlk Günü Malazgirt,
Kronik Yayınları, İstanbul.

ALPTEKİN, Coşkun,
1992, "Türkiye Selçukluları",
Doğuştan Günümüze Büyük İslâm
Tarihi, VIII, Çağ Yayınları,
İstanbul, s.209-382.

ANONİM, 2011,
Moğolların Gizli Tarihçesi, Çev:
Mehmet Levent Kaya, Kabalcı
Yayınları, İstanbul.

AYÖNÜ, Yusuf, 2014, Selçuklular ve Bizans, TTK, Ankara.

BURGU, Yavuz Selim, 2011, Anadolu Selçukluları Alâeddin Keykubad ve Zamanı, Selenge Yayınları, İstanbul.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, 2012, "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", Selçuklu Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, s.395-408.

DAVER, Bülent, 1992, "Savaş ve Barış Üzerine", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, III-X, s.181-186.

ERSAN, Mehmet, Mustafa Alican, 2013, Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları, Timaş Yayınları, İstanbul.

GÖKSU, Erkan, 2009, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, II-IX, s.266-287.

-----, 2009, "Kösedağ Savaşı (1243)", Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi, II, s.1-14.

İBN BİBİ, 2014, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umuûri'l-Alâ'iyye, Çev: Mürsel Öztürk, TTK: Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim, 1998, Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat: İstanbul.

ONAY, İbrahim, 2015, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, VIII-XLI, s.516-525.

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Demir/ atdd/ 0000-0003-3970-6310

TURAN, Osman, 2009,
Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi
Tarihi, Ötüken Neşriyat: İstanbul.

-----, 2014,
Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm
Medeniyeti, Ötüken Neşriyat,
İstanbul.

-----, 2014,
Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK,
Ankara.

-----, 1998,
Selçuklular Zamanında Türkiye,
Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ÖZEV, Muharrem Hilmi,
Erdoğan Karayazlık, 2009, “Sun
Tzu’dan Clausewitz’e Savaş
Anlayışında Değişim”, Stratejik
Araştırmalar Dergisi, XIV, s.112-
126.

ÖZGÜDENLİ, Osman
Gazi, 2005, “Moğollar”, DİA,
XXX, s.225-229.

RİCE, Tamara Talbot,
2015, Anadolu Selçuklu Tarihi,
Çev: Tuna Kaan Taştan, Nobel
Akademik Yayınları, Ankara.

SEVİM, Ali, 1993,
Anadolu’nun Fethi Selçuklular
Dönemi, TTK, Ankara.

SPULER, Bertold, 2011,
İran Moğolları, Çev: Cemal
Köprülü, TTK, Ankara.

ŞEN, Mehmet Emin, 2012,
“Bilim Tarihçisi Sübki’ye Göre
Cengiz Han”, Akademik Bakış
Dergisi, VI-XI, s.237-265.

ŞEŞEN, Ramazan, 2012,
İslam Medeniyeti Tarihi, İsar
Vakfı Yayınları, İstanbul.

TEKİN, Segâh, Esra Banu
Sipahi, 2014, “Kent, Yönetim,
Din, Siyaset ve Düşünce
Bağlamında Ortaçağ Avrupasına
İlişkin Genel Bir Değerlendirme”,

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ
Demir/ atdd/ 0000-0003-3970-6310

Tarih Okulu Dergisi, XVII, s.189-219.

TUFANTOZ, Abdurrahim,
2005, Ortaçağ'da Diyarbekir
Mervanoğulları 990-1085, Aça
Yayınları, Ankara.

VARLIK, Ali Bilgin,
2013, "Savaşı Tanımlamak:
Terminolojik Bir Yaklaşım",
Avrasya Terim Dergisi, I, s.114-129.

YARATILIŞ 4:8, 2009,
Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal
Kitap, Yeni Yaşam Yayınları,
İstanbul.

Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele (1918-1919)*

Tahir Aşirov*

ORCID / 0000-0002-9684-0834

Öz

Bu çalışma , Orta Asya tarihinin önemli konulardan birini– Amuderya'nın alt mecralarında geçen vatandaşlık (iç) savaşını ayrıntılı olarak incelemektedir. Çalışma, bu konuda yazılan Türkmenistan SSC'inde önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Çalışma, Türkmenlerin Rusya İmparatorluğu tarafından yönetildiği dönemde Orta Asya'nın, özellikle de Harezmi'nin değişik yerlerindeki durumlar

*Bu yazı S. Narmedov'un "Horezmi'de Kontrrevolyutsiyanın derbi-dagın edilmegi" ("İlim", Aşhabad, 1976.) isimli eserinin 39-66 sayfeleri arasının çevirisidir.

* Yrd.Doç.Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com

üzerine ortaya çıkan ayaklanmaya, karşı mücadelenin, karşı devrimin (konterrevolyutsiya) sebebi, konusu, halkın karşı devrime verdiği desteği açıklaması gibi konuları içermektedir. Bu eserin başlıca amacı dönemin siyasi ideolojisi çerçevesinde karşı devrimin sebeplerini aydınlatmaktır.

Rus İmparatorluğunun yaptıklarını ve yerel Hanların, özellikle de Cüneyt Han'ın gerçekleştirmeye çalıştığı eylemleri dönemin komünist bakış açısıyla aydınlaştırmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda bu çalışmada konuyla ilgili olarak Türkmenistan elyazmaları fonunda bulunan yazılı belgeleri esasında değerlendirilmektedir. Eserin sonunda ise 1918-1919 tarihleri arasında ortaya çıkan karşı devrimin kronolojisi ele alınmıştır.

S. Narmedov, Türkmen halk tarihi ve mücadelesiyle ilgili çalışma yapan ve yazılar kaleme alan komünist bir bilim adamıdır. Yazar 1976 yılında Aşhabat'ta Türkmenistan Akademisinin "ilim" yayınları tarafından "Horezmi'de Kontrrevolyutsiyanın Derbi-Dagın Edilmegi" ismiyle yayımlanan eserin sahibidir.

Anahtar Kavramlar: Türkmenler, Cüneyt Han, Sovyet, Devrim, Karşı Devrim

The Power Struggle In Turkmenistan After The October Revolution: Struggle Against the Counterrevolution (1918-1919)

Tahir Aşirov*

ORCID / 0000-0002-9684-0834

Abstract

This article/thesis particularly investigates one of the most important events of the history of Middle East, the civil war at the bottom watercourse of Amuderya. Indeed, this article/thesis is considered to be one of the important works written on this subject in Turkmenistan. This article comprises the reasons of the revolts, the problems that the revolt resulted in and the explanation of the social situation in the different areas of Turkmenistan in the period of the

Russian Empire ruling. The main purpose of the article is to illuminate the causes of the counter-revolution within the main ideological frame of the political ideology. It attempts to enlighten the actions of the Russian Empire and the actions of the local Khan, especially the Cuneyt Khan, from the Communist viewpoint of the time. At the same time, my work is assessed on the basis of written documents in the Turkmenistan handwriting fund. At the end of the work, the chronology of the counter-revolution that emerged between 1918 and 1919 is given. S. Narmedov is a communist scientist working on the history, struggle and survival of Turkmen people. He is the author of the work published in 1976 in Ashgabat by the publications of the Turkmenistan Academy "Ilum" under the title of "Derby of Conterrevolution in Horezm".

Keywords: Turkmen, Cuneyt Han, Soviet, Revolution, Conterrevolutin

* Yrd.Doç.Dr. ,tahirashirov@gmail.com

(39)I. Hive Hanlığının Sosyal – İktisadi ve Siyasi Durumu

1873 yılında Rusya imparatorluğu'nun bünyesine katılan Hive hanlığı Amuderya'nın (Ceyhun nehri) alt mecrasında yerleşiyordu. Onun (Hive'nin) yüz ölçümü 138.237 kilometre kareden ibaret idi. Şimdiki Türkmenistan SSC Daşhovuz vilayetini, Özbekistan SSC Harezmi vilayetinin ve Karakalpakistan ASSR* sol kenar illerini kapsıyordu. Kuzeyde Orenburg general – valiliği, Doğu'da – Türkistan general – valiliğinin Sırderya vilayeti, Güney –Doğu'da Buhara emirliği, Güney – Batı'da – Zakaspi vilayeti ile sınırları kesişiyordu. Tarıma elverişli alanı olan medeni bölgesi iki milyon ondalıktan fazlaydı. Bu ise, tüm alanın yüzde 35-ni tutuyordu. Kalan alanlar ise susuz - çöllükten ibaretti. XX. yüzyılın başlarında Hive hanlığının genel nüfusu 640 bine yakındı¹. Nüfusun yüzde % 94'den fazlası yerleşik halk olup, geri kalanı göçebe idi.

Halkın esas çoğunluğu çiftçilik ile uğraşıyordu. Onlar pamuk, tahıl, meyve, tohum yonca, üzüm

* [Özerk Cumhuriyeti].

¹ R. Garayev. Komsomol Horezma 1920-1925 godanı "İlm", Aşhabad 1970, s. 17.

yetiştiriyorlardı, ipek kurduna bakıyorlardı. (40) Göçebeler ise hayvancılık ile uğraşıyorlardı.

Türkmenlerde evde halı dokuma sanatı yaygın idi. O (mezkûr) halılar yüksek kalitesi ile ayrıcalıklı konuma sahipti. Hanlığın şehir şeklindeki yerleşimlerinin (polyolok) 22-sinde genellikle ustalık ve ticaret ile meşgul olunuyordu.

Hive hanlığı, Orta Asya'nın diğer illerinden halkının yoğunluğuyla farklılaşıyordu. O çok milletli bir devlettir. Hanlıkta, Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar, Kazaklar, Farmlar, Araplar ve diğer milletler yaşamaktaydılar. Halkın çoğunluğu Özbekler (% 60) ve Türkmenlerden (% 25²) oluşuyordu. Orta Asya'nın Rusya'ya ilhak edilmesiyle burada Ruslar, Ukraynalar, Povol'je Tatarları, Ermeniler ve diğerleri de ortaya çıkmaya başladı. 1897 yılının halk sayımı bilgilerine göre hanlıkta dört bin Rus yaşıyordu³.

Hive hanlığı feodal – monarşist devlettir. Onun başkanlığında han bulunuyordu. O, siyasi ve iktisadi bakımdan Rusya'ya bağlıydı. Onun tüm alanları 20 beyliğe ve 2

²G. Nepesov, İz istorii Horezmskoy revolyutsii, Taşkent, 1962, s. 19-20.

³G. Samadova, Osnovniye cherty obşchestvennogo i gosudarstvennogo stroya Hivinskogo hanstva, "Materialı k istorii Sevetskogo gosudarstva i prava Uzbekistana" Taşkent 1958, s. 129.

naipliğe bölünüyordu. Hive şehri özellikle okruglara (bölgelere) bölünmekteydi. Yönetici ilçelerin başında han tarafından atanan beyler ve hâkimler bulunuyordu. Beyler ve hâkimler yönetim, mali ve siyasi icraatları gerçekleştiriyorlardı. Onların yönetimindeki yerler volostlara (ilçelere) ve aksakkalçılığa (muhtarlığa) bölünüyordu. Volostların başkanlığında feodaller bulunuyorlar. Onların da yönetim ve yargı hâkimliği vardı.

Hive hanlığındaki Türkmenlerin yönetim yapısının esasını kabile – boy prensibi oluşturuyordu. Kabilelerin liderliğinde mühürdarlar var idi. Onlar han tarafından daha çok zengin ve etkili kabile liderlerinden seçilerek atanıyordu.

Böylece hanlıktaki vazifeli kişileri (41), büyük arazi ve çok hayvan sahiplerinden olan zenginler, kabilelerin serdarları, Müslüman ruhaniler kendi ellerinde çok büyük zenginliği bulunduruyorlardı. Devletin sosyal siyasi hayatında onların rolü büyüktü, şeriatın ve âdetin temelinde yargı idaresini gerçekleştiriyorlardı. Şehirlerin ve köylerin ticari – tefeci üyeleri de bu sınıflara katılıyordu.

Devletin esas zenginliğinin – arazilerin ve hayvanların pek çoğu yönetici sınıfların elindeydi. Genel hocalığın (çiftçiliğin) yüzde % 5'ini oluşturan büyük arazi

sahipleri hanlığın sulama alanlarının yarısından fazlasına sahip idiler. Halkın yüzde % 90'ını oluşturan çiftçilere ise sulama alanlarının yüzde % 5,3'ü aitti⁴. Fakir çiftçiler büyük arazi sahiplerinin işlerini yapıyorlar ve bunun için cüz'i hak alıyorlardı.

Çiftçiler vergilerin birçok çeşidini ödüyorlardı. Onların çalışma aletleri kazma, kürek, saban ve diğerleriydi. Yerleri sulamak için cıkırlardan* faydalanılıyordu.

Orta Asya'nın Rusya'ya ilhak edilmesinin Hive hanlığının gelişmesinde olumlu (progressiv) etkisi oldu. Rusya ile iktisadi ve ticari ilişkilerin yola girmesi hanlığın üretici güçlerinin gelişmesine yardım etti. İlk sanayi fabrikaları – pamuk temizleyen, yağ üreten, deri ve diğer fabrikaları kuruldu. 1916 yılında, küçükleri sayılmasa da, Hive hanlığında çoktan beri devam eden 36 pamuk temizleyen, dört yorunca tohumunu temizleyen, 4 gön/deri ve 11 kerpiç fabrikası ve diğerler vardı⁵.

Ticarî ilişkilerin ilerletilmesi, Rusya'dan sanayi ürünlerin

⁴A. Sadıkov, Nekotoriye dannıye o polozenii krest'yan dorevolyutsionnoy Hıvı, Trudı SAGU im. Lenina, istoriya SSSR, novaya seriya, 140 vıpusk, 28 kn. Taşkent 1958, s. 139.

* [Dönemin sulama aleti.]

⁵A. A. Sadıkov, Ekonomiçeskiye svyazi Hıvy s Rossıyey. Taşkent, 1956, s. 22, 154, 235.

getirilmesi ve ucuz ham maddenin, ilk sırada ise, pamuğun Rusya'ya taşınmasına bağlıydı. Mal tedavülünün hacmi artıyordu. Rusya'dan Hive sanayi ürünlerinin ithalatı 1887 yılında 4375 (42) manat (liralık) iken 1912 yılında 14093 manata kadar arttı. Aynı dönemde Hive'den Rusya'ya malların ihracatı 2800 manattan 8170 manada kadar yükseldi⁶. Rusya sanayisinin pamuk isteğinin artması, pamuk ekin meydanlarının genişlemesine ve Rusya sanayi sahiplerinin pamukçuluğa temel yatırımının artmasına neden oldu. 1912 yılında Hive'de Rusya'nın 33 büyük ve 156 orta ölçekli ticaret şirketi çalışıyordu.

Bank kapitali da sanayi sahiplerinden geri kalmıyordu. Pamuk ticaretinde Moskova ve Petersburg bankalarının arasında güçlü rekabet (конкуренция) ile mücadele devam ediyordu. Rusya – Asya bankının Hive bölümünün para operasyonları artıyordu. 1913 yılında onlar 20 milyon manata kadar ulaştı.

Devletin kapitalist ilişkiler alanına çekilmesi ile köyde sınıfsal katmanların arasındaki fark arttı. Çiftçilik daha da ilerlemeye başladı ve arazisi olmayan ırgatların (batak) sayısı artmaya başladı. Sanayi üretiminin ortaya

çıkmasına bağlı olarak ilk proleterler de ortaya çıktılar.

Hive'nin Rusya kapitalizminin iktisadi sistemine bağımlı kılınması eski sınıfsal çelişkilerin keskinleşmesine ve yeni antogonistik (muhalif düşman) sınıfsal karşıtlıkların oluşmasına sebep oldu. Yerli zengin – feodal grupların ve darmadağınık çiftçilerin, ustaların ve ırgatların geniş çoğunluğunun, sömürgecilerin (kolonizator) ve yerli halkın emekçiler çoğunluğunun, burjuvanın ve sanayi proleterinin arasındaki karşıtlıklar şiddetlenmeye başladı. Bundan başka da, Rusya burjuvası ile yeni oluşmaya başlayan milli burjuvanın arasında, milli burjuva ile Hive hanlığının feodal sınıfının arasında yeni antogonistik olmayan karşıtlıklar vardı. Milletler arasında düşmanlık türetmek için padişah yönetimi tarafından yürütülen siyaset de yukarıdaki karşıtlıklar şiddetleniyordu.

Birinci emperyalist savaş yıllarında feodal ve milli baskı güçlendi, emekçilerin durumu kötüleşti. Savaş zamanında vergiler üç (43) kat arttı. Askeri ihtiyaçlar için gerekli araç toplama yerli halkı yağmalamaya götürüyordu. 1916 yılında Rusya'dan Orta Asya'ya getirilen tahıl yüzde % 75 civarında azaldı. Vergiler artıyordu, çiftçiler fakirleşiyordu ve açlık

⁶ÖzSSR ORTDA 20 f. 1 yazgı, 243 iş. s. 141.

çekiyorlardı, binlerce insan hastalıklardan, açlıktan, ağır çalışmadan ölüyordu. Ticaret – sanayi sahipleri ve yerli zenginler ise daha da zenginleşiyordu.

Baskı ve yönetimlerin keyfi hareketleri, rüşvet ve vezne hırsızlığı, halka zulüm etme ve yağmalama yüksek dereceye ulaştı, sonuçta halk çoğunluğunun, yöneticilere karşı hareketleri güçlendi. 1916 yılının başında hanlığın Özbek ve Karakalpak halkının ayaklanması ortaya çıktı. Padişah Albayı Kolosovski'nin komuta ettiği askeri bölümün yardımı ile ayaklanma bastırıldı. Onun hemen gerisinde ağır durumda yaşayan Türkmen halkının hareketi başladı. Halk çoğunluğunun rahatsızlığını Türkmen boy – kabile serdarları kendi kötü emelleri, çıkarları için faydalanmaya çalıştılar. Ayaklanmayı başlatan Türkmen kabilelerinin bir bölümünü kendi liderliği altına birleştirmekle büyük feodal Cüneyit (Gurbanmammet) ve onun yardımcıları Hive'yi ele geçirmeye çalıştılar. Hanı devirmek, hâkimiyeti ele almak isteği diğer Türkmen kabile serdarlarında da vardı. Böylece ayaklanma yapan halkın serdarları bu harekete milli reaksiyon karakteri ismini verdiler. Onlar elbette, Türkmen halkının karanlığından, geri kalmışlığından faydalanıyorlardı.

Cüneyit Han kendi grupları ile Özbek şehirleri olan Hank'a, Gürlen'e, Ürgenç'e saldırdı, onları yağmaladı. Şammı Kel ve diğer serdarlar da aynı hareketi yapıyorlardı. Bunun temeli Özbek emekçilerinde öfkesini şiddetlendirdi. Bu ayaklanma General Galkin'in ceza verici ekibi (ekspeditsiya) tarafından bastırıldı. Galkin hanlığının halkına 3,5 milyon manat savaş tazminat (kontributsiya) ödemeye mahkûm etti⁷.

1916 yılının olayları, Hive'de padişaha kolonyal rejimin ve hanlığın hâkimiyetin krizinin ortaya çıktığına şahitlik etti. Hive hanlığındaki (44) emekçi halkın ayaklanmaları milli – azat edicilik karakterde olmuştu.

Rusya'da otokrasinin (samodercaviye) yıkılması Orta Asya'nın ve aynı zamanda Hive hanlığının halklarının devrim mücadelesinin yayılmasına büyük etki etti. Han tarafından ve onun hükümdarlarının keyfi hareketlerinin daha da artması nedeniyle: "Hive halkı Rus devrimini kıvanç ile karşıladı" diyerek Taşkent Sovyet'inin yayın organı olan "Bizim gazete" (Naşa gazeta) de yazmıştı⁸. Şehirlerde mitingler, emekçilerin toplantıları ve gösterileri olmuştu.

⁷Oçerki istoriy Karakalpakskoy ASSR, t. 1, Taşkent, 1964, s. 380.

⁸Istoriya Uzbekskoy SSR, t. 3. Taşkent, 1968, s. 590.

Ancak Şubat burjuva- demokratik devriminin Hive hanlığının sosyal – siyasi hayatında büyük ilerleme kaydetmeyeceğini emekçiler anladılar. Padişahın sistemiyle/yoluyla giden geçici hükümet Hive'deki despot rejimi destekliyordu, feodal rejime dayalı yer sahipliğini koruyordu.

Harezm medeniyet açısından çok geride kalan devletti. Halkın yüzde % 99 öğrenim görmemişti. İnsanların çoğu dini ruhta terbiye edilmişti. Feodaller, zenginler, ruhaniler tüm faaliyetleriyle halkın arasında dini gelenek ve görenekleri muhafaza ederek devam etmişlerdi. Halkı karanlığa hapsetmişlerdi.

Feodal sınıflar, milli burjuva Harezm'de yaşayan Türkmenlerin, Özbeklerin, Karakalpakların arasında kışkırtma ve düşmanlık yaymakla meşgul olmuştu.

Önceki rejimlerin devam etmesi, halk çoğunluğunun durumunun eskisinden de kötüleşmesi, Hive hanlığı ile komşuluktaki Türkistan'ın Amuderya bölümünde ve Zakaspi'de Sovyetlerin ortaya çıkması ve işe başlaması Hive emekçilerinin azat edicilik hareketini güçlendirdi. Baskı gören çoğunluk sınıfının düşüncesini ilerletmekte fabrika işçileri büyük rol oynuyorlardı. Aynı zamanda onların sayısı Hive hanlığında 800-900 kişiye ulaşıyordu. Rusya'dan Hive'ye

sürgün edilen işçi Bolşevikler Kislyakov, Andreyev, Kroşilov, Kaçanov ve diğerleri Hive emekçilerinin mücadelesinde büyük rol oynuyorlardı. Emekçilerin devrim hareketlerini Hive, Petroaleksandrovska ve diğer garnizonların devrim yanlısı askerleri de destekliyorlardı. (45) Onların çoğu devrim hareketlerine katıldıkları için orduya alınan işçilerdi⁹.

Rusya'nın işçiler sınıfı devrim mücadelesinde güçlenmişti. Buna göre de onların devrim düşüncesi Hive hanlığının yerli milletlerinden oluşan işçilerin durumuna nazaran daha yükseğe çıktı. Fabrikalarda yerli milletlerden olan işçiler ile birlikte çalışan Rus işçileri emekçi çiftçiler ile samimi ilişki içindeydiler ve onlara, ezicilere karşı mücadele etme yöntemlerini öğretiyorlardı.

Ancak onların siyasi partisinin olmaması, proletaryanın az sayıda olması ve zayıflığı, çiftçilerin siyasi düşüncesinin aktif olmaması hareketin liderlerine Yaş Hivelilerin sahiplenmesini sağladı¹⁰. Yaş Hiveliler

⁹Ташкент, G. Nepesov, Iz istorii Horezmskoy revolyutsii. Taşkent, 1962, s. 74.

¹⁰ Yaş Hiveliler milli burjuvanın partisi. O 1905-1907 yıllarda oluşmuştu. Onun yapısına ticaretçiler, ustalar, Müslüman/İslam dininin han hâkimiyetine karşı han yönetiminin temsilcileri giriyordu.

burjuvanın çıkarlarını göz önünde tutsalar da, onların istekleri Hive hanlığının şartlarında belli bir derecede ilerici karaktere sahipti. Onlar sadece burjuvanın arasında değil, emekçiler çoğunluğunun bazı bölümünün de desteğinden faydalanmaktaydılar. Elbette onlar feodal monarşiyi yok etmeyi bir görev olarak kabul ediyorlar ve “Şeriatı göre eşitlik” diye (ifaden edilen) sloganı ileri sürüyorlardı. Yaş Hiveliler hukuklar bakımında burjuvanın feodaller ile eşitleştirilmesini ve hânın hâkimiyetinin anayasa ile sınırlandırılmasını istiyorlardı. Halkın gitgide artan hoşnutsuzluğuna, askerlerin arasında devrim dalgalarının şiddetlenmesine dayanıp, Yaş Hiveliler hana “Azatlık hakkındaki manifesto”ya imza atmasını teklif ettiler. Manifestoda devam eden yapının esaslarına ait bazı reformları geçirmek göz önünde bulunduruyordu. Halk devriminin gerçekleşmesinden korkup, han manifestoya imza attı. O, 5 Nisan 1917 yılında yayınlandı. Manifestoya uygunlukta Hive’de hanın liderliğinde anayasa monarşisi kuruluyordu. Hanın (46) hâkimliği meclis tarafından sınırlandırılıyordu. Meclise ruhanilerden, ticari burjuvasından ve nazirler Sovyet’inden (Bakanlar Sovyet’i) ibaret olan vekillerin 30- 40 kadarı giriyordu.

Meclisin mektep konusu hakkında ayrı ayrı reformları kabul ettiği, yol yapması, iletişimi ilerletme işlerini belirlemesi ve diğer birkaç faaliyetleri hayata geçirmesine rağmen, o sosyal yapıyı ilerletmek, feodal arazi sahipliğini yok etmek hususunda hiçbir faaliyet yapmadı. Emekçilerin hayatını iyileştirmek ile ilgili konu da gündem dışı kaldı. Yaş Hiveliler ise Hive’de devrimin zafer kazandığını dillendiriyorlardı, böylece halk çoğunluğunu aldatmaya çalışıyorlardı.

Rusya’nın merkezî ilçelerinde ve Türkistan’da devrim olaylarının bundan sonra da ilerlemesi, partinin yeraltından (podpol’ye) çıkması, V. İ. Lenin’in Nisan tezlerinde ve partinin VII. (Nisan) konferans kararlarında belirtilen proleter diktatörlüğünü kazanmaya yönelik atılan adımlar tüm yurttan, aynı zamanda da Hive hanlığında siyasi durumu ilerletti. Heyecanlar artıyordu. Asker ve Kazak vekillerinin Hive Sovyet’inin toplantıda garnizonun kara ordu bölümlerinin temsilcileri han hâkimiyetine ve Albay Zaytsev’e karşı hareket ettiler¹¹.

29 Temmuz 1917 tarihinde Hoceyli’nin yakınında ırgatlar ve fakirler “Ermeni yoldaşlığının”

¹¹Öz, KP MK-nin yanındaki parti tarihi enstitüsünün parti arşivi. Elyazmaları fondu. 349 iş 96-97.

plantasyonunu işgal ettiler. Daşhovuz'un, Yılanlı'nın, Manag'ın, Porsı'nın, Mangıd'ın, Kılıçniyazbay'ın aç halkı zenginlerin evlerine, lavkalarına (dükkânlarına) ve mağazalarına saldırdılar, onların mallarını ve mülklerinin emlaklerini yağmaladılar. Gıncık, Gonrat beylerinde çiftçiler ile hükümet ordusunun arasında çarpışmalar oldu¹². Rusya'nın merkezinde devrimin ilerlemesi Orta Asya'nın emekçiler çoğunluğunu devrimleştirmekte önemli faktör oldu. Onlar Rusya'nın proletaryanın devrim desteğine tabi idiler. (47)

Hive Han'ı tüm faaliyetleriyle devrimin ilerlemesinin önünü kesmeye çalışıyordu. Bu işte ona Geçici hükümetin Türkistan komitesi yardım ediyor ve destek veriyordu. 7 Temmuz 1917 tarihinde Hive'ye Albay Trizna gönderildi. Ona düzene koymak için özel faaliyetleri yapmak, silah kullanmak, hapis etmek ve "zararlı" kişileri sürgüne göndermek gibi işlerden geri durmaması emredilmişti. Aynı zamanda Hive'ye özel askeri müfreze (otryad) gönderildi. Hive emekçilerine karşı hareket etmeye yeltenmeyen askeri birlikler geri çağırıldı. Hive Han'ı Albay Zaytsev'in destek vermesi ile Yaş Hivelileri gözaltına almaya

başladı. O muhalefet partisinin olmasını istemiyordu. Han kendi yönetimini güçlendirmek için Türkmen kabilelerinin serdarlarını kendi tarafına çekti ve onlardan faydalandı. 1917 yılının sonbaharında bundan bir yıl önce Afganistan'a kaçan Cüneyit Han'ın geri gelmesi ile Türkmen kabilelerinin arasında çatışma güçlendi. Cüneyit Han oradan çok silah getirmişti. Albay Zaytsev onunla anlaşmaya girmişti. Devrim hareketine karşı mücadelede o, Cüneyit Han'dan yararlanmak istemekteydi.

Böylece Rusya'da Ekim sosyalist devriminin öncesinde ve Hive devriminin yaklaştığı dönemde karşı-devrim (kontrevolyutsiya) birleşik ortaya çıktı. Ona Geçici hükümetin vekilleri, Rusyalı toprak ağaları (pomeşik) ve kapitalistler, Albay Zaytsev tarafından liderlik edilmekte olan karşı-devrim eğilimli askeri işçiler, Asfendiyar Han'ın çevresine toplanan Özbek feodalleri ve reaksiyon ruhaniler, Cüneyit Han'ın liderliğindeki Türkmen serdarlarının bir grubu giriyor.

Hive hanlığının Kuzeyinde, Orenburg bölgesinde aynı zamanda karşı-devrimin güçlü ocağı oluştu. Burada es-erler¹³,

¹²Istoriya Uzbekskoy SSR, t. 3. Taşkent, 1967, s. 115.

¹³[Es-er: Sotsialist - Revolyutsioner / Sosyalist-Devrimci.]

Menşevikler, kadetler¹⁴, Ataman¹⁵ Dutov'un liderliğinde monarşist subaylar vardı. Onlar otokrasiyi (самодержавия) canlandırmayı ve Rusya'da burjuva – toprak ağalık (помещик) уаруу ayakta tutmayı amaçlıyorlardı.

7 Kasım (25 Ekim) 1917 tarihinde Rusya'da sosyalist devrimin zaferinin sonucunda Hive'nin halklarının azat edicilik hareketi (48) yeni güç ile yaygınlaştı. Buna V. İ. Lenin'in teklifi uyarınca hazırlanılan (Rusya'nın ve Doğu'nun tüm Müslümanlarına) söylevi büyük derecede etki etti. Bu söylevinde partinin ve Sovyet hükümetinin padişah tarafından önceden zulüm edilerek devam eden halklar hakkındaki siyaseti açıkça beyan ediliyordu. Bu Hive hanlığının halklarının moralini/ruhunu yükseltti. Devrim mücadelesini ilerletmenin çabası içerisinde olan emekçilerin sayısı daha da çoğalıyordu. Ancak bu yolda hala çok zorluklar bulunuyordu.

Hive hanlığının tüm sömürücü (ekspluatator) tabakaları Ekim devrimini hararetle karşıladılar. Yakınlaşmakta olan şeyin korkusuyla onlar kendi pozisyonlarını sağlamlaştırmak için Cüneyit Han'ın müfrezelerinden faydalanmaya

karar aldılar. Bu zamana kadar Cüneyit Han kendi civarına büyük karşı-devrim güçleri toplamıştı. Onun müfrezesi feodallerden, zenginlerden, burada Sovyet Rusya'sından kaçmış ak bekçilerden, burjuva milletçilerden müteşekkildi. Müfrezesinin arasında hile ve güç ile elde edilen çiftçiler de vardı. Bu müfreme Hive karşı-devriminin baş gücü oldu. O sömürücü sınıfların ağalığını canı pahasına korumaya her zaman hazırды. Hive hanlığında karşı-devrim basmacı hareketinin oluşmasında ve ilerlemesinde emperyalist devletlerin ajanları da az rol oynamadılar. Onlar basmacıları maddi bakımdan desteklediler ve gerekli yönergeyi verdiler.

Geçici hükümetin önceki askeri komiseri ve Amuderya bölümünde yerleşen ordularının komutanı Zaytsev Türkistan'ın Sovyet hükümetinin Rus askerlerinin Hive'nin iç işlerine katılmaması gerektiği hakkındaki emrine boyun eğmedi ve Hive karşı-devrimini tamamen destekledi.

Aynı zamanda o Amuderya'nın alt mecrasındaki anti-sovyet güçlerini birleştirmeye çalıştı. Zaytsev tüm ilçelerden karşı-devrim Kazak ordularının bölümlerini Hive'ye çekmeye başladı. Hive'de toplanan binden fazla Kazaklar esasen beykulakların oğullarıydılar. Albay

¹⁴[Kadet: 1. Askeri lise öğrencisi; 2. Anayasacı- Demokrat.]

¹⁵[Ataman: 1. Kazakların başı; 2. Elebaşı, çete başı.]

Zeytsev'in desteğine dayanarak, Hive karşı-devrimcileri Sovyet hâkimiyetinin yeni atanan vekilini Hive'ye göndermeye karşı çıktılar. Hive'de reaksiyonun kanlı terörü (49) kuruldu. Mayıs 1918'de yılında sadece bir günde Hive'de 24 kişi idam edildi. Onlar Sovyet hâkimiyetine sempati duyanlar diye suçlanmışlardı. Hanlığın şehirleri ve köyleri idam sehpalarıyla doluydu. Tüm bunlar devrim hareketini durdurmak için gerçekleştiriliyordu. Biraz olsun itaat etmeyenlere ceza veriliyordu. Cüneyit Han'ın müfrezesi Porsı beyliğinin Galım köyünün insanlarını vergi vermeyi kabul etmedikleri için tamamen yok etti. Cüneyit Han Türkmen boylarını kendine tamamen itaat altına almak için benzeri görülmemiş sertlik etki ediyordu. İtaat etmedikleri için o bir cellattı. Bu ise bir taraftan onun müfrezesinin güçlenmesine neden oluyordu, diğer taraftan ise halkın hoşnutsuzluğunun artmasına ve Cüneyit Han'ın itibardan düşmesine neden oluyordu.

Neticede sömürücü sınıflar ne yapıp edip kendi ağalıklarını güçlendirmeye ve Hive hanlığını Orta Asya'da Sovyet hâkimiyetine karşı mücadelenin sağlam bir kalesine çevirmeye çalışıyorlardı.

II.Sovyet Türkistan'a Karşı Hive Karşı- Devriminin Silahlı Hareketinin Bozguna Uğratılması

Türkistan'da Sovyet hâkimiyetine karşı ilk günlerde Rusya ve Orta Asya karşı-devriminin birleşen güçleri faaliyet gösteriyorlardı. 1917 yılının Kasım ayında Orenburg'da Ataman Dutov tarafından liderlik edilen Kazak orduları fitne çıkardılar. Dutov'un hareketi Türkistan'ın Rusya ile arasını kesti. Sovyet ordularının Ocak'ta Orenburg'ı ele geçirmelerine rağmen Rusya'nın Doğu illerinde, yani Türkistan'ın Kuzeyinde Ak Kazak müfrezelerinin hareketleri devam ediyordu.

Orta Asya'daki karşı-devrime liderlik etmek ve onların hareketlerini eş güdümlenmek (koordine etmek) için İngiliz hükümeti Türkistan'a kendi askeri misyonunu gönderdi. İngiliz emperyalizmi Dutov ve Kokant otonom hükümetinin ise Sovyet Türkistan'ına karşı hareketini hazırlamak konusunda anlaşılardı. O harekete Albay Zaytsev'in el altındaki ordu bölümleri, (50) aynı şekilde Cüneyit Han'ın basmacıları katılmalıydılar. Sefere liderlik etmek ise Zaytsev'e verilmişti.

5 Ocak 1918 yılında Zaytsev, Çarcev'e gönderildi. Orada N. A. Şaydayov tarafından liderlik edilen kızıl bekçilerin (gvardiya) büyük olmayan grubu onlara kahramanca karşılık verdiler. Ancak güçler eşit değildi. Şiddetli savaştan sonra kızıl bekçiler geriye çekildiler. Şehir düşman tarafından ele geçirildi. İşçi ve asker milletvekillerin Sovyet'inin (Konsey), devrim (revolyutsion) komitesinin üyeleri yakalandı. Şehirde geçici hükümetin hâkimiyetinin üyeleri oluşturuldu. O zaman Guşğı'dan, Aşkabat'tan ve diğer şehirlerden de Zaytsev'e yardım geldi. Böylece bu karşı-devrim müfrezeleri 11 kademe (eşelon) olup, Taşkent'e yöneltiler. Onlar Yeni Buhara'da, Kettegurgan'da, Semerkant'ta Sovyet hâkimiyetini yıktılar.

Türkistan Halk Komiserler Sovyet'i düşmana mukavemet göstermesi için güçleri seferber etti (mobiliz). Kazakların arasına Bolşeviklerin (bol'şevik) propagandacıları (ağirtator) gittiler. Onlar Halk Komiserler Sovyet'inin söylevini de kendileriyle birlikte götürdüler. Kazaklar propagandacıların hoş sözlerini duymakla Sovyet hâkimiyetine karşı hareket etmektен yüz çevirdiler. Albay Zaytsev demir yolu işçilerinin elbisesini giyerek Oraz Serdar'ın ve Cüneyit Han'ın basmacılarının yanına kaçarak gitti.

İngiliz – Amerikan emperyalistleri Orta Asya'daki karşı-devrim güçlerine çok güveniyorlardı. Onların yardımıyla Orta Asya'yı kendi sömürgelerine (kolonilerine) çevirmek istemekteydiler. Bu ülkenin doğal zenginlikleri emperyalistlerin iştahını daha çok kabartıyordu. Türkistan'da Alman istihbaratı (razvedka) da kesintisiz çalışıyordu. Onun esas gayesi Türkistan'da Sovyet hâkimiyetini yıkmaktan, ülkeyi kendi sömürge egemenliğine dönüştürmekten ibaretti. Elbette o, bu konuda İngiltere'yi ve ABD'yi sıkıştırarak çıkarmayı düşünüyordu. Buna göre de dış ülke ajanlarının (agent) arasında mücadele devam ediyordu. İngiliz istihbaratı ise Orta Asya'nın ve Rusya'nın karşı-devrim güçleriyle anlaşarak Taşkent ile olan ilişkisini kesmek istegindeydi. Üstelik de Aral denizinin üstü bölgesi (51) ile Orta Asya'nın tüm karşı-devrim güçlerini Ataman Dutov'un çetesi (банда) ve Kolçak'ın ordusuyla birleştirmeyi arzuluyordu.

Söz konusu planın hayata aktarılmasında komplocular han hükümetine ve Cüneyit Han'ın basmacılarına büyük rol oynuyorlardı. Mayıs 1918 tarihinde Zakaspi'nin karşı-devrim merkezinin temsilcisi Eziz Han (Çapıkov) Hive'ye geldi. Cüneyit Han onu sıcak karşıladı. Onun yanına Hive beylerini ve işanlarını (seyitlerini), kendi

tarafatlarını çağırıldı. Toplantıda Eziz Han Hive karşı-devriminin İngiltere'den zaruri olan para yardımını ve silah alacaklarını söyledi. "Büyük Amerika'nın" büyük destek vereceğini söyleyerek ikna etti. Toplantı karşı-devrimin düşmanlarının ortadan kaldırmak, Sovyet hâkimiyetinin temsilcilerini Hive'ye girmeye izin vermemek, Krasnovodsk – Mangışlak – Gonrat – Dörtgül – Buhara kervan yolunun güvenliliğini sağlamak, Sovyet şehirleri olan Dörtgül ve Çarjev'e sefer hazırlamak hususunda karar verdi. Söz konusu kervan yoluyla Orta Asya'nın basmacıları için İngiliz –Amerikan silahı ve eğitmenleri (инструктор) gelmeliydi.

Ağustos 1918 yılında Zakaspi ak bekçileri ve müdahalecileri (intervent) Cüneyit Han'ın yanında Padişah ordusunun subayı (ofitser) Hojakulu Han'ı yetkili temsilci olarak gönderdiler. O (Hocakulu Han) Cüneyit Han'ın Dörtgül'e ve Çarjev'e olan seferini hızlandırmalıydı. Dörtgül Kuzeyden Çarjev'i koruyordu. Çarjev ise Sovyet Zakaspi cephesinin (front) esas üssüydü (baza). Böylece Dörtgül'ün ve Çarjev'in ele geçirilmesi Zakaspi'nin, Buhara'nın ve Hive'nin karşı-devrim güçlerinin birleşmesine yardım etmeliydi. Hojakulu Han "Türkistan Bolşeviklerinden kurtarıldıktan (azat edilenden)" sonra Cüneyit

Han'ın Harezmi vahasının (oasis) tek hanı olarak ikrar edileceğini inandırdı.

Daha önceden Harezmi'nin Han'ı olmak arzusunda olan Cüneyit Han Ekim 1918 yılında devlet inkılabını gerçekleştirdi. Esfendiyar Han öldürüldü ve onun yerine kardeşi Seyid Abdullah geçti. Bu adam ise Cüneyit Han'ın kontrolündeydi. Böylece Cüneyit Han Hive'nin esas diktatörü oldu. Hanlıktaki tüm sorumlu görevleri Cüneyit Han'ın taraftarları ele geçirdiler. Silah (52) satın almak için halka ağır vergi uygulandı. Cüneyit Han'ın basmacılarının sayısı 6 bin atlıya ulaştı.

Kendi yöneticilerinin isteklerini gerçekleştirmek için Cüneyit Han Sovyet Türkistan'a karşı sefer düzenlemek üzere büyük hazırlık yaptı. O aynı zamanda hanlıktaki reaksiyon rejiminin karşısına emekçilerin karşı hareket etmek meyillerini de bastırmak istegindeydi. Dörtgül'ün, Hökü's'ün, Çimbay'ın Sovyet (rejiminin) kuruluşunda yaşayan emekçilerinin Hive çiftçilerine ve şehir fakirlerine devrimci tesirini yitirdiğini Cüneyit Han biliyordu. Hive hanlığından kaçanlar Dörtgül'e sığınıyorlar. Onların arasında siyasi göçmenler (emirgant) de vardı. Türkistan'ın komünistlik partisi Dörtgül üzerinden Hive devrimcileriyle ilişkiyi sürdürüyordu. Han

hâkimiyetinin ve karşı-devrimin düşmanları Dörtgöl Sovyet'ine gelip gidiyorlardı ve kendilerinin Sovyet hükümetine büyük güven duyduklarını ifade ediyorlardı.

Cüneyit Han Kasım 1918 yılının başlarında kendi taraftarlarıyla düzenlediği toplantıda Dörtgöl'e saldırmanın planlarını çizdi. Sefere hazırlanmaya sadece feodaller, zenginler, reaksiyon ruhaniler değil, Rusya sanayi, banka sahiplerinin ve tüccarlarının temsilcileri de aktif olarak katıldılar. Onlar bu konuda Cüneyit Han'a özel mektup yazdılar, para, azık ve sanayi mallarıyla destek verdiler. Hojakulu Han Aşkabat'tan 3 bin tüfek ve çok sayıda ok – barut getirdi. Onların tümü İngiliz emperyalistlerinin yardımındı.

Marksizm – Leninizm enstitüsünün Türkmenistan şubesinin (filial) elyazmaları fonunda Molla Oraz Hojamamedov'un, Kızıllhan Sarıyev'in ve diğerlerinin hatıraları muhafaza ediliyordu. Onlar Cüneyit Han'ın Hive'de hâkimlik sürmesinin İngilizlerin, Zakaspi karşı-devrimlerinin, Kolçak'ın ve diğerlerinin desteğine bağlı olduğunu, bunları kendisinin itiraf ettiğini söylüyorlardı. Askeri ve maddi yardım verdikleri Cüneyit Han'dan Sovyet Türkistan'ına karşı askeri hareketleri ağırdan almadan başlamasını istiyorlardı.

Diğer taraftan Cüneyit Han'ın kendisi, tüm sömürücü tabakalar da Harezmi'nin devrimci merkezini yok etmek ve Hive hanlığında devrimci (53) hareketlerin önünü kesmek için çaba sarf ediyorlardı.

Hive karşı-devrimine yardım etmek için önce Eylül 1918 yılında Dörtgöl'de Amuderya bölümünün ordularının başkomutanı ve Türkistan Cumhuriyeti'nin Hive'nin işleriyle ilgili olağanüstü vekili olarak solcu es-er V. Konoplev atanmıştı. O etrafına Dörtgöl'ün, Çimbay'ın, Aral denizinin adalarının burjuva – kulak üyelerini toplamıştı ve Cüneyit Han'ın gelmesini bekliyordu. Böylece onlar tüm güçleri (birlikleri) toplayarak Amuderya'nın alt mecrasında Sovyet hâkimiyetini ortadan kaldırmalıydılar.

Hive karşı-devriminin niyetlerini öngörerek Sovyet Türkistan hükümeti karşı-devrim hareketlerine karşılık vermek için gerekli tedbirleri aldı. Ağustos 1918 tarihinde Çarjev devrimci komitesinin (reevkom) talimatına göre Çarjev'den N. A. Şaydakov'un liderliğinde 90-100 kişiden oluşan müfreze Dörtgöl'e geldi. Bolşeviklerin müfrezinin gelmesi yerli komünistlerin moralini yükseltti. Ancak şehir Sovyet'inde çoğunluğu oluşturan Menşevikler, es-erler ve onların

yardımcıları olan yerli zenginler, tüccarlar buna çok üzülüyorlardı.

H. A. Şaydakov'un müfrezenin gelmesiyle komünistler Sovyet'te çoğunluğu sağlamak, kendi sınıflarını işçilerin, batrakların (ırgat) giderine genişletmek yönünde mücadele veriyorlardı. Ancak Osipov¹⁶ kısa zaman içinde N. A. Şaydakov'un Çarjev'e geri çağırılmasını sağladı. Bununla Amuderya bölümünde Sovyet hükümetini yıkmak için Konoplev'in ve Cüneyit Han'ın anlaşmaları için imkân oluşturdu.

Solcu es-erler ve geçici hükümetin diğer kişileri tarafından liderlik edilen Dörtgül Sovyet'i Hive karşı-devrimlerinin saldırıya hazırlandığı hususunda haberi almalarına rağmen, Kızıl Ordu'nun (54) şehri korumasıyla ilgili hiçbir şey yapmadı.

Böylece çok sıkıntılı bir durum oluştu. Şehirdeki yüz kişiden müteşekkil bekçi bölüğü (rota) Cüneyit Han'ın çok sayıda atlısına karşı koyabilecek durumda değildi. Buna göre hızlı bir şekilde tedbir alınmalıydı. Dörtgül'ün Bolşeviklerinin A. Kaçanov, K. Kroşilov, U. Bekkabulov, Yunusov, N. Sladkov, M. Frolov, İ.

¹⁶Osipov – önceki Padişah ordusunun subayı, İngiliz ajanı, yalancılık ile Bolşevikler partisine, Türkistan ASSR'nin askeri komiseri vazifesine geçen, Taşkent'te Ocak 1918 tarihinde anti Sovyet fitne liderlik etti.

Kasyanenko ve diğerlerden oluşan grubu Sovyet hâkimiyetine sempatisi olan önceki subayların yardımıyla Kızıl Ordunun yeni bölümlerini hızlı bir şekilde oluşturmaya başladılar. Neticede Eylül 1918 tarihinde şehir bölümlerinin askerlerinin sayısı 300 ulaştı. Bu faaliyet devam ettirildi ve Cüneyit Han'ın saldırı zamanında Dörtgül'ün garnizonu 700 askerden, birkaç top ve makineli tüfek (pulemyot) komandolarından ibaretti. Silahlı kişilerin genel sayısı bine (1000) ulaşıyordu. Onların yüzde % 50'si Özbekler, Karakalpaklar ve Kazaklardı. Bolşevikler askerlerin arasında büyük siyasi faaliyet yapıyorlardı, onları yaklaşan savaflara hazırlıyorlardı. Çarjev'e de yardım çağrısı istemiyle mektup gönderildi.

Nöküs şehri Amuderya bölümünde ikinci siper merkeziydi. Burada yerli halktan – moynak balıkçılarından, fakirlerden ve sürgünde gezen Urallılardan silahlı müfreze oluşturuldu. Amuderya'nın alt mecrasının askeri komiseri olarak İ. V. Gadetskiy görevlendirildi.

1918 yılının 23 Kasım'dan 24 Kasım'a geçilen gecesinde ilk Dörtgül'ün ve Çarjev'in telgraf bağlantısının kablolarını bozmakla Cüneyit Han'ın çetesi ve onunla aynı birlik içinde yer alanları Kıpjak, Bibazar, Şabba, Gonrat ve Nöküs'ün paralelinde nehirde

geçtiler ve Şabbaz ve Bibazar'ın sivil halkına saldırarak onları esir aldılar¹⁷. Cüneyit Han Amuderya'nın alt mecrasında yaşayan Ural Kazakları bu yöreye diğer yerlerden kaçarak gelen karşı-devrimci gönüllü subaylarla anlaşma sağladı. (55)

Karşı-devrimin silahlı müfrezelerinde dört bin atlı ve 6 bine yakın kara ordusu vardı. Onlar esasen soğuk (ateşli) silahla silahlanan kişiler idi. Askeri operasyonlara Cüneyit Han, Çerrik Bey, Seyid Muhammed, Hojakulu Han, İşan Han doğrudan liderlik ediyorlardı. Dahası özel han bakanları, beyleri, Türkmen boy – kabile serdarları kendi muhafızlarıyla katılıyorlardı.

Dörtgöl'deki Sovyet ordu bölümleri tam savaşçı hazırlığı durumuna getirilmişti. Silah taşımaya güç yetiren erkekler seferber edildi. Büyük küçük herkes şehri korumak için birleştiler. İhtiyarlar, 15-16 yaşındaki gençler ve diğer halklarla birlikte düşmana karşı savaşa katıldılar. Kadınlar ok – barut, yemek, su taşıyorlardı, genç kızlar makineli tüfek bantlarına ok dolduruyorlardı. Hive'den kaçarak gelenlerden (onlar burada yaklaşık

20 bin kişiydi) birçoğu köy ihtiyarlarının liderliğinde her 30-40 kişiden ibaret olan bölümler oluşturulup, şehir koruyucularının sınıfına katılıyorlardı. Dörtgöl civarında istihkâmlar oluşturuldu. Bu 15 kilometre uzunlukta olup halka şeklinde şehri kuşattı.

Bu zor durumda Konoplev şehri koruma işine katılmıyordu ve bekleme pozisyonundaydı. Onun bizzat kendisinin oluşturduğu Kazak müfrezeleri vardı. Onların gücü ile Sovyet ordusunun sırtından vurarak Cüneyit Han'ı destekleyecekti.

Cüneyit Han'ın müfrezesiyle ilk savaş Dörtgöl'ün yakınındaki Şurahan'da başladı. Burada elinde iki topu ve iki makineli tüfek olan 300 asker gece – gündüz basmacıların saldırısına karşılık verdi. Ancak düşmana yeni güçlerin katılmasıyla garnizonun durumu daha da ağırlaştı. Neticede garnizon ertesi sabah 25 Kasım'da Dörtgöl'e doğru geri çekildi.

Bunun ardından şehre basmacı çeteleri ulaştı. Onlar şehri her taraftan kuşatmakla (sadece Amuderya'nın güney kenarı açık kaldı) Çimbay, Surahan ve civarındaki köyleri yağmaladılar ve insanları öldürdüler. Cüneyit Han (56) şehrin hemen teslim edilmesini istedi. Yoksa hepsini öldürerek temizleyeceğini söyledi. Ancak Dörtgöl'ün koruyucuları bu isteği yerine getirmediler ve

¹⁷Vostrikov N. Voenno-revolutsionniye sobitiya v Amudar'inskom otdel i Horezme. Oktyabr'skaya sotsialistiçeskaya revolyutsiya i grajdanskaya voyna v Turkestane, Taşkent, 1957, s. 487.

düşman saldırılarına cesaretle karşılık verdiler. Cüneyit Han basmacı müfrezesinin büyük kalabalığına, şehir içindeki düşman, ajan şebekesinin (agentura) yardımına dayanıyor olmasına rağmen, şehir korumasını geçemedi. Saldırıya saldırıyla karşılık veriliyordu. Pamuk temizleyen fabrika ve evler birkaç defa elden – ele geçti. Ancak kuvvetler eşit değildi. Savaşların on birinci günü olan 5 Aralık'ta şehrin koruyucularına sonunda beklenen yardım geldi. Amuderya ile Çarjev'den hareket eden "Taşkent" gemisi ve "Vernı" vapuru düşman halkasını yarıp geçerek Dörtgöl'e geldi. Denizcilerden, gerillalardan, demir yolu çalışanlarından ve istihbarat grubunun askerlerinden müteşekkil 180 kişiden oluşan müfreze komünist A.L. Timoşenko, İ. K. Tserbittski – Kempçinski'nin liderliğinde hemen savaşa girdi. (Onlar) gemiden ve vapurdan makinalı tüfekler basmacılara karşı ateş açıyorlardı. Düşmanın korkuya kapılmasından faydalanıp, şehir koruyucuları karşılıklı saldırıya başladılar. Sovyet askerlerinin saldırısına dayanamayarak, basmacılar savaş meydanında 1700 kayıp verdikten sonra dağılıp kaçtılar.

Dörtgöl'ü basmacıların saldırısından kurtarılmasında Petr Krimov, Frants Kali, Zahar Kuznetsev, Leontiy Samartsev,

Flor Yegorov, Aleksandr Jelyabin, Kasım Bayımbetov, Seyitveli Bahadırhanov, Konstantin Paradiyev, Nikifor Kuznetsev gibi yüzlerce asker kahramanlık gösterdiler.

Denizcilerden Sarkiz Tamrazov, Gavril Federenko, Andrey Kalaşnikov, İgnatıy Mitroşin savaşta göstermiş oldukları cesurluğuyla şehir koruyucuların saldırı (savaş) coşkusu artırdılar¹⁸.

Basmacıların bozguna uğratılmasından sonra es-er Konopev kendi bölüğü ile, Kazakların bir kısmını da yanına alarak, Türkmenlerin Ata kabilesinin çiftçilerin yaşadığı köye sefer etti. O (57) burada köy halkını katletti. Konoplev'in bu provokasyonu yerli halkı, Hive hanlığının ve Zakaski'nin emekçilerini Sovyet hükümetine karşı yönlendirmeyi göz ününde tutuyordu. Konopov söz konusu hareketlerine Ata Türkmenler Cüneyit Han'ın tarafında hareket ettiler gibi bahanesiyle aklama imkânı bulmak istemişti. Cüneyit Han tarafına geçenler sadece Ata Türkmenlerinin zengin üyeleriydi (element). Emekçi çoğunluğu kendi yerlerinden kıpırdamamıştı. Bolşevikler Konoplev'in faaliyetini ağır bir şekilde suçladılar/itham ettiler. Onun

¹⁸ G. Kapustin, V. nizov'yah Amu-Der'ii, Nukus, 1967, s. 84-85.

provokasyon hareketleri hakkında Zakaspi cephesinin merkezi karargahına haber verildi.

5 Aralık 1918 tarihinde Dörtgöl'ün merkezi alanında garnizon askerlerinin, şehir halkının ve diğer yerlerden buraya kaçarak gelenlerin mitingi oldu. O (mitingde) Bolşevik A. Timoşenko çıkararak konuştu.

Cüneyit Han'ın çeteleri Nöküs'ün eteğinde de yenilgiye uğradılar. Onlar çoğu kez kaleye saldırdılar, ancak her defa şiddetli karşılık alarak, geri çekilmek zorunda kaldılar. Korunmanın/Mudafaanın 16. gününde, 13 Aralık 1918 tarihinde Kızıl Ordu müfrezeleri yardıma yetiştiler. Birlikteki darbe ile basmacılar bozguna uğratıldı.

İşankale'de, Çimbay'da Kızıl Ordu'nun büyük olmayan bölümü yerli halk, diğer yerlerden kaçan emekçiler ile birlikte Cüneyit Han'ın basmacılarını geri püskürttüler.

Dörtgöl'ün ve Nöküs'ün basmacılar müfrezelerinin bozguna uğratılması Türkistan'da Sovyet hükümetini yıkmaya niyet eden İngiliz – Amerikan emperyalistlerinin planlarını boşa çıkardı.

Dörtgöl'ün eteğinde yenilgiye uğradıktan sonra Cüneyit Han ve İngiliz ajanı Hojakulu Han basmacıların liderlerini – hâkimleri (valileri), kethüdaları toplantıya çağırdılar. Hojakulu

Han Amuderya bölümüne yeniden saldırıya geçmeyi teklif etti. Ona Aşkabat'tan gerekli olan miktarda ok- silahın getirilecek olduğuna inandırdı. Aynı zamanda kendinde o müfrezelerin liderlerini askeri hareketlerin yerine halkı yağmalamak ile meşgul olmalarıyla da suçladı. Bunun ise yenilgiyi getirdiğini (58) gösterdi. Hojakulu Han toplantıya katılımcıların bu hatadan gerekli/ilgili sonucu çıkaracaklarına umut bağladı. Ancak müfrezelerin liderleri seferlerde kendilerinin çok kayıp verdiklerini ifade ederek, Cüneyit Han'dan, ölenler için maddi bedel ödenmesini istediler. Cüneyit Han onların talebini gerçekleştirmedi. Bu durumdan hoşnut olmayan ayrı ayrı müfreze liderleri toplantıyı bırakıp çıkararak gittiler¹⁹. Bundan dolayı Cüneyit Han hemen büyük hareketi oluşturamadı. Orta Asya karşı-devriminin planlarını gerçekleştirmek için ona az da olsa zaman gerekliydi.

Cüneyit Han Çarjev'deki Amuderya'nın üstünden geçen köprüyü ele geçirmek için hazırlık yapıyordu. Ocak 1919 yılında Sovyet askerleri müfrezesi Cüneyit Han'ın atlılarının öncüler grubunun Hankada'da olduğu hakkında istihbaratın haberini aldıktan sonra ona saldırıp,

¹⁹G. Nepesov, Iz istorii Khorezmskoy revolyutsii, Taşkent, 1962, s. 124.

basmacıları bozguna uğrattı. Bu müfreze İ. V. Gadetskiy yönetmişti. Savaşta ele geçirilen paralar, belgeler, silahlar ve atlar Dörtgöl'e getirildi. Bu operasyon basmacıların sinsice/gizliden Çarjev'e doğru hareket etmelerinin mani oldu.

Cüneyit Han, Çarjev tarafında yolda yenilgiye uğratıldıktan sonra Aral denizinin adalarına ve Amuderya'nın sağ kenarının ayrı ayrı illerine saldırıya başladı.

Amuderya'nın alt mecrasında basmacıların ve ak bekçi Kazakların hareketinin aktifleşmesi Türkistan Cumhuriyeti'nin askeri – devrim konseyini (Sovyet) ve Merkezi Yürütme (İspol'nitel') komitesini rahatsız etmişti. 6 Şubat 1919 tarihinde birlikteki toplantıda "Hive'deki vakalar hakkındaki" konuyu ortaya alarak istişare etmekle onlar Dörtgöl'e askeri müfreze göndermek istediklerini aperatif karargâha (ştap) talimat verdiler. Bu müfreze Şubat'ın ikinci yarısında oluşturularak Dörtgöl'e gönderildi.

O günlerde Taşkent'te Osipov'un karşı-devrim hareketi bozguna uğratıldı. Fitne çıkarmak için haber beklenen Konoplev bu haberi duyduktan (59) sonra 1919 yılın 21 Şubat'ı 22 Şubat'a bağlayan gece kendi taraftarları Dörtgöl'den Buhara'ya kaçtı. Karargâhın geçici yöneticisi Fedot Şlyapin'in liderliğinde onun

peşinden gönderilen takip müfrezesi Konoplev'i ve onun yakın arkadaşlarını şehirden 60 verst (mil) uzaklıkta yakaladılar. Onlar hapsedilerek Zakaspi cephesinin merkezine gönderildi. Yolda bekçilerin dikkatsizliğinden faydalanarak Konoplev ve onun yakın arkadaşları bekçi askerleri öldürerek kaçtılar. Ancak Merv yakınında sınırdan geçmeye çalıştıkları bir sırada Konoplev sınırını koruyan askerler tarafından öldürüldü.

Amuderya bölümünü korumak ve basmacıların saldırılarının önünü almak gayesi ile 1 Nisan 1919 tarihinde Hive cephesinin karargâhı oluşturuldu. Karargâhın şefliğine (naçal'nik) A. Timoşenko atandı. Karargâhın yapısında diğer askeri kişiler de vardı. 2 Nisan 1919 tarihinde Dörtgöl ve Sovyet askerlerinin yerleştiği iller askeri – kuşatma durumunda diye ilan edildi. Şehrin içinde ve dışında bekçiler yerleştirildi. Atlı müfrezeler yollarda ve köylerde dolaşıyorlardı.

Mayıs 1919 tarihinde Hive cephesinin askeri devrim Sovyeti (Konseyi) oluşturuldu. O Amuderya bölümünde yüksek askeri yönetimiydi. Askeri – devrim Sovyetin emri ile 22 Haziran 1919 yılında Kızıl Ordu'nun safına insan alınmaya başlandı. Dörtgöl'ün parti kurumu komünistleri ve onlarla

duygudaşlık bildirenleri Kızıl Ordu safına seferberlik kararını kabul etti. Parti üyelerinin yüzde % 25'ini ordu sınıfına göndermeyi emretti. 3 Temmuz 1919 yılında Dörtgül'ün parti kurumu askeri takımını (drujina) oluşturmak hakkında karar aldı. Gerçekleştirilen faaliyetler Kızıl Ordu'nun bölümlerinin pekişmesine ve illerin koruma yetkisinin artmasına yardım etti.

Amuderya bölümünde Sovyet askerlerinin toplanması, Hive hanlığının emekçilerinin arasında devrim ruhunun güçlenmesi, Dörtgül'ün ve Nöküs'ün eteğinde basmacıların yenilmesi ve onların saldırılarının boşa çıkması Cüneyit Han'ı Sovyet hâkimiyetinin temsilcilerine barış yapmak hakkındaki teklif ile müracaat etmeye mecbur etti. (60)

Neticede 7 – 9 Nisan 1919 yılında Tagta kalesinde konuşmalar olmuştu. Sovyet (yönetimi) tarafından konuşmalara katılanların tekliflerini Cüneyit Han ve onun yakın arkadaşları çok zorlukla kabul ediyorlardı. Uzun tartışmalardan sonra 9 Nisanda şartname imzalandı²⁰.

²⁰Nazarov M.KH. Kommunističeskaya partiya Turkestana vo glave zaščiti Oktyabr'skoy revolyutsii. 1918-1920 gg. Taşkent, 1969. s. 142.; İ. Fed'ko, Mirniye peregovori "Oktyabr'skaya sotsialističeskaya revolyutsiya i grajdanskaya vojna v turkestane", Taşkent, 1957. s. 479-480.

Şartnamede/Anlaşmada iki tarafın bir birine karşı askeri hareketleri sonlandırmaları, Hive vahasının halklarının kendi kaderlerini kendilerinin belirleme hukukunu, saygı duyduğu, iki tarafın dostane ilişkileri sürdürmek için temsilciler gidip geldikleri, su ve kara yollarıyla çıkıldığında iki taraf için de emniyetin güvence altına aldığı gösteriliyordu.

Barış şartnamesini imzalamakla Cüneyit Han Sovyetler hâkimiyetine karşı güreşmekten/mücadele/savaşmaktan el çekmemişti. Ona sadece zaman kazanmak gerekli idi, güç toplayarak gerektiğinde o tekrar savaşa başlamak istiyordu. Böylece anlaşmadan ilk olarak Türkistan'daki Sovyet hâkimiyeti kazançlı çıktı.

Ancak gerilim devam ediyordu. Cüneyit han Türkistan cumhuriyetine çıkarma yapmak için büyük bir hazırlık içindeydi. Buhara Emiri de güç topluyordu. Orenburg cephesinin Aral denizi istasyonuna yaklaşmasıyla Kazakların arasında anti-Sovyet eğilimler güçlenmeye başladı. Cüneyit Han taraftarları, Zakaspi ak bekçilerinin ve emperyalist devletlerin ajanları onların arasında Sovyet hâkimiyetine karşı faaliyet yapıyorlardı. Çimbay'da yerleşen Kazak atlılarının grubu yerli halkın (mallarını) bir kısmını yağmaladılar. Bu hareketini,

Sovyet hâkimiyetinin vermiş olduğu direktif olarak beyan etti. Soygunda alınan azık ürünleri ise Ak Kazak çetelerinin liderleri Dutov'a ve Tolstov'a gönderilmişti.

Çimbay bölgesinde yaşanan durum, 30 Temmuz 1919 tarihinde Amuderya bölümünün işçiler, (61) askerler ve çiftçiler vekillerin Sovyetin (Konseyinin) ilçe (uezd) Yönetim Kurulunun (ispolkom) toplantısında ortaya atılarak konuşuldu. Ona (Toplantıya) RSFSR'in²¹ Hive hükümetinin yanındaki yetkili temsilcisi A.N. Hrustoforov, Ek(b)P yerli kurumunun başkanı Frolov katıldılar. İlgili siyasi ve iktisadi düzene sokmak, Çimbay bölgesindeki sakıncalı üyeleri uzaklaştırmak maksadıyla A.N. Hrustoforov'un teklifi ile komisyon oluşturuldu. Bu komisyon, gerektiğinde, günahkâr kişileri gözaltına almaya, Sovyetleri yeniden kurmaya, devrimci komiteleri (revkom) oluşturmaya yetkiliydi.

Olağanüstü komisyon Kazaklara silahı bırakmayı teklif etti. Ancak onlar emre tabi olmadılar. Kazakları silahsızlandırmak için güçten faydalanmaya yeterli imkânın olmaması nedeniyle komisyon 7 Ağustosta Amuderya bölümünün yüksek komutasına

yardım isteğiyle başvurdu. Böylece onlara 80 asker gönderildi, onlar yanlarıyla iki makineli tüfek ve bir top alarak gittiler.

Olağanüstü komisyon için ek gücün geldiğini duyarak Kazaklar önceden hareket ettiler. 11 Ağustos 1919 tarihinde onlar komisyon üyelerinin yerleştikleri eve aniden baskı yaptılar, silahlarına el koydular. Sonra Kazaklar Çimbay'dan çıkıp buraya gelen yeni gücün önünden gittiler. Beklenmedik bir zamanda Nöküs bölüğüne (baskın düzenleyerek) de yolda gafillikte bastılar. Komisyon üyelerinden ve esir düşen askerlerden vahşi şekilde intikam aldılar.

Ak Kazak fitnecileri Cüneyit Han'ın basmacılarıyla dil birliği ederek hareket ediyorlardı. O zaman da Cüneyit Han'ın 500 atlısı vardı.

1919 yılının yazında Kızıl Ordu Güney cephelerde büyük zaferler kazandı. Ural vilayeti Sovyet orduları tarafından ele geçirildi. Kolçak'ın istila edilen bölümlerinden geri kalanları Sibiryaya kaçtılar. Kaçan Kolçak ordusunun General Belov tarafından liderlik edilen grubu Türkistan'dan ümitleniyordu. O, Türkistan ak bekçileri, Hive'nin ve Buhara'nın basmacılarıyla birleşmek istemekteydi. Bunun için General Belov'un

²¹Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

bölmelerinin hareketini her hâlükârda durdurmalıydı.

Bu vazifeyi gerçekleştirmek için Güney cephesinin (62) komutanı M.V. Frunze, Doğu cephesinin güney grubunu otonom Türkistan cephesine çevirmeyi teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Böylelikle Türkistan cephesinin komutasına M.V. Frunze atandı.

O zamanlar Sovyet hükümeti Türkistan cumhuriyetine Aral denizi tarafından yardıma gelmekte olan Kızıl Ordu bölümlerinin savaş hareketlerini güçlendirmek yönünde telgraf gönderdi. Türkistan Cumhuriyeti'nin askeri-devrim Sovyet'i bu buyruğu gerçekleştirme konusunda gerekli olan tüm faaliyetleri gerçekleştirdi.

16 Ağustos 1919 tarihinde Türkistan askeri-devrim Sovyet'i ordularının, bunun gibi, Amuderya ve Aral denizinin askeri filolarının koordineli bir şekilde hareket edip, karşı-devrim güçlerine karşı baskın yapmaları hakkındaki harekete liderlik etme konusunda özel bir emir çıkardı.

Saldırıya hazırlanan ordunun sol tarafını takviye etmek için Amuderya'nın alt mecrasındaki cephesi barikat yapmalıydı. Bu maksatla Zakaspi cephesinin karargâhı Çarjev'den Dörtgöl'e özel müfreze gönderdi. Ona N.A. Şaydakov liderlik ediyordu. O 21

Ağustos'ta Zakaspi cephesinin Hive grup ordularının komutanı olarak atanmıştı. Amuderya bölümünün siyasi komiseri olarak G. M. Rijkov atandı.

22 Ağustos N. A. Şaydakov 420 kişiden oluşan müfreze ile oradaki fitneyi bastırmak için gemi ile Çimbay'a uğradı. Dörtgöl'de ise 150 kişiden oluşan garnizon bırakıldı. N. A. Şaydakov'un müfrezenin askerleri Nöküs'ü savaşız aldılar. Kazaklar Çimbay ve Moynaga doğru geri çekildiler. 27 Ağustos'ta Nöküs'te geçici volostın yürütme komitesi (ispolkom)²² seçildi. Çünkü Nöküs volostının yürütme komitesinin önceki başkanı ve yürütme komitesinin üyeleri Ak Kazakların elinde esir idi. Müfrezenin insan gücünün azlığı, uzak bir yere gitmeye donatımından yoksuzluğu ve basmacıların Hive tarafından saldırıya geçmek endişesinin varlığı gibi durumlar N. A. Şaydakov, Ak Kazakları takip etmemek hakkında kararı aldı ve 5 Eylül'de Dörtgöl'e geri geldi.

Zakaspi cephesinin Hive grup ordularını takviye etmek (63) gayesiyle ordunun safına yerli emekçilerinin gideriyle çoğaltmak hakkında 23 Ağustos 1919 tarihinde özel bir emir verildi. Kendilerinin tüm güçlerini,

²²[IspolKom: Ispolnitel'nıy Komitet: yürütme komitesi]

gerektiğinde canlarını vermeye de Sovyet hâkimiyetini korumaya hazır olan Özbekler, Karakalpaklar, Türkmenler, Kazaklar Kızıl Ordu sınıfına katıldılar. Onlara parti kurumlarından tavsiyeler (rekomentatsiya) verilmişti. Orduya yeni alınanlardan gönüllülerin bölüklerinin üçü oluştu.

7 Eylül 1919 tarihinde RK(b)P²³ Dörtgöl kurumunun Komitesinin Amuderya bölümünün Müslüman komitelerinin geçici ofisinin (byuros) temsilcileri ile birlikte toplantı yapıldı. Ona orduların komutanı N. A. Şaydakov ve siyasi komiser G. M. Rijkov de katıldılar. Ortaya çıkan ağır durumu dikkate alarak tüm bölgede hâkimiyeti bir elde tutmak için devrimci komiteleri (revkom) oluşturmak yönünde karara alındı. Devrimci komiteleri bölümün savunma gücünü takviye etmekte büyük rol oynadı. Kızıl Ordunun askerlerinin arasında askeri tertibi takviye etmek için faaliyetler genişletildi. Garnizon komitesi oluşturuldu. Bu (komite) değişik milletlerden olan askerleri düşmana mukavemet göstermek için sağlamlaştırmalıydı. Siyasi komiserin liderliği altında garnizon komitesi, medeni bilinç - bilim heyeti, parti ve Sovyet işçileri bölümlerinde siyasi - terbiyecilik faaliyeti başlatıldı.

Garnizon komitesi askerlerin safını anti - Sovyet üyelere temizleme çalışması yaptı.

Bunların tümü Amuderya bölümünde durumu belli bir derecede normaleştirdi. Moynak adalarını elinde tutan Ak Kazaklar Amuderya'nın alt mecralarına girmeye çalışıyorlardı. Ancak kendilerinin yeteri kadar güçleri olmadığı için Cüneyit Han'ın hareketini bekliyorlardı. Cüneyit Han saldırıya şiddetli bir şekilde hazırlanıyordu. Ancak Türkmen boy - kabile serdarları olan Uşak Bey ve Goçmammet Han ile arasının bozulması, basmacıların sınıfında gruplar halinde bölünmeye neden oldu. Bu da Cüneyit Han'ın baskına başlamasını erteliyordu.

Amuderya'nın alt mecralarındaki Moynak adalarını ele geçirmek ve böylece Cüneyit Han'ın (64) hareketinin önünü almak için Sovyet ordularının Amuderya bölümünün gücü yeterli değildi. Bu vazifeyi ifa etmek için Sovyet ordu bölümlerini daha da pekiştirmeliydi. Zakaspi cephesi de yardıma muhtaçtı. Krasnovodsk - Aşkabat tarafındaki durum Türkistan cumhuriyetini rahatsız ediyordu. 4000 kişiden oluşan karşı-devrim bölümler Sovyet ordularına karşı saldırıyı güçlendiriyorlardı. Onları İngiliz interventleri (müdahalecileri) destekliyorlardı. Sovyet hâkimiyetinin düşmanları

²³RK(v)P

Semerçensk cephesinden de saldırıya geçtiler.

Kızıl Ordunun bölümleri Türkistan bölgesindeki yerlerde saldırıyı güçlendirdiler. 13 Eylül 1919 tarihinde 1. Ordunun bölümleri hareket ederek gelen Türkistan Kızıl ordusunun bölümleri ile Mugojar istasyonunda birleştiler.

1. Ordunun seferleri, Kızıl Ordu'nun vatandaşlık (iç) savaşının diğer cephelerindeki kahramanlık zaferleri Orta Asya'da aynı zamanda Amuderya'nın alt mecrasında karşı-devrime karşı kararlı mücadeleyi güçlendirmeye yardım etti. Ural Kazaklarından olan karşı-devrimci grubu bozguna uğratmaya reel imkânı oluşturdu. Eylül'ün ortasında 1. Kuzey Alayı (polk) Moynak'ı ele geçirdi. Oradaki Ak Kazakların bir bölümü yok edildi, kalanları Nöküs'e kaçtılar.

Kasım 1919 tarihinde Harezmi ordu grubunun komutası düşmanın bu ocağını ortadan kaldırmakla ilgili karar aldı. Kızıl askerlerin 360'ından, 1. Hive devrim taburunun (batal'on) komutanlarından ve siyasi işçilerinden, atlı askerlerin 150'sinden oluşan filosundan, topçuların ve makinalı tüfeklerin 125'sinden, "Hivinets" gemisinin denizcilerinin 40'inden ibaret olan ordu bölümü A. N. Şaydakov'un liderliğinde Ak Kazaklara ve

basmacılara karşı sefere kalktı. Birkaç savaştan sonra Kasım'ın sonlarında Nöküs ve onun civarı düşmanlardan temizlendi.

Kızıl Ordunun büyük başarılar kazanması ve karşı-devrim güçlerini yenilgiye uğratması Cüneyit Han'ın Türkistan Cumhuriyeti ile barış şartnamesini bozmaya ve Sovyet Rusya'sına karşı açıkça hareket etmeye yeltenemedi. (65) Söz konusu devrim hareketin başarısının yaygınlaşmasından korkuyordu, kendi de günlerinin sayılı olduğunu hissediyordu. Bundan dolayı da Cüneyit Han tüm karşı-devrim üyeleriyle daha önce olduğu gibi bağlantıyı sürdürdü.

Ekim 1919 tarihinde Kolçak tarafından gönderilen müfreze Hive'ye geldi. 130 Kazak'tan ve 8 subaydan oluşan bu müfrezeye Albay Hudyakov liderlik ediyordu. Müfrezenin maksadı Sovyet hâkimiyetine karşı savaşta Cüneyit Han'a yardım ve destek vermektir ibaretti. Müfreze yanıyla birkaç top, 500 mermi, 1500'den fazla tüfek, 5 makinalı tüfek, bir milyondan fazla ok getirmişti. Kolçak Cüneyit Han'a özel mektup da yazmıştı.

Hive basmacılarına Ural Kazak askerlerin orduların komutanı tuğgeneral Tolstov'un mektubu da 2 Ekim 1919 tarihinde Guryev'den getirilerek teslim edildi. Onda şöyle deniliyordu: "Biz Ural denizinin kenarlarında

yaşayan Kazaklar size elimizde var olan yardımımızı vermek için geliyoruz. Bizim ile birlikte sizi Rusya'nın tüm Doğu'yu destekler. Oralar Rus halkını azat etmekle meşhur olan serdar General Denikin'in eli altındadır. Kuzeyden Türkistan'a yüksek baş hükümdar Kolçak'ın Sibir alayları yardım ederler. Siz yalnız değilsiniz"²⁴.

Sovyet orduları karşı-devrimin ümidini boşa çıkardılar ve Hive hükümdarını Amuderya bölümüne saldırmaktan vazgeçmeye mecbur ettiler.

Böylece Rusya karşı-devrimi ve İngiliz – Amerikan emperyalistleri ile gizli ilişkide olan karşı-devrim grupların – feodallerin, zenginlerin, sömürücü (ekspluatator) sınıfların Hive emekçilerinin devrim hareketine ve Türkistan'da Sovyet hâkimiyetine karşı savaşı boşa çıkıttı.

Komünist partinin liderliği altında Kızıl Ordu'nun yurttaşlık (iç) savaşının tüm cephelerindeki zaferleri, aynı şekilde RSFSR'in Orta Asya halklarına verdiği büyük iktisadi, askeri ve siyasi yardımı, bu konuda büyük rol oynuyordu. Bunun gibi emekçilerin de şikâyetlerinin çoğalması ve (66) onların han hâkimiyetinin ağır baskısına ve karşı-devrimin keyfi hareketlerine

karşı devrim hareketinin ilerlemesi, Türkmen boy – kabile serdarlarının arasında Cüneyit Han'a karşı muhalefetin oluşması karşı-devrimin tılının dengelerini hareketlendirdi.

Harezmi vahasında basmacılara ve Ak Kazaklara karşı savaş düzenlemesiyle Komünist parti, işçiler sınıfına ve emekçi çiftçilere itibar etmekteydi. Boy – kabile serdarlarının ve hanların içindeki güçlerin dâhili çekişmeleri, Sovyet hâkimiyetine iltifat gösteren güçlerin yeteneğinden faydalanıyordu. Basmacıların ve Ak Kazakların ise halk nezdinde bir desteği yok idi.

Kaynaklar

FED'KO, İ., 1957,
Mirniye
peregovori
"Oktyabr'skay
a
sotsialistichesk
aya
revolyutsiya i
grazhdanskaya
voyna v
turkestane",
Taşkent.

GARAYEV, R., 1970,
Komsomol
Horezma
1920-1925

²⁴ SAMDA f. 107. op. 1., iş. 43, 81 s.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Ashirov /atdd / 0000-0002-9684-0834

- godanı “İlm”,
Aşhabad.
- İSTORIYA
UZBEKSKOY
SSR, 1967, t.
3. Taşkent.
- İSTORIYA
UZBEKSKOY
SSR, 1968,
Taşkent.
- KAPUSTİN, G., 1967, V.
nizov’yah
Amu-Der’ii,
Nukus.
- NAZAROV M., 1969,
KH.
Kommunistich
eskaya partiya
Turkestana vo
glave zashchity
Oktyabr’skoy
revolyutsii.
1918-1920 gg., Taşkent.
- NEPESOV, G., 1962, Iz
istorii
Horezmskoy
revolyutsii.
Taşkent, 1962.
- OÇERKİ İSTORIY
KARAKALPA
KSKOY
ASSR, t. 1,
Taşkent.
- ÖZ, KP MK-nin yanındaki
parti tarihi
enstitüsünün
parti arşivi.
Elyazmaları
fondu. 349 iş.
- ÖZSSR ORTDA 20 f. 1
yazgı, 243 iş.
- SADIKOV, A. A., 1956,
Ekonomiçeski
ye svyazi
Khivı s
Rossiyey,
Taşkent.
- SADIKOV, A., 1958,
Nekotoriye
dannıye o
polozhenii
krest’yan
dorevolyuetsion
noy Khivı,
Trudı SAGU
im. Lenina,
istoriya SSSR,
novaya seriya,
140 vıpusk, 28
kn. Taşkent.
- SAMADOVA, G., 1958,
Osnovniye
chertı
obtshestvenno
go i
gosudarstvenn
ogo stroya
Hivinskogo
khanstva,
“Materialı k

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Ashirov /atdd / 0000-0002-9684-0834

istorii
Sevetskogo
gosudarstva i
prava
Uzbekistana”,
Taškent.

SAMDA f. 107. op. 1., ish.
43.

VOSTRIKOV N., 1957,
Voyenno-
revolyutsionni
ye sobitiya v
Amudar’insko
m otdele i
Horezme.
Oktyabr’skaya
sotsialistichesk
aya
revolyutsiya i
grazhdanskaya
voyna v
Turkestane,
Taškent.